

Т. ЮСУПОВА

**СИНТАКСИСНИ
МОРФОЛОГИЯНИ
ТАКРОРЛАШ БИЛАН
БОҒЛАБ ЎРГАНИШ
МЕТОДИКАСИ**

81

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС

ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ ЖАҲОН ТИЛЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ

ЮСУПОВА ТУРСУНОЙ АҲМЕДОВНА

**СИНТАКСИСНИ
МОРФОЛОГИЯНИ ТАКРОРЛАШ
БИЛАН БОҒЛАБ ЎРГАНИШ
МЕТОДИКАСИ**

(5-ва 8-синф она тили дарслари мисолида)

(МОНОГРАФИЯ)

ТОШКЕНТ – 2009

4009 18485

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
ToshBO'YAU
AXBOROT-RESUES MARKAZI

Т.А.Юсупова. Синтаксисни морфологияни такрорлаш билан боғлаб ўрганиш методикаси. Монография. Т., «Fan va texnologiya», 2009, 176 бет.

Монографияда 5-ва 8-синф она тили дарсларида синтаксисни морфологияни такрорлаш билан боғлаб ўрганиш методикаси ёритилган бўлиб, у она тили ўқитувчилари, педагогика олий ўқув юрлари талабалари, аспирант ва тадқиқотчилар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: Н.Маҳмудов, филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар: Р.Ниёзметова, педагогика фанлари доктори;
С.Султонсайдони, филология фанлари номзоди, доцент

ISBN 978–9943–10–169–2

© «Fan va texnologiya» нашриёти, 2009.

КИРИШ

Ўзбекистон Республикасида узлуксиз таълим тизимидаги ўқув-тарбия мазмунини, шакллари, метод ва усулларини давр талабларидан келиб чиққан ҳолда, ижтимоий-иқтисодий ислохотларга мувофиқ равишда янгилаш, янгилаш, такомиллаштириш, уларни амалиётга татбиқ этиш бутунги кунда ёш авлодини нухта билим эгаси, комил инсон қилиб тарбиялашнинг муҳим омилларидан ҳисобланади. Юртбошимиз И.А.Каримов кадрларнинг тил билишини ҳақида айтилган куйидаги сўзлари ўқувчиларнинг таълим ва тарбиясига муҳим йўналишлар беради: «Ўз фикрини мутлақо мустақил, она тилида раван, гўзал ва лўнда ифода эта олмайдиган мутахассисни, амаланамбор, раҳбар курсисига ўтирганларни бугун тушуниш ҳам, оқлаш ҳам қийин». «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»нинг жорий этилиши бу соҳада туб бурилиш ясади. Улар, айниқса, она тили ўқитувчиларининг зиммасига масъулиятли вазифалар юклади. Чунончи, она тили дарсларида ўтилаётган мавзу бўйича ўқувчиларга бериладиган билим, ҳосил қилинадиган қўникма ва маънакаларнинг «Она тили» ДТСи талаблари даражасида эгалланишини таъминлаш, ўқувчилар нутқини ўзбек тилининг бой синтактик қурилмалари билан бойитиш, нутқ маданиятини шакллантириш ана шундай вазифалар сирасига киради.

8-синфда синтаксисга доир назарий маълумотлар морфологик тушунчалар асосига қурилади. Ўқувчи рангин синтактик қурилмалар табиатини англаш, ўз нутқини ана шундай қурилмалар билан бойитиш учун морфологик воситаларни яхши билиши лозим. Зеро, «Синтаксис грамматиканинг бўлимларидан бири бўлиб, сўзларнинг ва гапларнинг ўзаро алоқасини, сўз бирикмалари ва гапларни ташкил этган бўлақларнинг хусусиятларини ўрганади. Бу жиҳатдан синтаксис морфологиядан фариқланади. Морфология сўзларнинг тузилиши, ясалиши, турланиши, тусланишини текширади, албатта, бу шаклий текшириш маъно асосида бўлади...

Морфология ва синтаксис бир-бирини тўлдирувчи, ўзаро муносабатда бўлган соҳалардир»².

Маълумки, 8-синф ўқувчилари содда гап синтаксисини ўрганиш жараёнида куйи синфларда морфологияга доир олган билимларидан қанчалик кенг фойдалансалар, улар тузадиган синтактик қурилмалар ҳам

¹ Каримов И. А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т., «Шарқ», 1997. – 2-бет.

² Ўзбек тили грамматикаси. II том, синтаксис..., Т., «Фан», 1976. – 3-бет.

шунчалик бой ва ранг-баранг бўлади. Лекин айни шу синфда морфология бўйича эгалланган билимлар, ҳосил қилинган кўникма ва малакаларнинг 5-7-синфларда бўшроқ эгалланган қисми аста-секинлик билан унутила боради. Бунинг боиси шундаки, синтаксисга оид тушунчаларни ўрганишда ҳамма вақт ҳам морфологиядан ўтилган тушунчаларни жалб этишга зарурият сезилавермайди. Ана шу жалб этилмаган, ўқитувчининг диққат-эътиборидан четда қолган ёки онда-сонда тилга олинган тушунчаларни ифода этувчи терминлар ва бир қатор қоидалар, кузатишларнинг кўрсатишича, ўқувчилар хотирасидан кўтарилмоқда, бу эса, ўз навбатида, улардаги билим, кўникма ва малакаларнинг «Она тили» ДТС талаблари даражасидан пасайиб кетишига сабаб бўлмоқда.

8-синфда ўқув йили бошида такрорлаш, содда гап синтаксисига доир мавзулар билан боғлиқ равишда айрим морфологик тушунчаларни хотирага тушириш жараёни амалиётда асосан берилган мисолларни сўз туркумларига ажратиш, сўзнинг қайси туркумга мансублигини айтиш, бирор сўз туркумига доир мисоллар келтириш, сўз бирикмалари ёки гаплар тузиш, сўзларнинг луғавий ва грамматик маъноларини изоҳлаш, сўз шакллариغا эътибор бериш, турли беллашувларда ўз кучини синаш тариқасида амалга оширилиб келинмоқда. Такрорлашни самарали ташкил этиш учун ушбу усуллар етарли эмас. Шунга кўра ҳам синтактик тушунчалар устида олиб бориладиган ишларда морфологияга доир билимлардан кенгрок фойдаланиш йўлларини излаш, дарсларда ўрганилаётган ва машқ пайтида тузилаётган синтактик қурилмаларнинг турли-туман бўлишига эришиш, нутқ маданиятига оид тадбирларни амалга ошириш, шу аснода морфологик тушунчаларни такрорлаш шакллари, воситалари, метод ва усулларини атрофлича ишлаб чиқиш, дарсларда улардан фойдаланиш учун етарлича вақт ажратиш самарадорликни таъминловчи, ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқини ўстириш, нутқ маданиятини ошириш учун хизмат қилувчи қудратли омилни вужудга келтириши мумкин.

1-Боб. СИНТАКСИСНИ МОРФОЛОГИЯНИ ТАКРОРЛАШ БИЛАН БОҒЛАБ ЎРГАНИШНИНГ НАЗАРИЙ-МЕТОДИК ВА АМАЛИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Синтаксисни ўрганиш жараёнида морфологик тушунчаларни такрорлаш методик муаммо сифатида

5-синф она тили дарсларида «Синтаксис ва пунктуация» бўлимини, 8-синфда содда гап синтаксисини морфологик тушунчаларга таянган, уларни ўқувчилар хотрасига туширган ҳолда ўрганиш, синтаксис мавзуларини ўрганиш жараёнида морфологик тушунчаларни такрорлаб бориш узлуксиз она тили таълими тизимида билим, кўникма ва малакаларни босқичма-босқич шакллантириб бориш зарурияти билан асосланади; таълим сифати мониторинги юритилаётган бугунги кунда ечимли таълим самарадорлигини қайси йўللار билан ошириш керак деган саволга жавоб бериши мумкин бўлган муҳим методик муаммо саналади. Билимларни такрорлаш, кўникма ва малакаларни тиклаш масалалари бир қатор методист олимларнинг яратган методик қўлланмаларида ўқув йили бошида такрорлаш, бўлим охирида такрорлаш тарикасида ёритилди. Чунончи, О.Розиков, Й.Абдуллаев, М.Омилхонова, К.Қосимова, Н.Маҳмудов, А. Нурмонов, Ҳ.Неъматов, А.Ғуломов, М.Абдураимова, М.Қодиров ва бошқаларнинг методик қўлланмалари, ўқитувчи китоблари, дарс нишланмаларида такрорлаш масалаларига кўпроқ шу нуктаи назардан ёнданилди.

Она тили таълими жараёни муайян кетма-кетликда бажариладиган иккинчи мавзунини ўрганиш ва дастлабки мустаҳкамлаш, маълум вақт ўтгандан кейин эса такрорлаш жараёнларини ўз ичига камраб олади. Ушбу жараёнлардан ўтиб она тилидан берилаётган билимлар ўзлаштирилади.

Психолог олим О.К.Тихомировнинг тушунтиришига кўра, воқеа-ҳодисаларнинг вақт жиҳатдан қабул қилиниш (идрок этилиш) изчиллиги эслаб қолиш, хотирада сақлаш, эслаш (хотирага тушириш), унутишнинг биринчи белгиси саналади; эсда олиб қолинмаган нарсани хотирага тушириш қийин; эсда олиб қолиш қайта ифода этишдан олдин келиши лозим; ўзлаштирилган нарсанигина хотирада сақлаш мумкин, қачонлардир хотирада сақланган нарсани унутиш мумкин¹.

¹ Тихомиров О.К. Психология: Учебник / Под ред. О.В.Гордеевой. – М., «Высшее образование», 2006. – С. 299.

Психолог олима И.А.Зимняянинг таъкидлашича, «Янги мавзуни ўрганиш ва дастлабки мустаҳкамлаш жараёнида эслаб қолиш ҳаракати амалга ошади. Эсда олиб қолинган билимларгина хотирада сақланиб туради. Ўзлаштириш деганда инсоннинг қабул қилиш, маъновий ишлов бериш, хотирада сақлаш ва қайта ифода этишни таъминловчи барча ўқув-билув жараёнларини ўз ичига оладиган мураккаб интеллектуал фаолияти саналиб, ўқиш-ўрганиш ишларининг натижаси ҳисобланади»¹. Аксинча, ўзлашмаган билим кейинги интеллектуал фаолиятда ишлатилмайди, бинобарин, хотирада сақланиб қолмайди.

О.К.Тихомировнинг фикрича, эсда олиб қолиш актига жалб этилган жараёнларнинг биринчиси излар консолидацияси (вақт ўтиши билан ўзгаришга учраши), иккинчиси – реконструкция (қайта қурилиши), учинчиси маъновий гуруҳланишидир². Олинган билимларнинг вақт ўтиши билан хиралашуви, билимларнинг қориштирилишини шундан деб ҳисоблаш мумкин.

О.К.Тихомиров, И.А.Зимняяларнинг тушунтиришларидан шу нарса маълум бўладики, олинган билимлар унутила бошлаган, ўқувчиларнинг хотирасида сақланиб қолган ёки умуман сақланиб қолмаган бўлиши мумкин. Шунга кўра ҳам тақрорлашни уч хил англаш жоиз бўлади: 1) хотирада сақланиб қолган билимларни яна бир бор эслаш; 2) унутила бошлаган билимларни хотирада тиклаш, 3) хотирада сақланиб қолмаган билимларни янгидан ўрганиш. Кўникма ва малакалар устида олиб бориладиган ишларни ҳам юқоридаги каби уч хил даражалаш мумкин. Тикланган билим, кўникма ва малакаларни эса, ўз навбатида, мустаҳкамлаш ва тақрорлаш босқичларидан олиб ўтиш лозим.

90-йилларгача бўлган даврда тақрорлаш масалалари том маънода назарий маълумотларни хотирага тушириш, қоидага мос мисоллар келтириш, таҳлил турларини ўтказиш тарзида амалга ошириб келинди. Бунда назорат ишлари, таҳлилни турли кўринишларига устувор аҳамият берилди. Ваҳолонки, она тили дарсларида билимларгина эмас, балки кўникма ва малакалар ҳам эгалланиши керак.

Бу даврда М.Омилхонованинг «Мактабда содда гап синтаксисини ўргатиш», «Мактабда она тили синтаксисини ўрганиш» номли қўлланмалари³ ўқитувчиларнинг қўлларидаги асосий йўл-йўриқлар вазифасини ўтади. Ушбу монографик ишларда 7-(ҳозирда 8-) синфда содда гап синтаксисини ўрганиш методикаси ўша даврга хос тарзда алоҳида мукамаллик билан ишлаб чиқилган. «Мактабда она тили синтаксисини ўргатиш» номли қўлланмасида синтаксиснинг муқаддима

¹ Зимняя И.А. Педагогическая психология. Изд. 2-е, доп. и перераб. – М., Логос, 2003. – С. 233-234.

² Тихомиров О.К. Номи кўрсатилган дарслик, 300–301-бетлар.

³ Омилхонова М. Мактабда она тили синтаксисини ўрганиш. – Т., «Ўқитувчи», 1991; Мактабда содда гап синтаксисини ўргатиш. – Т., «Ўқитувчи», 1977.

курсини (5-синфда) ўрганиш ҳақида сўз юритилиб, бош бўлақлар юзасидан шундай тавсиялар берилган: «Гап бўлақлари ҳақидаги умумий маълумотдан кейин бош бўлақлар – эга ва кесим ҳақида қуйи синфларда ҳосил қилинган билимлар кенгайтирилади: эганинг бош келишиқдаги от ва кишилиқ олмошлари билан ифодаланиши, кесимнинг феъл билан, шунингдек, сифат ва от билан ифодаланиши, қандай?, кимдир?, нимадир? каби сўрокларга ҳам жавоб бўлиши ўргатилади»¹. Синтаксисни систематик курс сифатида ўрганиш босқичи юзасидан қуйидагиларни ўқишимиз мумкин: «Босқичли кетма-кетлик принципи, бунда узвийликка амал қилиниши синтаксиснинг систематик курсида қуйи синфларда грамматиканинг бу бўлими юзасидан ўтилганларни такрорлаш, кенгайтириш йўли билан ўқувчилар билимини чуқурлаштириш ҳамда янги назарий маълумотлар билан бойитишга қаратилади»². Шу ерда мундарижада «Қуйи синфларда ўрганилган, синтаксиснинг систематик курсида такрорланадиган, кенгайтириладиган мавзулар» сирасида ўқиш мумкин: «Эга. (Эганинг от ва кишилиқ олмошлари билан ифодаланиши.)»³. Эга ўтиладиғанда қуйи синфларда берилган «Эга от ва кишилиқ олмошлари билан ифодаланади» деган назарий маълумот ўқувчилар ёдига туширилади. Эганинг бошқа сўз туркумлари билан ифодаланиши ҳақидаги маълумот аввалги маълумотни кенгайтиради, янги билимлар билан бойитади.

Келтирилган фикрлардан маълум бўлишича, М.Омилхонованинг «Мактабда содда гап синтаксисини ўргатиш», «Мактабда она тили синтаксисини ўрганиш» номли қўлланмаларида синтаксисни ўрганиш жараёнида морфологияни такрорлаш зарурлиги таълим мазмуни билан боғлиқ равишда айтиб ўтилган, лекин уни ёритиш алоҳида мақсад қилиб қўйилмаган. Ҳолбуки, айна шу қўлланмалар ўтган асрнинг 90-йилларига қадар амалга оширилган йирик монографик тадқиқот натижаси саналган. Кейинги даврларда, хусусан, истиқлол йилларида бундай изланишлар хануз ўтказилганича йўқ.

«7- ва 8- синфда она тили дарслари» қўлланмасининг⁴ методист олим Й.Абдуллаев қаламига мансуб «Ўқув йили бошида такрорлаш» қисмида сўз туркумларининг таснифи, мустақил сўз туркумларининг грамматик белгилари (жадвал асосида), феъл, равиш, ёрдамчи сўз туркумлари юзасидан қуйи синфларда ўтилганларни ўқувчилар ёдига солиш юзасидан тавсиялар баён қилинган; машқ турлари, тахлилдан фойдаланиш тавсия

¹ Омилхонова М. Мактабда содда гап синтаксисини ўргатиш. - Т., «Ўқитувчи», 1977. 22-бет.

² Номни кўрсатилган китоб, 38-бет.

³ Номни кўрсатилган китоб, 39-бет.

⁴ Омилхонова М., Абдуллаев Й. ва бошқалар. 7- ва 8- синфда она тили дарслари. - Т., «Ўқитувчи», 1982.

этилган. Бунда асосий эътибор ўрганилган морфологик тушунчаларни ўқувчилар хотирасида фақат тиклашгагина қаратилган.

Қўлланманинг «Гап», «Бир бош бўлакли гап» қисмлари М.Омилхонова томонидан ёзилган бўлиб, бу ерда конкрет мавзулар мисолида морфологияни такрорлаш масалалари четлаб ўтилган. Бошқа бўлимлар ҳам синтаксисга доир мавзуларни ўрганиш муаммоларидан баҳс юритиш мазмунида ишлаб чиқилган.

М.Абдураимованинг «Она тили дарсларида ўқувчилар нутқини қўмакчили бирикмалар билан бойитиш» мавзусидаги методик қўлланмасида¹ морфологияни 5-7-синфларда синтаксис асосида ўрганиш масалалари ёритилди. Мазкур иш ўқитувчиларни 5-синфда ўтилган «Синтаксис ва пунктуация» бўлими орқали олинган билим, ҳосил қилинган қўникма ва малакаларни такрорлаб, чуқурлаштириб бориш усулларидан воқиф эта олади.

Ё.Фуломов, И.Расулов, Ҳ.Рустамов, Б.Мирзааҳмедовларнинг «Ўзбек тили ўқитиш методикаси» китобида билимларнинг пухта ўзлаштирилиши учун «такрорлаш системаси» бўлишига² катта эътибор берилиб, тил бўлимларини узвий боғланган ҳолда ўрганиш тавсия этилади. Масалан, 7-синфда сўроқ гап ўрганилаётганда, ўқувчиларга *-а, -я, -чи, -ку* юкламаларининг имлоси эслатилади³. Эслатиш такрорлаш йўлидаги дастлабки иш тури саналади. Албатта, бу ерда юкламаларнинг имлосигина эмас, балки юкламаларнинг ўзи (бизнингча, таснифидан ташқари, уларнинг тўлиқ рўйхати) ҳам ўқувчилар ёдига туширилиши керак. Демак, **такрорлашда тўлиқлик** ҳам муҳим методик муаммолардан бири ҳисобланади.

Тўғри, китобда таъкидланганидек, ҳали ўтилмаган мавзунинг мазмуни ва характериға яқин материални керакли ҳажмда эслатиш янги мавзуни ўзлаштиришга тийёрлайди⁴. Бу ўринда такрорлашнинг тўлиқлигини талаб этиш жоиз ҳам эмас. Лекин бу каби ишларни мавзу ўтиллаётганда ёки ўтиб бўлингандан кейин барибир амалга ошириш зарур.

Айрим методист олимлар истиқлолгача бўлган давр она тили таълимини билимларни ўзлаштириш, мустаҳкамлаш ва такрорлашдан иборат бўлган деб ҳисоблайдилар. Чунончи, М.Саидов бундай ёзади: «...она тили машғулотларида, кўп ҳолларда, ўқувчи ўрганилган билимларни хотирада тиклаш, эгалланганларни эслашдан нариға ўтмайди. Қисман ижодий ва ижодий топшириқларни етарли даражада ишға тушира

¹ Абдураимова М. Она тили дарсларида ўқувчилар нутқини қўмакчили бирикмалар билан бойитиш: Методик қўлланма. – Т., «Ўқитувчи», 1985.

² Фуломов Ё., Расулов И., Рустамов Ҳ., Мирзааҳмедов Д. Ўзбек тили ўқитиш методикаси: Университетларнинг филология факультетлари ҳамда педагогика институтларининг тил ва адабиёт факультетлари студентлари учун қўлланма. – Т., «Ўқитувчи», 1975.

³ Номи кўрсатилган китоб, 34-бет.

⁴ Номи кўрсатилган китоб, 44-бет.

олмаслик натижасида улар ижодий фаолиятга тайёр бўла олмаётирлар. Бу она тили машғулотларини тамоман янги мазмун ва йўналишда ташкил этишни, дарсда ўқитувчининг мутлоқ ҳукмронлигидан қутулиб, кенг ижодий майдон муҳитини яратишни тақозо этади¹. У ўз фикрини давом эттириб, бундай дейди: «Ўқувчи фаолиятида тез-тез дуч келадиган сўз қаншоқлиги, фикрни мантиқан тўғри баён қила олмаслик, фикрни мустақил изчилликда бера олмаслик, баён қилиниши лозим бўлган фикрларни мантикий бўлақларга тўғри ажрата олмаслик, мавзу таълибидан четга чиқиш сингари ҳоллар тафаккурнинг етарли даражада риножланмаганлиги қайта хотирлаш характеридаги ўқув топшириқларидан кенг фойдаланиш натижасида юзага келади»². Муамлиф қайта хотирлаш зарурлигини инкор этаётгани йўқ. У шундай топшириқлардан кенг фойдаланишнинг салбий оқибатлари борлигига шпора қилмоқда, холос.

Маълум бўладики, 90-йилларгача бўлган даврда 5-синф она тили дарсларида «Синтаксис ва пунктуация» бўлимини, 8-синфда содда гап синтаксисни ўрганишга бағишланган қўлланмаларда асосан синтактик тушунчаларни ўқувчилар онгига етказиш масалалари изланиш объекти саналган бўлиб, морфологиядан ўтилганларни мустахкамлаш ва таврорлаш аксарият ҳолатларда янги мавзулар билан боғлиқ равишда амалга оширилган. Бундай боғланишда ўтилганлар қисман, янги мавзунини тушунишга ёрдам берадиган қисмигина қамраб олинган. Бинобарин, мавзудан олдинги, мавзунини ўтиш ва мустахкамлаш жараёнидаги таврорлаш мавжуд методик муаммоларни, яъни БМК ларни тақрорлаш таълимининг ҳосил этиш муаммоларини ҳал этиб бера олмайди. Ваҳоланки, синтаксисни ўрганиш жараёнида морфологик тушунчаларни тақрорлаш ўнгла ҳос ёндашув ва тамойилларга амал қилишни, таълим шакллари, воситалари, методлари, иш турларидан фойдаланишни тақозо этади.

Истиқлол йилларида она тилидан ўтилганларни тақрорлаш грамматизмдан (грамматика грамматика учун қолипидан) холи тарзда, яъни поинформатив, интерфаол усуллар, янги педагогик технология, ахборот технологияларини қўллаш тарзида амалга оширила бошланди.

XX асрнинг охириги ўн йиллиги, XXI аср бошлари (1990–2008 йиллар) она тили таълими мазмуни ва методикаси соҳасида амалга оширилган йирик илмий ишлар, дадил илмий тадқиқотлар, муҳим ечимларда ўз инфоаксинини тоңган катта бурилишлар билан тавсифланди. Чунончи, илк бора она тили таълими концепцияси яратилди, «Она тили» ДТСи ҳукумат таълимидаги ўтди, мазмуни ва тузилиши тамоман янгиланган «Она тили»

¹ Саван М. Убаев мактабларининг 5-синфларида она тили таълими жараёнида тафаккурни ривожлантирувчи ўқув топшириқлари ва улардан фойдаланиш методикаси: Пед. фан. номзоди ... дисс. (Тошкент, 2000) – 128-б. Дисс. автореферати. – Т., 2000.

² Шайх Абдураҳимовнинг автореферати, 4-бет.

дастури мухокамалар ва синовларнинг машаққатли босқичларидан ўтиб, амалиётга йўлланма олди, қатор тадқиқот ишлари юзага келди, методик қўлланмалар, методик тавсиялар босилиб чиқди.

Ўтган асрнинг 90-йиллари она тили ўқув фани методикаси чуқур ислохотлар даврини – она тили таълими мазмуни ва методларининг концепция асосида жиддий янгиланиш даврини бошидан кечирди. Бу янгиланиш, бир томондан, таълим мазмунини бутунлай янгидан ишлаб чиқиш билан тавсифланди (А.К.Фулотов, Ҳ.Неъматов ва б.), иккинчи томондан, ноанъанавий таълим методлари ва усуллари устидаги изланишларда ўз ифодасини топди (А.Бобомуродова, Ш.Юсупова ва б.). Шунга қарамай, XXI аср бошларида ўқув фани таълими мазмуни ва методларида жиддий камчиликлар кўзга ташлана бошлади, бу камчиликлар кўпроқ узвийлик, узлуксизлик, мажмуавийликни таъминлаш, дидактика принципларига эътибор бериш, нутқ маданиятини ўстириш имкониятларини кенгайтириш заруриятида ўз ифодасини топди (Х.Қурбонова, М.Мирмахсудова, Т.Юсупова ва б.). Шу боис муайян қарорлар асосида узвийлашган таълим мазмунини шакллантириш, ўқув фани ўқув қўлланмалари мажмуаларини яратишга киришилди¹. Ижодий методлар дидактика ютуқлари билан бойитилди. Ўқитувчи – ўқувчи ҳамкорлиги педагогикаси янги поғонага кўтарилди. Янги педагогик технология, ахборот технологиялари тушунчалари она тили дарсларига ҳам кенг кириб борди.

Бугун муҳим методик муаммо саналувчи ўтилганларни такрорлаш, авваламбор, «Ўзбек мактабларида она тилини ўқитиш концепцияси» талабидир. Унда том маънодаги такрорлаш ҳақида бўлмаса-да, «Она тилидан янги мавзунини, янги тил ҳодисасини ўзлаштиришга бағишланган ҳар бир машғулот ўтган билим, кўникма ва малакаларни синаш ва такрорлашдан ташқари қуйидаги тахминий қисмларни ўз ичига олади», дейилиб, 5 моддадан иборат қисмлар санаб ўтилади². Бу ерда бизни саналган моддалар эмас, балки «ўтган билим, кўникма ва малакаларни синаш ва такрорлаш» ифодаси қизиқтирди. Такрорлашни концепциянинг ҳам талаби деб ҳисоблаш тўғри бўлади.

Умумий ўрта таълимнинг «Она тили» давлат таълим стандартида билим, кўникма ва малакаларга нисбатан белгиланган талаблар «Ўзлаштирилаётган меъёрлар» да ўз аксини топиб, ушбу меъёрларга она тили дарсларида такрорлашларни йўлга қўймасдан туриб эришиб бўлмайди. Зеро, дастлабки меъёрнинг ўзи қуйидаги тарзда таърифланган: «Фонетика, лексикология, сўзнинг таркиби, сўз ясалиши, морфология,

¹ Узлуксиз таълим тизими учун ўқув адабиётларининг янги авлодини яратиш концепцияси // Тузувчилар: А.А.Каримов, Э.З.Имамов ва б. Академик Т.Т.Рискиев умумий таҳрири остида. – Т., «Шарк», 2002.

² Ўзбек мактабларида она тили ўқитиш концепцияси. – Т.: ЎзПФТИ, 1993. 14-бет.

синтаксис, ёзув ва имло, тиниш белгилари, боғланишли нутк, нутк услублари, стилистикага оид тушунчалар, уларнинг муҳим белгиларини билиб олишлари, *изоҳлай билишлари* (курсив – бизники) ва шу тушунчалар билан боғлиқ грамматик терминларни ўзлаштиришлари¹. Ушбу меъёрларни таъминлаш таълим методларига, биринчи навбатда, такрорлаш «ишларини амалга оширишга боғлиқдир. Меъёрларда таъкидланган «изоҳлай билишлари» ифодаси *назарий мушоҳадалар юритиш, назарий маълумотларни ўзлаштириш* билан боғлиқ.

Р.Йўлдошев, Й.Абдуллаевлар томонидан тайёрланган «Она тили» давлат таълим стандартини» амалиётга жорий этиш юзасидан методик тавсияларда² «Она тили» ДТС ида битирувчиларнинг *тайёргарлик* даражасига қўйиладиган минимал талабларга кўра амалий кўникма ва малакалар, ўзлаштириладиган меъёрлар бевосита таълим мазмунининг мажбурий минимумига тегишлидир.

Тавсияларда таъкидланишича, «Меъёрларнинг маълум бир қисми лингвистик тушунчаларни ўқувчиларнинг ўзлаштиришлари билан боғлиқ. Булар филологик маълумотни ифода этади. Ёшлар биринчи навбатда ўзбек тилшунослигининг асосий бўлимларига доир тушунчаларни, уларнинг муҳим белгиларини билиб олишлари, изоҳлай билишлари ва шу тушунчалар билан боғлиқ грамматик терминларни ўзлаштиришлари керак. Бу деган сўз, 9-синфни битирувчи ҳар бир ўқувчи она тили таълим мазмунининг мажбурий минимумини ташкил этувчи термин-тушунчаларни билишлари, улар билан боғлиқ таъриф ва асосий қоидаларни эгаллаб олишлари даркор:

- 1) маънога доир қоидалар;
- 2) имлога доир қоидалар;
- 3) қўллашга оид қоидалар;
- 4) тиниш белгиларига доир қоидалар»³.

ДТС ҳаммуаллифлари, шунингдек, ушбу «Тавсиялар» муаллифлари Р.Йўлдошев, Й.Абдуллаев стандартдаги меъёрларда ишлатилган «изоҳлай билишлари» ифодасини «қоидалар» термини билан номлашни маъқул кўрган бўлсалар керак.

Меъёрларга кўра ўқувчилар тушунчаларни хотирада сақлашдан ташқари, уларни бир-биридан фарқлай олишлари ҳам зарур.

Мазкур талаблар, меъёрларнинг тўлиқ бажарилиши эса ўтилганлар юзасидан такрорлаш ишларининг сифатли ва самарали ташкил этилишига ҳамда назорат қилиб турилишига боғлиқ.

¹ Давлат таълим стандартига шарҳ: Она тили // Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастури. - Таълим тараққиёти. Ахборотнома, 1-махсус сон. – Т., «Шарқ», 1999. – 52-бет.

² Йўлдошев Р., Абдуллаев Й. «Она тили» давлат таълим стандартини амалиётга жорий этиш юзасидан методик тавсиялар. – Т., РТМ, 2002.

³ Номи кўрсатилган рисола, 8-бет.

Кейинги даврларда ўзлаштириш натижаларига баҳо беришда тестларга катта аҳамият берилмоқда. Стандартда тестлар икки турга даражаланган ҳолда ажратиб кўрсатилади: 1) дастлаб талаб этилаётган меъёрларнинг ўзлаштирилишида топиш, аниқлаш, кўрсатиш типигаги тестлардан фойдаланиш; 2) навбатдаги босқичларда бир-биридан фарқлаш типигаги тестларни қўллаш маслаҳат берилади¹.

Тестларга бўлган бундай эътиборнинг ортиб бораётганлиги уларнинг ҳам таълим бериш, ҳам назорат қилиш функцияси назарда тутилиши туфайлидир. Лекин тестлар воситасида она тилининг асосий тушунчаларидан қанчасини ўзлаштириш мумкинлиги амалий жиҳатдан асослаб берилмади.

Такрорлашда тестлардан фойдаланиш алоҳида масала. Айниқса, 8-синфда синтаксисни ўрганиш жараёнида морфология бўйича эгалланган БМК ларни ҳам назорат қилиш, ҳам такрорлашда тестларнинг ўзига хос ўрин эгаллаши мумкинлигини эътиборга олиш лозим бўлади.

Меъёр-ўлчовлардан яна бири фонетик, луғавий, морфологик, синтактик, имловий, услубий таҳлил, тиниш белгилар юзасидан таҳлил қилиш малакасига эга бўлишдир. Агар ўқувчи сўз шаклини, сўз бирикмасини, гапни, мураккаб синтактик бутунликни кўриб туриб тегишли термин-тушунчаларни ёдига келтирган ҳолда мустақил мушоҳада юритса, илмий баён этса, таҳлил пайтида грамматик тушунча-ларни ўз хотирасидан ёдига келтиради, яъни билимларни тўлиқ ҳам назарий (формал), ҳам амалий ўзлаштирганликни иямоён этади².

Тавсияларда баён этилган ушбу фикрлардан маълум бўладикки, ўқувчилар она тили термин-тушунчаларидан ўз «илмий» нутқида, яъни мавзу бўйича юритадиган мушоҳадаларида фойдалана олишлари керак. Морфологияни такрорлаш ишлари ташкил этилар экан, ўқувчиларнинг морфологик термин-тушунчаларни нутқда ишлата олишларига эришиш мақсад қилиб қўйилиши даркор.

«9-синфни битирувчилар ўзбек адабий тилининг грамматик меъёр ва имкониятларини билиб олганликлари нутқда бу меъёр ва имкониятларга риоя қила олишларида кўринади. Ривожланган нутқ ўрганилган грамматик воситалардан имконият доирасида тўлиқ фойдаланишда ўз ифодасини топади. Оғзаки ва ёзма нутқда грамматик воситалар бойлиги мавжуд бўлсагина, тилининг грамматик меъёр ва имкониятлари эгалланган бўлади. Сўз ва грамматик воситаларни танлай олиш, услубий талабларга амал қила билиш, фикрни ифодалашнинг энг мақбул шаклидан фойдалана олиш нутқнинг ривожланганлик

¹ Уша жойда.

² Уша жойда.

даражасини баҳолашнинг асосий ўлчовлари бўлиб майдонга чиқади»¹. Аён бўладики, тил ҳодисаларини ўрганиш охир-оқибатда нутқ маданиятини шакллантиришда ўз ифодасини топади. Бу энди морфологиядан олинган билим, ҳосил қилинган кўникма ва малакаларнинг меваси – натижасидир.

Матн яратиш кўникмаси, яратилган матнларни таҳрир ва таҳлил қилиш малакаси якуний назорат объектлари саналади. Аслида она тили таълимидан кўзланадиган мақсадлардан асосийси ҳам шулардир, яъни битирувчиларнинг оғзаки ва ёзма равишда матн ярата билишларидир. Филологик маълумот ана шу мақсад учун хизмат қилади².

Стандартда белгиланган талабларга эришиш учун ўтилганларни такрорлаш тизимини яратиш ва жорий этишга эътиборни кучайтириш зарур. Бу нарса ўтилганларни баъзан янгидан тушунтириш, баъзида эслатиш йўли билан хотирада тиклаш, ўз вақтида машқлар ёрдамида мустаҳкамлаш босқичларидан иборат такрорлашнинг бугунги кун учун ҳам жиддий методик муаммо эканлигидан далолат беради.

Такрорлаш масалалари турли методист олимлар томонидан турли даражада тилга олинган. Масалан, Т.У.Зиёдова, У.Холматова, Х.Т.Жуманиёзоваларнинг «Ўқитувчи китоби» да - 5-синф она тили дарслиги бўйича ўқув-методик қўлланмасида³ – такрорлашга доир тавсиялар алоҳида баён этилган бўлмаса-да, бир машқ муносабати билан ўқувчиларга такрорлашнинг аҳамияти қуйидагича тушунтирилади:

«19-машқнинг хулосасини 20-машқдаги «Билимлар занжири» матни билан боғланиб ўрганилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Ўқувчилар матнни диққат билан ўқиб, билим, малака ва кўникманинг ҳалқалардан иборат занжирга ўхшаши, занжирнинг бутунлиги ҳалқачаларнинг синмаслиги ёки узилмаслигига боғлиқлиги, онг ва хотирадаги билим ҳам занжирга ўхшашлигини билиб оладилар.

Янги маълумотлар олдинги билимга улансагина билимлар занжири ҳосил бўлишини, билимларни хотирада сақлаш учун уларни такрорлаб туриш лозимлигини англаб етадилар.

«Мулла бўлсанг такрор қил», «Такрор – билимнинг онаси» каби ҳикматли сўз ва мақоллар топадилар. Матнлар мазмунини чаққан ўқувчилар ўқитувчи ёрдамида қуйидаги хулосага келишилари мумкин:

1. Бир ишни бошлагач, уни узлуксиз давом эттирсагина, маълум бир натижага эришиш мумкин.

2. Янги билимларни эгаллаш учун аввалгиларини эсда сақлаш лозим.

3. Тўғри йўлдан оғишмай бориш – муваффақият гарови.

¹ Номи кўрсатилган рисола, 9-бет.

² Уша жойда.

³ Зиёдова Т.У., Холматова У., Жуманиёзова Х.Т. Ўқитувчи китоби (5-синф она тили дарслиги бўйича ўқув-методик қўлланма). – Т., Халқ мероси, 2002.

4. Иккинчи қават фақат биринчи қават устига қурилади в.х.»¹.

Таъкидлаш лозимки, 5-синф «Она тили» дарслигига доир методик кўрсатмалар тариқасида яратилган ушбу қўлланмада йил бошида бошланғич синфларда ўтилган БКМ ларни такрорлаш масалалари алоҳида саҳифалар сифатида ёки ҳеч бўлмаганда синтаксисга доир мавзулар доирасида кўриб чиқилмаган.

Ҳатто, «Муқаддима» бўлимида ҳам, ўқувчиларга бевосита таниш «Мустақил ва ёрдамчи сўзлар» бўлимида ҳам такрорлашга мурожаат этилмаган. Бундай муносабат куйи синфларда эгалланган билим, кўникма ва малакаларга вақт ўтиши билан унутилиш эҳтимоли бор деб қаралмаганлик туфайли юзага келган бўлиши мумкин.

А.Ғуломов, М.Қодировларнинг «Она тили ўқитиш методикаси» да она тили дарслари куйидаги ўзича мустақил қисмлардан ташкил топиши таъкидланади: такрорлаш, янги билим бериш, билимларни кўникма ва малакага айлантириш, ўрганилганларни мустаҳкамлаш ва дарсни хулосалаш, уйга вазифа бериш². Дарснинг янги билим бериш жараёнида ҳам, мустаҳкамлаш ва такрорлаш жараёнларида ҳам ижодий-амалий ишларга кенг ўрин ажратилиши уқтирилиб, хотирлаш ҳақида фикр баён қилинади. «Хотирлаш – олдин ўрганилган тил ходисаларини қайта хотирлашга асосланган амалий ишлардир. Хотирлашнинг: 1) тайёрловчи хотирлаш ва 2) умумлаштирувчи хотирлаш каби турлари бор.

1. **Тайёрловчи хотирлаш.** ...синтаксисни ўрганишда, боғловчилар ҳақида эгалланган билим, кўникма ва малакаларни ўқувчи хотирасида тиклаш эҳтиёжи туғилади. Тайёрловчи хотирлаш янги билимларни эгаллаш учун асос вазифасини ўтайди.

2. **Умумлаштирувчи хотирлаш (такрорлаш).** ...боғловчиларнинг ўзи 5-6 машғулотга бўлиниб, турларга ажратилиб ўрганилади ва машғулотларнинг охирида умумлаштирувчи хотирлаш ишлари бажарилиши лозим...»³.

Маълум бўладики, қўлланмада такрорлаш икки маънода тушунилади: 1) ўтилаётган мавзудан олдин шу мавзуга алоқадор билимларни эслатиш; 2) бўлим якунида шу бўлимда ўтилганларни умумлаштириб такрорлаш. Муаллифлар умумлаштирувчи хотирлаш деганда синтаксисни ўрганишда морфологияни такрорлашни эмас, балки ҳар бир бўлим охиридаги такрорлашни кўзда тутганлар. Улар боғловчилар ва уларнинг маъно турлари ўрганиб бўлингандан кейинги такрорлашни мисол қилиб келтирганлар.

¹ Номи кўрсатилган китоб, 21–22-бетлар.

² Ғуломов А., Қодиров М. Она тили ўқитиш методикаси: Университет ва педагогика институтларининг филология факультетлари талабалари учун ўқув қўлланма. – Т., Университет, 2001. – 67-бет.

³ Номи кўрсатилган китоб, 68–69-бетлар.

Кўлланмада ўрганилганларни такрорлаш дарслари ҳам ажратилади¹. Бунда йил бошида ўтказиладиган такрорлаш назарда тутилади.

Китоб муаллифлари она тили дарсларининг ноанъанавий шакллари ҳақида сўз юритиб, уларнинг мақсадига ҳам тўхталдилар: «Кейинги йилларда она тили ўқитувчилари иш амалиётида ноанъанавий дарсларнинг катор турлари: «Топқирлар беллашуви», семинар дарслари, баҳс-мунозара дарслари, сиртқи саёҳат дарслари, юбилей дарслари кабилардан кенг фойдаланмоқда. Бу норасмий дарсларнинг ҳар бири ўзига хос қурилишга эга бўлса-да, аммо улар бир мақсадга – дарсда ўқувчиларни таълим жараёнининг субъектига айлантириш, тил ҳодисаларини мустақил изланиш орқали ўрганишини таъминлашга қаратилган»⁴. Бундай дарслар кўпроқ «муайян бўлим ёки йирик мавзулар ўрганилганидан сўнг ўтказилади»².

Ўйин турларидан фойдаланиш асос эътибори билан ўтилганларни такрорлаш мақсадига эга бўлади. Методист олима А.Я.Бобомуродова она тилидан ўқувчиларга бериладиган ўйин-топшириқларни мураккаблик даражасига кўра уч турга ажратар экан, биринчи турига қайта хотиралашга асосланган ўйин-топшириқларни киритади³. Фақат ушбу ўйинларнинг камчилик томони борлигини эслатади: «Қайта хотиралашга асосланган ўйин-топшириқлар ўқувчидан ҳеч қандай ижодийликни, эгаллаган билимларни янги шароитда қўллашни, яратувчанликни талаб этмайди. Бундай ўйин-топшириқларни бажариш ўқувчига катта мураккаблик туғдирмайди, олдин ўрганилган мавзулар ва муайян билимга эга бўлган ўқувчи бундай топшириқларни бемалол бажариши мумкин»⁴. Албатта, топшириқларни бемалол бажариш учун билим, кўнима ва малакалар яхши эгалланган бўлиши лозим. Бунинг учун эса ўқувчи ўзи унутган нарсаларини хотирага тушириш ҳақида ўйлаши, бирор йўл билан ўқиб олиши, синфдошларидан эшитиб бўлса ҳам, била бориши даркор.

Таъкидлаш жоизки, анъанавий усулларда ҳам, ноанъанавий усулларда ҳам, яъни иккала йўналишда ҳам билим, кўникма ва малакаларни ўқувчилар хотирасига туширишда эътибор кўпроқ билимларга қаратилиб, бир ёкламалиликка йўл қўйилмоқда, бугунги кунда амал қилинаётган иккинчи ҳолат ҳам билимларни ўзлаштириш сифатига эришишда баъзан ўзининг ижобий натижаларини кўрсатиш баробарида етарли самара бермаётганлигини таъкидлаш лозим.

Х.Фуломова, Ш.Йўлдошева, У.Шерматовалар томонидан тайёрланган «4-синфда она тили дарслари» қўлланмасида ўйинлардан фойдаланиш ўрни

¹ Номи кўрсатилган китоб, 70-бет.

² Номи кўрсатилган китоб, 74-бет.

³ Уша жойда.

⁴ Бобомуродова А.Я. Она тили таълими жараёнида ўйин-топшириқлардан фойдаланиш. - Пед. фан. номзоди ... ёзилган дисс. - Т., 1996. – 8-бет.

қуйидаги тарзда кўрсатилган: «Синфда бажаришга мўлжалланган машқлар устида ишлаб бўлингач, дарснинг ўтилган мавзунини сўраш ва уй вазифасини текшириш қисмида ўқитувчи қўшимча иш турларидан: карточкалардан, турли таълимий ўйинлардан, мустақил ишлардан, таълимий диктантлар ва тестлардан фойдаланиши мумкин»¹. Юқори синфларда ҳам ўйинлар кўпинча шу таҳдидда ташкил этилади ва ўтказилади.

Н.Махмудов, А.Нурмонов ва бошқалар томонидан 5-синф «Она тили» дарслиги юзасидан тайёрланган қўлланмада «Гап бўлақлари» мавзусини ўтишдан аввалги такрорлаш ҳақида бундай дейилади: «Бошланғич синфда ўқувчилар гап бўлақлари ҳақида илк маълумот олган. Эга ва кесим бош бўлақлар эканлигини, қолганлари иккинчи даражали бўлақлар ҳисобланишини билдилар. Эга ва кесимни аксарият ҳолларда тўғри белгилайдилар. Бу дарсда уларнинг мавжуд билимларига суянган ҳолда гап бўлақлари ҳақида кенгроқ маълумот берилади»². Бу ерда 5-синфда синтаксисга доир мавзунини ўтишдан аввал бошланғич синфларда синтаксис юзасидан олинган билимларни тиклаб олиш ҳақида сўз юритилмоқда. Бу ишни 8-синфда ҳам давом эттириш жоиз: ҳар бир мавзунини ўтишдан олдин шу мавзу бўйича бошланғич синфларда, шунингдек, 5-синфда «Муқаддима» бўлими бўйича ўтилган БКМ ларни тиклаб олиш тақозо этилади. Бунини чизма орқали акс эттириш мумкин (1.1.1-чизмага қаранг):

1.1.1-чизма

Синтаксисга доир янги мавзу муносабати билан ўтилганларни такрорлаш

А.Р.Сайфуллаев, Р.Р.Сайфуллаеваларнинг 8-синф материаллари асосида тайёрланган «Она тили дарсларида нутқ ўстириш» қўлланмасида³ «7-синф материалларини такрорлаш жараёнида нутқ ўстириш» деган қисм ажратилган. Бу ерда Ҳ.Неъматов, Н.Махмудов, Р.Сайфуллаева, А.Ғуломов, М.Абдураимовалар ҳаммуаллифлигида ёзилган 8-синф «Она тили»

¹ Ғуломова Х. ва бoshq. 4-синфда она тили дарслари: (Ушбуий қо'лланма). Мual. X.Ғуломова, Sh.Yo'ldosheva, U.Shermatova. – Т.: «O'qituvchi», 2003. – 3-6ет.

² Mahmudov N., Nurmonov A. va boshqalar. Она тили. 5-синф / O'qituvchilar uchun qo'llanma. – Т., «Ma'naviyat», 2004. – 48-6ет.

³ Sayfullayev A.R., Sayfullayeva R.R. Она тили дарсларида нутқ о'стириш (8-синф материаллари асосида методик қо'лланма). – Т., O'zPFITI, 2002.

дарслигидаги матнни таҳлил қилиш, феъл-кесим, феълларнинг майл, замон, шахс-сон шакллари тақрорлашга доир материаллар устида ишлаш юзасидан тавсиялар баён қилинган. Қўлланмада келтирилган тавсиялардан бир намуна: «Феълнинг замон, шахс-сон шакллари тақрорлашни феъл замонларини эслаш билан бошлаш мумкин. Ўқитувчи ўқувчилардан феъл замонларини, уларга мисол келтиришни сўрайди. Ўқувчилар ўтган, ҳозирги, келаси замон феълларини мисол келтирадидилар»¹. Машқ бажаришда феълнинг замони, шахс-сони, нисбати ва бошқаларни қавс ичида кўрсатиш тавсия қилинади. Муаллифлар машқ материаллари асосида ўқувчиларнинг ижодий (оғзаки ва ёзма) нутқини ўстиришга ҳам алоҳида эътибор берадидилар. Берилган феълларни уч замонда қўллаш, ҳар бирига мисоллар келтириш каби топшириқлар ҳам ҳавола қиладидилар.

Қўлланманинг синтаксис мавзуларини ўрганиш ҳақидаги қисмларида морфологиядан ўтилганларни тақрорлаш масаласи қўйилмайди. Фақат мавзунини қай тарзда тушунтириш кераклигига ишора бор. Масалан, «От кесимни ўргатишни кесимнинг от, сифат, сон, олмош, равиш, тақлид сўзлар билан ифодаланишини эслаш билан бошлаш мумкин»². Бундай эслаш ҳали тақрорлаш эмас.

М.Абдураимова, М.Қодиров, Г.Абдуматовалар муаллифлигида яратилган «Она тили. 8-синф. Ўқитувчи методик қўлланмаси» йил бошида ўтилганларни юзасидан берилган йўриқларга кўра «Мустақил сўз туркумлари» мавзусини тақрорлашга доир қўйидаги иш турлари бажарилади: дарсликдаги машқ шартига ўқувчилар берилган сўзларни жадвалга жойлаштирадидилар; сўзлар нимага асосланиб туркумларга ажратилганлиги хусусида суҳбат ташкил этилади; «Топқирлар беллашуви» ўтказилади³. «Топқирлар беллашуви» да ҳар бир гуруҳ қайси сўз туркуми тушса, шу туркумга оид 10 тадан мисол топиб ёзади ва мазкур сўз туркумларининг хусусиятларини шарҳлашга тайёргарлик кўрадидилар. Жавоблар тингланади, тўлдирилади.

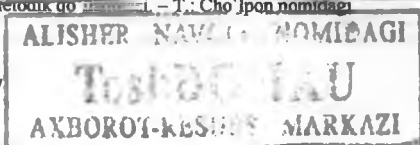
Қўлланмада 5-дарс мавзуси юзасидан юқоридаги тартибдаги ишлардан сўнг, 19-машқ топшириғи бажарилгач, қўйидаги тавсия берилади: «Машқ матни шу тарзда таҳлил қилингандан сўнг ўқитувчи қўйидагиларни қўшимча қилади. Ундов сўзлар ҳис-ҳаяжон, ҳайдаш-чакириш каби маъноларни ифодалаб, кўпинча ундов сифатида қўлланади, баъзан отлашиб, гап бўлаги вазифасида келиши мумкин, баъзан эса сўз ва гапларга қўшимча маъно қўшади»⁴. Бу ерда ўтилганлар юзасидан янги

¹ Номни кўрсатилган рисола, 7-бет.

² Номни кўрсатилган рисола, 27-бет.

³ Abduraimova M. va b. *Ona tili. 8-sinf o'qituvchi metodik qo'llanmasi* – T.: Cho'pon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. 16-17-бетлар.

⁴ Номни кўрсатилган китоб, 11-бет.

билим бериш кузатилади. Янги билимлар эса ўз навбатида, мустахкамланиши лозим.

Такрорлашда ўқувчиларнинг нималарни билишлари, нималарни унутганликларини ҳисобга олиш муҳимдир. Шунинг учун такрорлаш билан боғлиқ таълим мазмунига иш жараёнида аниқлик киритиб бориш зарур. Бунда мавзуга доир билим доирасини кенгайтиришни ҳам кўзда тутиш мақсадга мувофиқ. Бизнингча, феъл мавзусида кам ўрганиладиган шаклларга эътиборни кучайтириш мумкин. Бошқача айтганда, морфологик шаклларни, айниқса, феъл шаклларини тўлиқ эсга олиш такрорлаш билан боғлиқ энг муҳим, нутқ маданиятини шакллантириш самарадорлиги га дахлдор методик муаммодир.

Р.Сафарованинг «Она тили таълимининг янгиланган мазмуни ва унинг дидактик асослари» номли монографиясида мавзуларнинг бир хил ҳажмда такрор берилиши ҳақида гапирилади: «Она тили таълимининг мазмунини таҳлил қилиш натижалари шуни кўрсатадики, ёрдамчи сўзларни (39-§, 48-§), уларнинг маъно қирраларини ҳамда қўлланиш доирасини ўргатишга хизмат қиладиган материаллар ҳам етарли эмас. Бунда турли синфларда ёрдамчи сўзларни ўргатишга қаратилган мавзуларнинг баёнида айнан бир хилдаги ифода воситаларининг такрор ҳолда берилганлигининг гувоҳи бўламиз»¹. Бу ерда жуда муҳим масала кўтарилган. Зеро, мавзулар мазмунидаги бир хилликни бартараф этиш муаммоси борлигига ишора қилинмоқда. Лекин мазкур тадқиқот ишида она тили дарсларида ўтказиладиган такрорлаш ҳақида фикр юритилмайди.

Юқорида тилга олинган монография ғоялари Р.Ф.Сафарованинг «Теория и практика обучения родному языку в школах Узбекистана в условиях национального возрождения» мавзусидаги докторлик диссертацияси авторефератида² ўз аксини топган.

М.Ю.Собированинг «Ўзбек мактаблари юқори синф ўқувчиларига содда гап синтаксисини мунозара усулида ўргатиш» мавзусидаги тадқиқот ишида³ синтаксисга доир мавзулар устида олиб бориладиган ишларни мунозара усулида ташкил этиш хусусида фикр юритилди.

О.Розиков «Ўзбек тилидан дарс типлари» китобида такрорлашнинг мақсадига кўра олти хил бўлишини уқтиради. Уларни умумлаштириб, қуйидаги тарзда қисқа тасниф этиш мумкин: 1) ўқув йили бошидаги такрорлаш, 2) ўқув йили охиридаги якуний такрорлаш, 3) олдин ўрганилган билимларни ўқувчилар эсига тушириш учун такрорлаш, 4) дарсда ўрганилган янги ўқув материални такрорлаш, 5) катта мавзу,

¹ Сафарова Р. Она тили таълимининг янгиланган мазмуни ва унинг дидактик асослари. – Т., «Фан», 1995. – 14-бет.

² Сафарова Р.Г. Теория и практика обучения родному языку в школах Узбекистана в условиях национального возрождения: Автореферат дисс. ...докт. пед. наук. – Т., 1998.

³ Собирова М.Ю. Ўзбек мактаблари юқори синф ўқувчиларига содда гап синтаксисини мунозара усулида ўргатиш: Пед. фанл. номз.... дис. авт. реф. – Т., 1994.

булим якунидаги такрорлаш, б) маълум ўқув материални келгуси ўқув соатида такрорлаш¹.

Муаллиф назарда тутган такрорлашнинг иккинчи-олтинчи хиллари ушбу синфда ўрганиладиган янги материаллар билан боғлиқдир. Қуйи синфда ўтилганлар такрорлашнинг биринчи туридагина кўзда тутилади. Бундай такрорлаш билан сира ҳам кифояланиб бўлмайди ҳамда билим, кўникма ва малакалари (айниқса, синтаксисни ўтаётганда морфологияни) йил давомида эсга олиб боришни таъминламайди, умуман ўтилганларни мунтазам қайтариб туриш ишини эътибордан четда қолдиради.

Б.Тўхлиев, М.Шамсиева, Т.Зиядоваларнинг «Ўзбек тили ўқитиш методикаси» ўқув қўлланмасида такрорлаш эътироф этилади. «Ўқитувчи ўқувчиларга сўз туркумлари ҳақида ўрганилган билимларни такрорлаш ва текшириш учун луғат диктанти ёздириши, берилган матн устида ишлаш, сўз туркумларини ажратиш, гуруҳлаш, улар билан СБ лар ҳосил қилиш, гап туриш – МЯБТ-4 модули асосида матн яратиш каби ўқув топшириқларини беришлари мумкин»².

Ш.Ж.Юсупованинг «Ҳозирги ўзбек адабий тили дарсларида ўқувчилар тафаккурини ўстиришнинг илмий-методик асослари» мавзусидаги докторлик тадқиқот ишида³ «Тез юрар», «Бу бизники» каби ўйин усулидан фойдаланиш ҳақида сўз юритилади.

Х.Қурбонова ўзининг «Она тили таълими мазмунини янгилашнинг лингвометодик асослари» мавзусидаги тадқиқот ишида она тили дарсларида ўтилганларни такрорлаш масалаларининг методик адабиётларда ёритилишига тўхталиб, А.Бобомуродова, Ш.Юсупова, М.Саидов ва бошқа тадқиқотчиларнинг ишларига мурожаат этади. Такрорлашнинг ноанъанавий дарслар, турли хил ўйинлар шаклида амалга ошириш тавсия этилаётганлигини уқтиради. Конференция дарс, семинар дарс, беллашувлар ҳам шу мақсад учун хизмат қилишни таъкидлайди.

Умумий ўрта таълим мактабларининг 5–9-синфлари учун синов тариқасида тузилган, унғача қўлланиб келган дастурларнинг такомиллаштирилган вариант «Она тили» дастурида такрорлашнинг аҳамияти алоҳида таъкидланган: «Такрорлаш материали пухта ўзлаштиришнинг ҳал қилувчи омилларидан биридир»⁴. Лекин дастурнинг 8-синф қисмида ўқув йили бошидаги такрорлаш мавзулари имло

¹ Розиков О. Ўзбек тилидан дарс типлари: Педагогика институтларининг филология факультетлари студентлари ҳамда тил ва адабиёт ўқитувчилари учун қўлланма – Т., «Ўқитувчи», 1976. 49–50-бетлар.

² Тўхлиев Б., Шамсиева М., Зиядова Т. Ўзбек тили ўқитиш методикаси (ўқув қўлланма): – Т., «Янги аср авлоди», 2006. 84–85-бетлар.

³ Юсупова Ш.Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили дарсларида ўқувчилар тафаккурини ўстиришнинг илмий-методик асослари: Пед. фан. доктори ... лисе. автореферати. – Т., 2005.

⁴ «Innitiy o' rta ta' lim maktablari sinov dasturlari. Ona tili: 5-9- sinflar. /Y. Abdullayev, A.R. Sayfullayev. – T. () 2011. 1999. – 7- bet.

қоидаларини хотирага туширишдан иборат бўлиб қолган. Чунончи: «Ўқув йили бошида такрорлаш (6 соат).

Ўзбек тилининг асосий имло қоидалари (1995 йил 24 август).

Қўшиб, чизикча билан ва ажратиб ёзиладиган сўзлар. Бош ҳарфлар билан ёзиладиган сўзлар, таркибий номлар имлоси. Сўз кўчириш қоидалари»¹.

Аён бўладики, дастур талабига кўра йил бошида морфологияни такрорлаш учун мавзулар ажратилмайди.

Ш.Ж.Юсупова «Она тили таълими самарадорлигини оширишда илғор педагогик технологияларни жорий этиш (ноанъанавий усуллар ва компьютердан фойдаланиш)» мавзусидаги номзодлик тадқиқот ишида ноанъанавий дарслар ҳақида сўз юритар экан, куйидаги фикрни илгари суради: «*Ноанъанавий дарс* синфда ёки синфдан ташқарида ўтказилиши, кўпроқ умумлаштириш, такрорлаш, мустаҳкамлаш машғулотларидан иборат бўлиши мумкин»².

Методист олим И.М.Тошевнинг «Умумтаълим мактабларида қўшма гапнинг янгича талқини» мавзусидаги тадқиқот ишида такрорлашдан фойдаланиш ҳақида алоҳида ёритилган бўлмаса-да, қуйидаги каби тавсиялар учраб туради: «Юклама воситасида боғланган қўшма гаплар» мавзусини ўтишда аввало, ўқувчиларнинг еттинчи синфда «Юкламалар» мавзуси юзасидан эгаллаган билимлари хотирада тикланди...»³.

Бундай такрорлаш «эсга тушириш» деб баҳоланиши мумкин. Такрорлашда эса мустаҳкамлаш, машқлар ёрдамида фаоллаштириш каби иш турлари амалга оширилади.

Маълум бўладики, ўтилганларни такрорлаш янги билимларни ўзлаштириш учун ҳам, олинган назарий маълумотларни хотирада сақлаб туриш учун ҳам зарур.

Истиклол йилларида «грамматизмдан воз кечиш» аксарият она тили таълими мутахассисларининг шиорига айланди. Шу муносабат билан грамматикани ўрганиш билан грамматизмдан воз кечиш тушунчаларига кенгрок тўхталиш тақозо этилади.

А.Қ.Фуломов, Ҳ.Неъматовларнинг «Она тили таълими мазмуни» деган китобида «Маълумки, 60-йиллардан бошлаб мактабда ўқитиладиган барча фанлар сингари она тилидан ҳам «Фан ютуқлари— мактабга» шиорига қатъий амал қилингани ҳолда бу ҳар иккала принципнинг ўзаро алоқадорлигига етарли эътибор берилмади. Бу она тилидан таълим мазмунининг ўта назарийлашишига,

¹ Номи кўрсатилган дастур, 17-бет.

² Юсупова Ш.Ж. Она тили таълими самарадорлигини оширишда илғор педагогик технологияларни жорий этиш (ноанъанавий усуллар ва компьютердан фойдаланиш): Пед. фан.номзоди ... дисс. – Т., 1998. – 10-бет.

³ Тошев И. Умумтаълим мактабларида қўшма гапнинг янгича талқини. Пед. фан. номз. ... дисс. автореферати. – Т., 1999. – 12-бет.

грамматизмнинг ҳокимлиги, имло ва нутқ масалаларининг унинг соясида қолиб кетишига сабаб бўлди. Она тили машғулотларида ўқувчи фойдали амалий ишлар билан шуғулланиш ўрнига, сон-саноксиз грамматик қоидалар, таъриф ва тушунчаларни «ўзлаштириш» билан банд бўлиб қолди»¹.

«Кузатишлар шу нарсани кўрсатиб турибдики, ҳатто мактабда бериладиган филологик маълумот билан олий ўқув юртида бериладиган филологик маълумот ўртасида, айрим тушунча ва талқинларни ҳисобга олмаганда, деярли фарк қолмади. Шубҳасиз, мавжуд академизм она тили ўқитилишини анча мураккаблаштираётган омил бўлиб, у таълим мазмунини қайта кўриб чиқишни, уни янгилашни тақозо этади.

Она тили таълимидаги яна бир мураккаблик тил ҳодисаларини сунъий равишда ўта майдалаштириб ўқитишдир. Бунинг асосий сабаби дастур ва дарслиқда бир парадигмани ташкил этган тил ҳодисаларининг алоҳида-алоҳида берилганлиги бўлиб, ўқувчи уни қабул қилишда жиддий қийинчиликларга дуч келади. Шубҳасиз, бир-биридан ажралган, алоҳида-алоҳида ўргатилган тил ҳодисаларини хотирада сақлаб қолиш ҳам, уни амалий фаолиятда қўллаш ҳам қийин. Демак, тил материалларини йириклаштириш масаласини узил-кесил ҳал қилмай туриб, таълим мазмунининг самарадорлигига эришиб бўлмайди»².

А.Ғуломов ва бошқа методист олимлар ўтмишда ўқувчиларнинг грамматик қоида, таъриф ва тушунчаларни ўзлаштириш билан банд бўлиб қолганликларини грамматикани ўрганиш нотўғри бўлган деган мақсад билан айтишгани йўқ. Улар айтмоқчиларки, ўша даврда бир томонламаликка йўл қўйилди, индуктивликдан кўра кўпроқ дедуктивликка устувор аҳамият берилди, қоидаларни нутқий амалиётда етарлича қўллашга ўтилмади.

Ҳар бир ишда меъёр бўлиши кераклиги ҳаммага маълум ҳақиқат. Жумладан, грамматикани ўрганишда ҳам меъёр бўлиши даркор. Назарияни ўрганиш меъёри, амалий машқлар меъёри ва ҳоказо.

Назарий таҳлилдан маълум бўладики, мавжуд методик адабиётларда грамматикани ўрганишга нисбатан шаклланиб келаётган янгича қарашлар, грамматизмдан воз кечиш масалалари, она тили дарсларида ўтилганларни мустаҳкамлаш ва такрорлашнинг айрим муаммолари хусусида сўз юритилган.

8-синфда она тили ўқитиш методикасига доир тадқиқот ишларида, методик адабиётларда синтаксисни ўрганиш жараёнида морфологиядан

¹ Ғуломов А.Қ., Нейматов Ҳ. Она тили таълими мазмуни. Ўқитувчилар учун методик қўлланма. – Г., «Ўқитувчи», 1995. – 12-бет.

² Номи кўрсатилган китоб, 12–13-бетлар.

Ўтилганларни такрорлаш масалалари махсус ёритилмаган. Истиклол йилларида тил ҳодисаларини ўрганиш ва такрорлашга бир томонлама ёндашув шаклланди: грамматизмдан воз кечиш асосида индуктив асосидаги иш усулларига устувор аҳамият берилди, натижада амалий машқ ва топшириқларга кенгроқ ўрин ажратилди, грамматикани ўрганиш билан боғлиқ машқ ва топшириқлар камроқ бажариладиган бўлди.

Аслида такрорлаш муаммоларини ҳал этиш учун таълим мазмуни ва методлари билан боғлиқ тадқиқот ишларини амалга ошириш талаб этилади.

Умуман такрорлаш масалалари, хусусан, 5-синфда «Синтаксис ва пунктуация» бўлимини, 8-синфда содда гап синтаксисини ўрганиш жараёнида морфологияни қайта хотирлаш, яъни такрорлаш муаммолари она тили ўқитувчилари дуч келадиган катта қийинчиликлар сирасини ифода этади. Айниқса, такрорлаш шакллари, воситалари, метод ва усулларнинг янги педагогик технология, ахборот технологиялари, инновациялар нуқтаи назаридан ишлаб чиқилиши методик зарурият саналади.

Бунда анъанавий ва ноанъанавий усулларнинг, тестлардан фойдаланишнинг имкониятларини аниқлаш яна ҳам муҳимдир.

8-синфда шу синфга қадар морфологиядан эгалланган билимлар, кўникма ва малакалар, бир томондан, ўқувчиларнинг филологик мушоҳада юритишлари даражасидаги оғзаки ва ёзма нутқини ўстириш, иккинчи томондан, матн яратишда амал қилиш (нутқнинг грамматик қурилишига таъсир этиш) ҳисобига амалий аҳамият касб этиши кераклиги методик адабиётларда махсус таъкидланган.

Шундай қилиб, методик адабиётларда 8-синф она тили дарсларида синтаксисни ўрганиш жараёнида морфологиядан 5–7-синфларда ўтилган қайси материаллар (йил бошидаги такрорлаш бундан мустасно) қай ҳажмда ва қачон такрорланиши кераклиги махсус ёритилмаган, шу туфайли бу масала жиддий методик муаммо саналади. Ушбу муаммонинг ҳал этилиши қийин бўлган томонлари шундаки, методист олимлар унинг бир хил ечимини таклиф қиладилар: йил бошида такрорлаш, бевосита синтаксисга доир янги мавзунини ўтишдан олдин такрорлаш, ўйин турларини ўтказиш чоғида такрорлаш. Лекин йил бошида бир дарсда бир сўз туркуми такрорланадиган бўлса, нимага улгуриш мумкинлиги башорат қилинмоғи лозим.

Синтаксисга доир янги мавзунини ўтишдан олдин ўтказиладиган такрорлаш морфологик тушунчани қай даражада эсга олиш имконини бериши, қайси морфологик билим, кўникма ва малакаларни такрорлаш мумкинлиги ҳам аниқ эмас. Бизнингча, морфологиядан 5–7-синфларда ўтилган назарий маълумотларни етарлича ҳажмда тўлиқ такрорлаб бориш зарур. Бунинг учун эса маълум дарслардан вақт ажратиб туриш, синтаксис

мавзуни билан боғланган ва боғланмаган ҳолда муайян тизимдаги машқлар ўтказиш зарурияти сезилади.

1.2. Синтаксисни ўрганиш жараёнида морфологик тушунчалар, морфологик шаклларни фаоллаштириш имкониятлари

Синтаксисга доир янги мавзуни ўтишдан олдин ёки ўрганиш ва мустаҳкамлаш жараёнида шу мавзу юзасидан берилган назарий маълумотда ишлатилган морфологик термин-тушунчани хотирага тушириш орқали морфологиядан бошланғич синфларда ва 5-7-синфларда ўрганилган билим, кўникма ва малакаларни қай ҳажмда такрорлаш имконияти мавжудлиги ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш лозим. *Такрорлаш имконияти* деганда биз биринчи навбатда **йил бошида такрорлаш** мундарижаси, шунингдек, дарс материалларида (назарий маълумотларда, машқ ва топшириқлар шартларида) қайси термин-тушунчалар тилга олинганлигини тушунамиз. Бошқача айтганда, 5-синфда «Синтаксис ва пунктуация» бўлимини ўтишда, 8-синф она тили дарсларида морфология устида бир неча хил мақсад билан иш олиб борилади:

1. Морфологияга доир айрим мавзуларни йил бошида такрорлаш муносабати билан.

2. Синтаксисга доир маълумот таркибида гап бўлагининг инфодаланишини кўрсатиш орқали.

3. Сўз шаклига эътиборни қаратишда.

4. Грамматик шаклнинг талаффузи ва имлосини тушунтиришда.

Юқорида саналганлар нуктаи назаридан ёндашганда, тадқиқот олдида турган вазифани адо этиш асосида олинadиган натижалар мавжуд методик муаммонинг бир қиррасини очиб бериш, унга ойдинлик киритишда дастлабки кадам саналади.

Ўқувчилар синтаксис мавзуларига доир айрим назарий маълумотларда ва машқ ҳамда топшириқларда морфологик терминларга дуч келадилар. Чунончи, 5-синф «Она тили» дарслигининг¹ 16-64-дарсларида «Синтаксис ва пунктуация» бўлими ўтилар экан, қуйидаги морфологик термин-тушунчалар, морфологик воситалар тилга олинади:

16-дарсдаги 57-машқда сўзларнинг гапда нималар ёрдамида ўзаро боғланаётганини тушунтириш, 17-дарсдаги 61-машқда берилган сўзлардан гаплар тузиш ва сўзларнинг боғланишига алоҳида диққат қилиш, 18-дарсдаги 1-топшириқда берилган сўзларни бир-бирига боғлаб гаплар тузиш, сўзларни боғлаш учун нималар қилганликларини айтиш; 2-топшириқда берилган гапдаги сўзлар орасига ва боғловчисини қўйиш;

¹ Она тил. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik / Mual. N.Mahmudov, A.Nurmonov, A.Abdinoyev va boshq. – T., «Ma'naviyat», 2004.

65-машқда нотўғри боғланган сўз бирикмаларини топиш ва улар нима сабабдан бир-бирига боғланмаслигини тушунтириб бериш; 20-дарсдаги 76-машқда тенг боғланиш усули билан ҳосил килинган сўз бирикмаларини дафтарга ёзиш ва сўзларни боғловчи воситага диққат қилиш сўралар экан, бунда асосан келишик шакллари, боғловчилар ва кўмакчилар назарда тутилади. Чунончи, 18-дарсда: «Гап таркибида иштирок этган сўзлар бир-бири билан боғланади. Масалан: *қир ва адир, Ойгул билан Бахтиёр; гулни ҳидламоқ, мактабга келмоқ* каби. Мисоллардан кўринадики, сўзларнинг боғланиши бир хил эмас. Айрим сўзлар *ва, ҳам, ҳамда, билан* сингари боғловчи ва боғловчи вазифасидаги сўзлар ёки санаш оҳанги ёрдамида боғланади.

Бошқаларида эса биринчи қисм иккинчи қисмга *-ни, -да, -дан, -нинг* каби кўшимчалар, *томон, тўғрисида, ҳақида, учун* сингари ёрдамчи сўзлар билан боғланади.

23-дарсда: Сўроқ гаплар сўроқ олмошлари (*қим?, нима?, қаер?, қанча?* каби), сўроқ юкламалари (*-ми, -чи, -а, -я*) ёки сўроқ оҳанги ёрдамида ифодаланади.

40-дарсда: Тўлдирувчи ҳоким бўлакка келишик кўшимчалари ёки кўмакчилар ёрдамида боғланиши таъкидланади.

Эслатиш жоизки, 4-синфда сўз туркумларидан от, сифат, сон, феъл, кишилик олмошлари билан боғлиқ мавзулар ўтилади. Лекин сўроқ олмоши, сўроқ юкламалари, ёрдамчи сўзлар, боғловчилар, боғловчи вазифасидаги сўзлар, кўмакчилар ўрганилмайди.

40-дарсда қоидадан аввал иккита топширик келган. Биринчи топширик шартига кўра нукталар ўрнига тегишли боғловчи воситани қўйиб кўчириш, 2-топширикда берилган гапда тўлдирувчининг ҳоким бўлакка нима воситасида боғланганини айтиш талаб этилган. Биринчисида келишик, иккинчисида кўмакчи иштирок этган. Қоида шу мазмунда бўлгани учун шу боғловчи воситалар қузаттирилган.

26-дарсдаги топширикда феъл иштирокида иккита гап тузиш талаб этилади ва 5-синфда илк бор *феъл* термини ишлатилади.

43-дарсдаги 156-машқда гаплар тузиш, уларда сифат, сон, олмош билан ифодаланган сифатловчи аниқловчиларни қўллаш талаб этилади. Бу ерда илк бор сифат, сон терминлари тилга олинади.

Кўриниб турганидек, 5-синф «Она тили» дарслигининг «Синтаксис ва пунктуация» бўлимида морфологиядан бошланғич синфларда ўтилган материалларнинг бир қисмигина тилга олинган. Бизнингча, бўлимини ўрганиш мобайнида сўз туркумлари бўйича олинган билимлар, ҳосил қилинган малакалар вақт-вақтида такрорлаб борилиши, *боғловчи, боғловчи вазифасидаги сўз, кўмакчи, сўроқ юкласи, сўроқ олмоши, сўроқ юкласи* терминлари учрашига қараб изоҳланиши керак.

5-9-синфлар «Она тили» дастурининг¹ 8-синф қисмида йил бошида такрорлаш учун 6 соат ажратилган бўлиб, бу ерда кўрсатилган мазмунлар, асосан, имло қоидаларини ифода этади. Айтмоқчимизки, дастурда морфологиядан куйи синфларда ўтилганларни такрорлаш кўзда тутилмаган.

Тажриба-синовга қўйилган «Она тили» дастурининг 8-синф қисмида юриши ва такрорлаш учун 7 соат ажратилган бўлиб, бу ерда белгиланган таълим мазмуни сирасида куйидагиларни ўқиш мумкин: «Маърифий матнини таҳлил этиш асосида феъл турларини, уларнинг гапдаги нағифасини; кесим вазифасида келган феълларнинг майл, замон ва шахс-сон шаклларини, от, сифат ҳамда сонларнинг луғавий шакллари ва алоқамуносабат шакллари мавзуларини такрорлаш»².

Дастур асосида яратилган 8-синф «Она тили» дарслигида³ йил бошида морфологиядан ўтилганларни такрорлаш учун берилган материаллар таълим мазмунидаги дастлабки йирик имкониятлар саналади. Чунинчи:

8-синфда ўқув йили бошида 3-дарсда «Мустақил сўз туркумлари» (мустақил сўз туркуми, от, сифат, сон, олмош, феъл, равиш, от сўзлар, от ўрнида қўлланувчи сўз туркуми); 4-дарсда «Ёрдамчи сўз туркумлари» (ёрдамчи сўз туркуми, кўмакчи, боғловчи, юклама); 5-дарсда «Ундов, инклид ва модал сўзлар» (ундов, таклид ва модал сўз, маъно турлари);

6-дарсда «Олмошнинг маъно турлари» (кишилик олмоши, ўзлик олмоши, кўрсатиш олмоши, сўроқ олмоши, белгилаш олмоши, бўлишсизлик олмоши, гумон олмоши); 7-дарсда «Равишнинг маъно турлари» (равиш сўзлар, ҳолат равиши, микдор-даража равиши, ўрин равиши, пайт равиши; ясама равишлар) мавзулари такрорланади.

Кўмакчи, боғловчи, юкламаларнинг маъно турларини ўзлаштириш ўқувчиларнинг филологик маълумотини ошириш учун хизмат қилади. Синтактик қурилмалар бойлигини эгаллаш учун эса кўмакчи, боғловчи, юкламалар рўйхатини тўлиқроқ такрорлаш зарур. Эътироф этиш керакки, куйи синфларда ҳам бундай мукамал рўйхатлар устида иш олиб борилмайди.

Олмош ва равишларда бундай эмас. Бу ерда уларнинг вазифаларига кенгроқ тўхталиш жоиз.

Йил бошидаги такрорлаш оркали *мустақил сўз туркуми, от, сифат, сон, олмош, олмошнинг маъно тури, кишилик олмоши, ўзлик олмоши, кўрсатиш олмоши, сўроқ олмоши, белгилаш олмоши, бўлишсизлик олмоши,*

¹ Umumiy o'rta ta'lim maktablari sinov dasturlari. *Ona tili: 5-9-sinflar*. /Y. Abdullayev, A.R. Sayfullayev. - T. O'ZBEK, 1999.

² Umumiy ўрта таълим дастури. *Она тили*. - Таълим тараққиёти. Ахборотнома, -1-махсус сон. - Т., «Шарқ», 1999. 126-127-бетлар.

³ Qodirov M., Ne'matov H. va b. 8-sinf uchun darslik. - T., Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006.

гумон олмоши; феъл; равиш; равшнинг маъно тури, ҳолат равиши, миқдор-даража равиши, ўрин равиши, пайт равиши, ясама равишлар; от ўрнида қўлланувчи сўз туркуми; ёрдамчи сўз туркуми, кўмакчи, боғловчи, тенг боғловчилар, юклама, ундов, тақлид ва модал сўз термин-тушунчаларини такрорлаш имконияти юзага келтирилган.

Кўринадики, 3-7-дарсларда морфологиянинг асосий бўлимлари (таснифлар) бир сидра такрорлаб чиқилади. Лекин, кузатишларга қараганда, морфологиядан 5-7-синфларда ўрганилган материалларни ўқувчиларнинг хотирасида тўлиқ тиклаб туриш учун уларни бу тариқа бир сидра такрорлаб чиқиш сира ҳам кифоя қилмайди. Бу ишни кейинги дарсларда ҳам бажариб бориш зарурияти мавжуд.

8-синф «Она тили» дарслигида **синтаксисга доир мавзулар юзасидан берилган маълумотлар, машқ материалларида, топшириқларда** морфологик термин-тушунчалар тилга олинган, эслаб айтиш сўралган, шу муносабат билан такрорлаш имконияти юзага келади. Ушбу имкониятнинг қай даражада эканлиги морфологияга қилинган мурожаатлар ҳажмига кўра аниқланади. Ана шу имконият туфайли ўқувчилар хотирасида тикланиши мумкин бўлган морфологик тушунчаларни кўриб чиқамиз.

Дарсликнинг 8-15-дарслари ижодий матн, иншо ва унинг турлари билан боғлиқ равишда нутқ ўстириш учун жуда муҳим масалаларга бағишланган. Чунончи, маълумотнома матни ва ижодий тавсифий матн; иншо – ижодий меҳнатнинг олий кўриниши. Иншо – ижодий меҳнат (Таълимий иншо, синов иншолари); адабий мавзудаги иншо, адабий-ижодий мавзудаги иншо (оддий ёзма тасвирлар, хикоя, мактуб), эркин мавзудаги иншо; иншога эпиграф танлаш. (Сўрок гап, ундов гап, ҳикматли сўз, мақол, ибора, бадний парча). 14- ва 15-дарсларда ёзма назорат иши ва унинг таҳлили бажарилади.

Ушбу дарсларда ўзбек адабий тилининг меъёри ҳақида гапирилади. Қўшимчалар ва уларни қўллашдаги қўпол хатолар хусусида фикр юритилади.

Таъкидлаш лозимки, амалдаги 8-синф «Она тили» дарслигидаги 8-15-дарсларнинг 5-7-синфларда ўрганилган морфологик термин-тушунчаларни такрорлашда давом этишдаги имкониятлари йўқ даражада. Бундай бўлиши табиий бир ҳол, чунки бу дарслар тўлиғича иншо ёзиш масалаларидан баҳс юритади. Бундай пайтларда морфологияни такрорлашда **узилиш юзага келиб**, ўқитувчиларнинг иш тажрибасида муайян қийинчиликларни, ўзига хос методик муаммони келтириб чиқаради.

Бевосита содда гап синтаксисини ўрганиш дарсларида морфологик термин-тушунчаларга қилинган мурожаатлар ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш мақсадида бундан кейинги дарслар ҳақида жадваллар асосида сўз

иритишни маъкул топдик. Дастлабки жадвалда 16–27-дарсларни акс эттирдик (1.2.1-жадалга қаранг).

Жадвалдан кўриниб турганидек, 16–27-дарсларда морфология курсида ўтилган грамматик таъриф ва қоидалар, шунингдек, морфологик шаклларга кам мурожаат қилинган. Айрим қоидалар, масалан, 16-дарсда шунинг оғзаки нутқда маълум бир оҳанг билан айтилиши, бу оҳанг ёзувда тиниш белгилари билан ифодаланиши қуйи синфларда ўтилган маълумотларни ифода этади.

Умуман, ўқув йилининг биринчи чораги материалларида, яъни назарий маълумотларда, машқ ва топшириқлар шартларида қуйидаги термин-тушунчаларга мурожаат этилган: *мустақил сўз туркуми; от, сифат, сон, олмош; олмошнинг маъно тури, кишилик олмоши, ўзлик олмоши, кўрсатиш олмоши, сўроқ олмоши, белгилаш олмоши, бўлишсизлик олмоши, гумон олмоши; феъл; равиш, равишнинг маъно турлари (ҳолат равиши, миқдор-даража равиши, ўрин равиши, пайт равиши, ясама равишлар; от ўрнида қўлланувчи сўз туркуми; ёрдамчи сўз туркуми, кўмакчи, боғловчи, тенг боғловчилар, юклама; ундов, тақлид ва модал сўз, сўз, ўзак, отли, феълли, қўшимча маъно, келишик қўшимчаси, эгалик қўшимчаси, қаратқич келишиги, тушум келишиги, жўналиш келишиги, ўрин-пайт келишиги, чиқиш келишиги; қўшма сўз.*

1.2.1-жадвал

16–27-дарслар

Синтаксисга доир мавзулар	Назарий маълумотлар, машқ ва топшириқлар шартларида ишлатилган морфологик термин-тушунчалар
16-дарс. Синтаксис ҳақида умумий тушунча.	Сўз, ўзак
17-дарс. Сўз бирикмаси (ҳосил бўлиши ва грамматик маънолари).	От, отли, феъл, феълли
18-дарс. Сўз бирикмасида сўзларнинг ўзаро бирикиш шакллари.	Қўшимча маъно, келишик қўшимчаси, эгалик қўшимчаси, кўмакчи, қаратқич келишиги, тушум келишиги, жўналиш келишиги, ўрин-пайт келишиги, чиқиш келишиги, от туркуми,
19-дарс. Тенг боғланиш ва тобе боғланиш.	Тенг боғловчилар,
20-дарс. Мустаҳкамлаш дарси.	
21-дарс. Матн мавзуси.	
22-дарс. Сўз бирикмаси ва сўз.	Лексик ҳодиса, грамматик ҳодиса, маънодош.
23-дарс. Сўз бирикмаси ва	Қўшма сўз

кўшма сўз.	
24-27-дарслар. Назорат диктанти, тест топшириқлари, ёзма назорат иши ва унинг таҳлили.	

Бу ерда келтирилган термин-тушунчаларнинг кўп қисми ўқув йили бошидаги такрорлаш зиммасига тушади. 16–27-дарсларнинг эса улуши кам. Демак, бу дарсларда морфологияни такрорлаш имконияти ҳам ниҳоятда оз.

Жадвалда акс эттирмаган бўлсак-да, 21-дарсда келтирилган топширик шартига кўра *от, сифат, сон, олмош, феъл, равиш* терминларини эслаб айтиш талаби ҳам бор.

Маълумки, келишикларни такрорлаш икки хил мақсад билан амалга оширилиши мумкин: 1) билимларни эсга тушириш; 2) амалий малакаларни тиклаш. Дарсликда бу ишдан кўпроқ билимларни эсга тушириш мақсад қилиб олинган. Амалий малакаларни тиклаш учун эса грамматик шаклларни нутқда қўллаш амаллари бажарилиши лозим.

Шуни ҳам эслатиш лозимки, морфологиядан ўтилган тушунчаларга назарий маълумот таркибида мурожаат этиш бошқа, уларни машқ ва топшириқларда таҳлил муносабати билан ишлатиш бошқа. Биринчиси асл мурожаатни, иккинчиси таҳлил ва такрорлаш билан боғлиқ сунъий мурожаатни ифода этади.

Айрим тушунчаларга (мустақил сўз туркуми, ёрдамчи сўз туркуми, *от, феъл, кўмакчи, боғловчи* ва бошқалар) икки-уч мурожаат этилган. Бундай маълумотга эга бўлган, бошқа дарсларда ҳам учраши мумкинлигини билган ўқитувчи термин-тушунчаларни такрорлашда даражаланишни татбиқ этади: дастлабки эсга тушириш билан кифояланади. Шу муносабат билан морфологияга доир билим, кўникма ва малакаларни такрорлаш ҳажми, кенглиги ва чуқурлигига кўра таснифий катламлар сифатида даражалаш муаммоси юзага келади.

Бир қатор тушунчаларга нисбатан даражаланишни қўллаш зарур бўлади. Масалан, таснифнинг бошида турган термин-тушунчалар: мустақил сўз туркумлари, ёрдамчи сўз туркумлари 8-синф ўқувчилари унутадиган билимлар сирасига кирмайди. Ундов сўзлар, модал сўзлар, олмош ва равишнинг маъно турлари, келишик номлари айрим ўқувчилар томонидан унутилган бўлиши мумкин.

28–38-, 39–50-дарсларнинг назарий маълумотлар, машқ ва топшириқлар шартларида илк бор ишлатилган морфологик термин-тушунчалар яна ҳам камроқ (1.2.2-, 1.2.3-жадвалларга қаранг).

28–38-дарслар

Синтаксисга доир мавзулар	Назарий маълумотлар, машқ ва топшириқлар шартларида ишлатилган морфологик термин-тушунчалар
28-дарс. Сўз бирикмаси ва тургун боғланма.	Ибора (тургун боғланма), тушунча, лексик маъно,
29-дарс. Сўз бирикмалари вапжири.	
30-дарс. Матндаги асосий фикр.	
31-дарс. Сўз бирикмаси ва гап.	
32-дарс. Сўз бирикмаларини таҳлил қилиш.	Сифат, равиш, феъл, тушум келишиги, от, қаратқич келишиги, эгалик қўшимчаси.
33-дарс. Гап ҳақида умумий маълумот.	Феъл, феъл кесимнинг майл маъноси, замон маъноси, ҳозирги замон маъноси, ўтган замон маъноси, истак-буйруқ маъноси, бош ҳарф, келишик қўшимчаси, эгалик қўшимчаси, шахс-сон қўшимчаси, кўмакчи, морфология, сон қўшимчаси, замон қўшимчаси, шахс-сон қўшимчаси, боғловчи,
34-дарс. Гапнинг ифода мақсадига кўра турлари.	Феъл.
35-дарс. Гапнинг ҳис-ҳаяжоннинг иштирокига кўра турлари.	
36-дарс. Гапнинг тузилишига кўра турлари.	
37-дарс. Мустаҳкамлаш дарси.	
38-дарс. Назорат диктанти ва унинг таҳлили.	

Кўришиб турганидек, 33-дарсда тилга олинган морфологик термин-тушунчалар кўп бўлиб, улар феъл замонлари билан боғлиқ маъно турларини, кўмакчи ва боғловчиларни, эгалик ва келишик қўшимчаларини камраб олади. Аксинча, 29–31-, 34–38-дарсларда назарий маълумот мазмуни тақозо қилмагани учун ҳам феъл сўзидан бошқа бирорта термин-тушунчага мурожаат этилмаган.

39–50-дарслар

Синтаксисга доир мавзулар	Назарий маълумотлар, машқ ва топшириқлар шартларида ишлатилган морфологик термин-тушунчалар.
39-дарс. Содда гап ҳақида умумий маълумот.	
40-дарс. Гапнинг бўлақларга ажратилиши.	Мустақил сўз, қайси туркум сўзи.
41-дарс. Кесим ва унинг ифодаланиши.	Феъл.
42-дарс. Феъл кесим ва от кесим.	Феъл, равишдош, сифатдош, от, сифат, сон, олмош, равиш, тақлид сўз, ҳаракат номи, модал сўз, туркум.
43-дарс. Содда кесим, мураккаб кесим.	Ёрдамчи сўз (қўмакчи феъл, нисбий сўзлар).
44-дарс. Мураккаб от кесимларнинг тузилиши.	Туркум сўзлари, боғлама вазифасида келган ёрдамчи феъл, қўмакчи феъл, от, тўлиқсиз феъл, боғлама, майл, замон, шахс-сон, сўз туркуми.
45-дарс. Кесимнинг бирикмалар ва иборалар билан ифодаланиши.	Ҳаракат номи, ибора, тўғри маъноли турғун боғланмалар.
46-дарс. От кесим ва эга орасида тиренинг қўлланиши.	Тире, сифат, тартиб сон, ҳаракат номи, ҳам ёрдамчиси.
47-дарс. Мустақил ва номустақил кесим шакллари.	Шарт майл, шахс-сон, замон шакли.
48-49-дарслар. Ёзма назорат иши ва унинг таҳлили.	
50-дарс. Тест топшириқлари.	

Ўқув йилининг иккинчи чорагида синтаксис бўйича ўтиладиган назарий маълумотлар, машқ ва топшириқларда куйидаги тушунчаларга муурожаат этилган: *От, сифат, равиш, феъл, келишиқ қўшимчаси, тушум келишиги, қаратқич келишиги, эгалиқ қўшимчаси, сон қўшимчаси; майл, феъл кесимнинг майл маъноси, шарт майл, замон, замон маъноси, замон қўшимчаси (замон шакли), ҳозирги замон маъноси, ўтган замон маъноси, истак-буйруқ маъноси; шахс-сон, шахс-сон қўшимчаси; қўмакчи, морфология, боғловчи, мустақил сўз, ёрдамчи сўз, қўмакчи феъл, боғлама, нисбий сўзлар, туркум сўзлари, боғлама вазифасида келган ёрдамчи феъл, қўмакчи феъл, тўлиқсиз феъл, ҳаракат номи, тартиб сон, ҳам ёрдамчиси.*

Маълум бўладики, иккинчи чоракда ҳам асосан мустақил сўз туркумлари ва ёрдамчи сўз туркумларига мурожаат кўп: от, сифат, равиш, феъл, келишик кўшимчаси, тушум келишиги, қараткич келишиги, эгалик кўшимчаси; кўмакчи, морфология, боғловчи, тартиб сон. Бу ердаги морфологик тушунчаларнинг маълум бир қисмини биринчи чоракда хотирага туширилган деб ҳисоблаш мумкин.

Хуллас, 8-синфдаги ўқув йилининг биринчи ва иккинчи чоракларида морфологиядан ўтилганларни дарслик материаллари асосида такрорлаш имкониятлари катта эмас.

28–31-, 35–39-дарслар (бу ердаги назарий маълумотлар, машқ ва топшириқлар) қуйи синфларда ўтилган морфологик тушунчаларни такрорлашда узилишларга сабаб бўлиши мумкин.

Учинчи чорак материаллари 51–64-, 65–80-дарсларда ўз ифодасини топган. Ушбу материалларнинг морфологияга доир тушунчаларни такрорлашдаги имкониятлари ҳақида тасаввур ҳосил қилиш учун уларни жадвалларда келтирамиз (1.2.4-, 1.2.5-жадвалларга қаранг).

1.2.4-жадвал

51–64-дарслар

Синтаксисга доир мавзулар	Назарий маълумотлар, машқ ва топшириқлар шартла-рида ишлатилган морфологик термин-тушунчалар
51-дарс. Эга ва унинг ифодаланиши.	Шахс-сон кўшимчаси, бош келишик, эгалик кўшимчаси, кўплик кўшимчаси, сўз туркуми, от, олмош, сон, сифатдош, сифат, равиш, ҳаракат номи, тақлид сўз, модал сўз, грамматик шакл.
52-дарс. Эгали ва эгасиз гаплар.	
53-дарс. Эгаси яширинган гаплар.	Шахс, бирлик.
54-дарс. Эгасиз гаплар. Шахси маълум гап.	Бўлишсиз шакл, феъл, эгалик кўшимчаси.
55-дарс. Атов гаплар.	Аниқлик майли, ҳозирги-келаси замон, ўтган замон.
56-дарс. Сўз-гаплар.	Ибора.
57-дарс. Ёйик атов ва сўз-гаплар.	
58-дарс. Мустаҳкамлаш дарси.	Келишик шакли, қайси туркум сўзлари.
59-дарс. Содда ёйик ва оғдда ёйик гаплар.	

60-дарс. Ҳол ҳақида умумий маълумот.	Равиш, келишик шакли, кўмакчи от, сифат, сон, тақлид сўз, ундов, феъл, такрор сўз, ибора.
61-дарс. Пайт холи ва ўрин холи.	Макон-замон келишиклари (жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш), кўмакчили от, ўрин равиши, от, пайт равиши, сон бирикмалари, қайси туркум сўзи.
62-дарс. Равиш холи ва даража-миқдор холи.	Равиш, феъл, кўмакчи от, сон, миқдор равиши, қайси сўз туркуми.
63-дарс. Сабаб холи ва мақсад холи.	Сифатдош, кўмакчи қурилма, равишдош, от, феъл, жўналиш келишиги, иш отлари.
64-дарс. Тест топшириклари.	
66-67-дарсларда ёзма назорат иши ва унинг таҳлили.	

Ўқув йилининг учинчи чорагида қуйидаги термин-тушунчалар тилга олинади: *шахс-сон қўшимчаси, бош келишик, эгалик қўшимчаси, кўплик қўшимчаси, сўз туркуми, от, олмош, сон, сифатдош, сифат, равиш, ҳаракат номи, тақлид сўз, модал сўз, грамматик шакл; ибора; келишик шакли, тушум келишиги, белгили ва белгисиз тушум келишиги, ўрин-пайт, чиқиш келишиклари, кўмакчи, кўмакчи от, кўмакчи сифат, тақлид сўз, ундов, такрор сўз, ибора, макон-замон келишиклари, кўмакчили от, ўрин равиши, от, пайт равиши, миқдор равиши, кўмакчи қурилма; равишдош, жўналиш келишиги, иш отлари, қайси туркум сўзлари, отлашган сифат, отлашган сон, сифатдош, ҳаракат номи, ўтимли феъл, ўтимсиз феъл, шахс, бирлик, бўлишсиз шакл, феъл, сўз туркуми, тақлидий сўз, отлашган сифатдош.*

1.2.5-жадвал.

65–80-дарслар

Синтаксисга доир мавзулар	Назарий маълумотлар, машқ ва топшириқлар шартларида ишлатилган морфологик термин-тушунчалар
65-дарс. Мустаҳкамлаш дарси.	
68-дарс. Тўлдирувчи ҳақида умумий маълумот.	Қайси туркум сўзлари, от, отлашган сифат, отлашган сон, сифатдош, ҳаракат номи, тақлид сўз, модал сўз.
69-дарс. Воситасиз	Ўтимли феъл, ўтимсиз феъл, тушум

тулдирувчи.	келишиги, белгили ва белгисиз тушум келишиги.
70-дарс. Воситали тулдирувчи.	Ўтимли феъл, ўтимсиз феъл, жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиклари. кўмакчи, сўз туркуми, грамматик шакл.
71-дарс. Аниқловчи ҳақида умумий маълумот.	
72-дарс. Сифатловчи аниқловчи.	Сифат, сон, олмош, от, равиш, сифатдош, модал сўз, таклидий сўз.
73-дарс. Қаратқичли аниқловчи.	Эгалик қўшимчаси, от, отлашган сифат, отлаш-ган сон, олмош, отлашган сифатдош, сўз туркуми,
74-дарс. Изохловчи.	От.
75-дарс. Гап бўлаклари тартиби.	
76-дарс. Гап урғуси (мантикий урғу).	Сўз урғуси.
77-дарс. Мустаҳкамлаш дarsi.	
78-дарс. Тест топшириклари.	
79-80-дарсларда ёзма назорат иши ва унинг таҳлили.	

Шуни ҳам эслатиш лозимки, учинчи чорак материалларида айрим тушунчалар (от, сифат, сон, феъл, олмош, равиш, сифатдош, сўз туркуми, эгалик қўшимчаси, ўтимли феъл, ўтимсиз феъл, ва бошқалар) бир неча мартадан тилга олинган.

Юқоридаги рўйхатдан биринчи ва иккинчи чоракда назарий маълумотлар таркибида тилга олинган морфологик тушунчалар чиқариб ташланадиган бўлса, қуйидагилар қолади: *келишик шакли, бош келишик, кўшим қўшимчаси, белгили ва белгисиз тушум келишиги, макон-замон келишиклари; ундов, такрор сўз, миқдор равиши, кўмакчи қурилма, кўмакчили от, кўмакчи от; грамматик шакл; шахс, бирлик, бўлишсиз шакл, равишдош, сифатдош, иш отлари, отлашган сифат, отлашган сон; ўтимли феъл, ўтимсиз феъл, отлашган сифатдош.*

Ўқув йилининг тўртинчи чорагида синтактик тушунчаларни англатиш учун морфологик термин-тушунчаларга оз мурожаат этилган (1.2.6-жадвалга қаранг).

81–102-дарслар

Синтаксисга доир мавзулар	Назарий маълумотлар, машқ ва топшириклар шартларида ишлатилган морфологик термин-тушунчалар.
81-дарс. Тўлиқ ва тўлиқсиз гаплар.	
82-дарс. Гапнинг уюшиқ бўлаклари ҳақида маълумот.	Тенг боғловчи, тенглашиш оҳанги.
83-дарс. Уюшиқ кесим.	
84-дарс. Уюшиқ эга.	Боғловчи.
85-дарс. Уюшиқ ҳол.	Тенг боғловчи.
86-дарс. Уюшиқ тўлдирувчи. Уюшиқ аниқловчи.	
87-дарс. Уюшиқ бўлакли гапларда умумлаштирувчи сўз.	Олмош, от, феъл.
88-дарс. Мустаҳкамлаш дарси.	Тенг боғловчи.
89-90-дарслар. Ижодий баён ва унинг таҳлили.	
91-дарс. Ажратилган бўлакли гаплар, уларда оҳанг ва тиниш белгилари.	
92-дарс. Ажратилган ҳол, ажратилган тўлдирувчи ва ажратилган аниқловчи.	
Гап бўлаклари билан алоқага киришмайдиган бўлақлар».	Сўз туркуми, қайси сўз туркуми.
93-дарс. Киритмалар.	
94-дарс. Киритма гаплар.	
95-дарс. Ундалма.	Бош келишиқ.
96-дарс. Ундалмаларда тиниш белгиларининг қўлланиши.	
Содда гап юзасидан ўтилганларни такрорлаш.	Боғловчи, сўз шакллари, кўмакчи, тенг боғловчи.
97-98-дарслар. Содда гап таҳлили.	
99-102-дарслар. Тест. Назорат иши... Яқуний дарс.	

Кўриниб турганидек, ушбу чоракда морфологик тушунчаларга (тенг боғловчи, боғловчи, олмош, от, феъл, сўз туркуми, бош келишиқ, сўз

шакллари, кўмакчи) бошка чоракларга қараганда яна ҳам камроқ мурожаат тилган.

Шундай қилиб, 17–102-дарслар бўйича морфологик тушунчаларга мурожаат қуйидагича бўлган:

17-дарсда от, отли, феъл, феълли; 18-дарсда қўшимча маъно, келишик қўшимчаси, эгалик қўшимчаси, кўмакчи, қаратқич келишиги, тушум келишиги, жўналиш келишиги, ўрин-пайт келишиги, чиқиш келишиги, от туркуми; 19-дарсда тенг боғловчилар; 21-дарсда от, сифат, сон, олмош, феъл, равиш; 22-дарсда лексик ходиса, грамматик ходиса, маънодош; 23-дарсда қўшма сўз;

28-дарсда тушунча, лексик маъно; 32-дарсда сифат, равиш, феъл, тушум келишиги, от, қаратқич келишиги, эгалик қўшимчаси;

33-дарсда феъл, феъл кесимнинг майл маъноси, замон маъноси, хозирги замон маъноси, ўтган замон маъноси, истак-буйруқ маъноси, бош ҳарф, келишик қўшимчаси, эгалик қўшимчаси, шахс-сон қўшимчаси, кўмакчи, морфология, сон қўшимчаси, замон қўшимчаси, шахс-сон қўшимчаси, боғловчи;

34-дарсда феъл; 42-дарсда феъл, равишдош, сифатдош, от, сифат, сон, олмош, равиш, тақлид сўз, ҳаракат номи, модал сўз, туркум; 43-дарсда ёрдамчи сўз, кўмакчи феъл, боғлама, нисбий сўзлар;

44-дарсда туркум сўзлари, боғлама вазифасида келган ёрдамчи феъл, кўмакчи феъл, от, тўликсиз феъл, боғлама, майл, замон, шахс-сон, сўз туркуми; 45-дарсда ҳаракат номи, 46-дарсда сифат, тартиб сон, ҳаракат номи, ҳам ёрдамчиси; 47-дарсда шарт майл, шахс-сон, замон шакли;

51-дарсда шахс-сон қўшимчаси, бош келишик, эгалик қўшимчаси, кўплик қўшимчаси, сўз туркуми, от, олмош, сон, сифатдош, сифат, равиш, ҳаракат номи, тақлид сўз, модал сўз, грамматик шакл; 54-дарсда бўлишсиз нақл, феъл, эгалик қўшимчаси;

55-дарсда аниклик майли, хозирги-келаси замон, ўтган замон; 60-дарсда равиш, келишик шакли, кўмакчи от, сифат, сон, тақлид сўз, ундов, феъл, такрор сўз; 61-дарсда макон-замон келишиклари (жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш), кўмакчили от, ўрин равиши, от, пайт равиши, сон бирикмалари, қайси туркум сўзи; 62-дарсда равиш; феъл, кўмакчи от, сон, микдор равиши; 63-дарсда сифатдош, кўмакчи қурилма, равишдош, от, феъл, жўналиш келишиги, иш отлари; 68-дарсда от, отлашган сифат, отлашган сон, сифатдош, ҳаракат номи, тақлид сўз, модал сўз; 69-дарсда ўтимли феъл, ўтимсиз феъл, тушум келишиги, белгили ва белгисиз тушум келишиги;

70-дарсда ўтимли феъл, ўтимсиз феъл, жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиклари, кўмакчи, сўз туркуми, грамматик шакл; 72-дарсда сифат, сон, олмош, от, равиш, сифатдош, модал сўз, тақлидий сўз; 73-дарсда эгалик қўшимчаси, от, отлашган сифат, отлашган сон, олмош, отлашган сифатдош, сўз туркуми; 82-дарсда тенг боғловчи; 84-дарсда боғловчи;

85-дарсда тенг боғловчи; 87-дарсда олмош, от, феъл; 97–98-дарсларда боғловчи, сўз шакллари, кўмакчи, тенг боғловчи терминлари ишлатилган.

8-синф «Она тили» дарслигида синтаксисга доир мавзулар бўйича берилган назарий маълумотларда, машқ ва топшириқлар шартларида 5-7-синфларда ўрганилган морфологик тушунчалар кам тилга олинганлигига сабаб шу синфда синтаксисдан ўрганиладиган мавзуларда бериладиган назарий маълумотларнинг морфологияга зарур ҳолатлардагина мурожаат этишни такозо қилишидир.

Шунингдек, назарий маълумотларда морфологик терминлар камроқ, машқ ва топшириқлар шартларида кўпроқ ишлатилган. Бу иш ўтилганларни такрорлаш машқлари муносабати билан амалга оширилган.

Янгиланган таълим мазмуни асосида яратилган «Она тили» дарсликлариди¹ таъриф ва қоидалар берилмаган, улар ўрнида «Билиб олинг», «Эсда тутинг» рукнидаги изоҳлар ҳавола қилинган. Лекин ушбу изоҳлар билан танишар эканмиз, уларнинг таъриф ва қоидаларга ўхшаб кетишига ишонч ҳосил қиламиз. Шунинг учун тадқиқот ишимизда «Билиб олинг», «Эсда тутинг» рукнидаги изоҳларни шартли равишда таъриф ва қоидалар деб юритишни маъқул топдик. Чунки амалиётда аксарият ўқувчилар изоҳларни таъриф ва қоидалар ўрнида кўриб, уларни ҳам муаллифларнинг ғоясига зид равишда ёд олмоқдалар.

8-синф «Она тили» дарслигида морфология бўйича ўтилган таъриф ва қоидаларни («Билиб олинг», «Эсда тутинг» рукнидаги изоҳларни) қайта хотирага туширишга ундовчи машқ ва топшириқлар деярли учрамайди. Аслида, Х.Қурбонованинг фикрига қўшилган ҳолда, таърифни термин англамасдан турган пайтдагина такрорлаган маъқул. Бошқача айтганда, таърифларни терминнинг изохи сифатида ахборот манбаи орқали (масалан, дарслик материали, лингвистик матнда) тақдим этган маъқул. Қоидалар эса пухта ўзлаштирилиши керак. Масалан, *-ни* қўшимчаси от билан феълни, *-нинг* қўшимчаси от билан отни боғлаши ҳақидаги қоида ёд олиш даражасида ўзлаштирилиши зарур, чунки ўқувчиларнинг ёзма ишларида учрайдиган *-нинг* ўрнида *-ни* ишлатиш хатолари кўп учрайди.

Умуман, такрорлаш ўқувчиларнинг китоб (дарслик, илмий-оммабоп адабиётлар, лугатлар), шунингдек, техник воситалар билан мустақил ишлаш кўникмаларини такомиллаштиришни кўзда тутади².

Таъкидлаш жоизки, **таъриф ва қоидаларга муносабат масаласи** она тили таълимидаги жиддий методик муаммолар сирасида кўрилиши лозим.

¹ Она тили: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik / Mual. N.Mahmudov, A.Nurmonov, A.Sobirov va boshq. – T., «Ma'naviyat», 2004; Она тили: Umumta'lim maktablarining 6-sinfi uchun/ N.Mahmudov, A.Nurmonov, A.Sobirov, O.Nabiyeva.— T., «Tasvir» nashriyot uyi. 2005; Она тил: Umumta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik / N. Mahmudov, A. Nurmonov, A. Sobirov va boshq. - T., «Ma'naviyat», 2005; Qodirov M., Ne'matov H. va b. 8-sinf uchun darslik. – T., Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006.

² Никитина Е.И. Повторение курса русского языка в VIII классе // Повторение на уроках русского языка (сб.ст. из опыта работы): Пособие для учителя. – М., «Просвещение», 1978.

Нихоят, китобда морфологиядан эгалланиши лозим бўлган кўникма ва малакаларни тиклашга доир иш турлари ҳам етарли эмас.

Умуман олганда, 8-синф «Она тили» дарслигида ўқув йили бошидаги такрорлашни ҳам кўшганда, қуйидаги морфологик тушунчаларга мурожаат этилган:

Кўшимча, сўз, лексик ҳодиса, грамматик ҳодиса, кўшма сўз. тушунча, лексик маъно, такрор сўз.

Мустақил сўз туркуми. Туркум сўзлари, Мустақил сўз, От, сифат, сон, олмош, феъл, равиш. От сўзлар. Кўшимча маъно, келишик кўшимчаси, эгалик кўшимчаси. Келишик шакли, кўплик кўшимчаси, кўмакчи, қаратқич келишиги, тушум келишиги, белгили ва белгисиз тушум келишиги, жўналиш келишиги, ўрин-пайт келишиги, чиқиш келишиги, от туркуми, от, отли, феъл, феълли. От ўрнида қўлланувчи сўз туркуми.

Феъл, феъл кесимнинг майл маъноси, замон маъноси, ҳозирги замон маъноси, ўтган замон маъноси, истак-буйруқ маъноси, бош ҳарф, келишик кўшимчаси, эгалик кўшимчаси, шахс-сон кўшимчаси, кўмакчи, морфология, сон кўшимчаси, замон кўшимчаси, шахс-сон кўшимчаси, ўтимли феъл, ўтимсиз феъл.

Равишдош, сифатдош, ҳаракат номи, боғлама вазифасида келган ёрдамчи феъл, кўмакчи феъл, от, тўлиқсиз феъл, боғлама, майл, замон, шахс-сон, сўз туркуми, шарт майл, шахс-сон, замон шакли, шахс, бирлик, бўлишсиз шакл, аниқлик майли, ҳозирги-келаси замон, ўтган замон.

Олмошнинг маъно тури. Кишилик олмоши, ўзлик олмоши, кўрсатиш олмоши, сўроқ олмоши, белгилаш олмоши, бўлишсизлик олмоши, гумон олмоши.

Равиш сўзлар. Равишнинг маъно тури. Ҳолат равиши, миқдор-даража равиши, ўрин равиши, пайт равиши. Ясама равишлар. Тенг боғловчилар, кўмакчи от, ундов.

Ёрдамчи сўз туркуми. Кўмакчи, боғловчи, тенг боғловчи, юклама. Ундов, тақлид ва модал сўз.

Ёрдамчи сўз (кўмакчи феъл, боғлама, нисбий сўзлар), тартиб сон, ҳам ёрдамчиси.

Грамматик шакл.

Макон-замон келишиклари (жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш), кўмакчили от, ўрин равиши, пайт равиши, сон бирикмалари, кўмакчи от, миқдор равиши, кўмакчи қуролма, иш отлари, отлашган сифат, отлашган сон, тақлидий сўз. Отлашган сифатдош. Сўз шакллари.

Бу каби тузиладиган рўйхатлардан ўқитувчи 8-синф «Она тили» дарслигининг морфологияга доир ўтилган материалларни такрорлаш учун берадиган имкониятлари хақида аниқ тасаввурга эга бўлади ва ўз режаларини тузишда унга таянади.

Юқорида ҳал этилган методик муаммо навбатдаги босқичда энди синтаксисга доир назарий маълумотлар, машқ ва топшириқларда 5-7-синфларда ўрганилган қайси тушунчаларга мурожаат этилмаган, морфологик термин-тушунчаларнинг ўзи нечанчи синфда ва неча синфда ўрганилган каби саволларга жавоб топишдан иборат бўлди.

Морфологик термин-тушунчаларнинг 5-7-синф «Она тили» дарсликларидаги¹ тақдимоти сўз туркумлари бўйича куйидаги жадвалларда ҳамда шу жадваллар сўнггидаги рўйхатларда² акс эттирилди (1.2.7-, 1.2.8-, 1.2.9- ва кейинги жадвалларга қаранг).

1.2.7-жадвал

От сўз туркуми

От туркумига доир термин ва тушунчалар	5-синфда	6-синфда	7-синфда
От	+	+	+
атокли от	+	+	-
турдош от	+	+	-
келишик кўшимчалари	+	-	+
бош келишик	+	-	+
қаратқич келишиги	+	-	+
-нинг кўшимчасининг тушиб қолиши	-	-	+
тушум келишиги (44; 68),	+	-	+
жуналиш келишиги (68),	+	-	+
ўрин-пайт келишиги (68),	+	-	+
чиқиш келишиги (68),	+	-	+
эғалик кўшимчалари (67),	+	-	+
бирлик сон (66),	+	+	+
кўплик сон	+	-	+
содда от	-	+	-
такрорий от	-	+	-
жуфт от (7),	-	+	+
қўшма от (7),	-	+	+
ясама отлар (7).	-	-	+
<i>Шахс номлари (отлари), ўрин-жой номлари (отлари), нарса номлари (отлари), фаолият-жараён отлари, кичрайтириш ва эркалаш отлари, аниқ отлар, мавҳум отлар 6-синфда; отларнинг маъно гуруҳлари, сўзларнинг (исмларнинг) муносабат шакллари, нарсанинг номи, белгининг номи, миқдорнинг номи, номлар ўрнида алмашилиб келувчи сўзлар, исмларнинг луғавий шакллари 7-синфда ўрганилади.</i>			

¹ *Ona tili: O'rta ta'lim maktablariining 5-sinfi uchun darslik / Mual. N.Mahmudov, A.Nurmonov, A.Sobirov, V.Qodirov va boshq. – T., «Ma'naviyat», 2004. – 224-b.*

² Бир синф дарслигида ишлатилган морфологик термин-тушунчаларни рўйхат тарзида ажратиб бердик.

Жадвалда акс этганидек, отнинг 6- ва 7-синфларда ўрганилган маъно турлари 8-синф «Она тили» дарслигининг йил бошида такрорлашга доир дарсларида ҳам, синтаксисни ўрганишга бағишланган дарсларида ҳам деярли тилга олинмаган, машқ ва топшириқлар ёрдамида махсус такрорланмаган.

1.2.8-жадвал

Сифат ва сон сўз туркумлари

Сифат туркумига доир термин ва тушунчалар	5-синфда	6-синфда	7-синфда
сифат	+	+	+
сифат даражалари	+	+	+
оддий даража	+	+	+
оттирма даража	+	+	+
озайтирма даража	-	+	+
кучайтирма даража	-	-	+
киёсий даража	+	+	+
ранг-тус,	+	+	+
маза-таъм,	+	+	+
шакл-ҳажм, шакл-кўриниш	+	ҳажм-	+
ҳид сифатлари	-	Улчов	-
макон-замон	-	+	-
(ҳил) хусусият (70)	+	+	+
аслий сифатлар(8),	-	+	+
нисбий сифатлар (8),	-	+	+
содда сифат(8),	-	+	+
кўшма сифат(8),	-	+	+
жуфт сифат (8).	-	+	+
такрорий сифат	-	+	-
отлашган сифатлар	-	+	-

Кучайтирма даража 7-синфда, ҳид сифатлари, макон-замон сифатлари, такрорий сифат, отлашган сифат тушунчалари 6-синфда ўрганилади.

Сон туркумига доир термин ва тушунчалар	5-синфда	6-синфда	7-синфда
Сон (72),	+	+	+
микдор сон (72),	+	-	-
тартиб сон (72).	+	+	+
ҳисоб сўзлари (9),	-	+	+
содда сон(9),	-	+	+
кўшма сон(9),	-	+	+
жуфт сон (9).	-	+	+

Дона сон, санок сон , чама сон, жамловчи сон, қаср сон, тақсим сон 6-синфда ўрганилади.

Кўриниб турганидек, сифат сўз туркумига доир термин-тушунчалар синфлар бўйича қўлланувчанлик хусусиятига эга.

Олмош туркумига доир термин ва тушунчалардан олмош учала синфда, кишилиқ олмошлари 5- ва 7-синфда, сўроқ олмошлари, кўрсатиш олмошлари, ўзлик олмоши, гумон олмошлари, белгилаш олмошлари, содда олмошлар, қўшма олмошлар, жуфт олмошлар, такрорий олмошлар 7-синфда ўрганилади.

Феъл сўз туркумига доир термин-тушунчалар кўпроқ. Уларни куйидаги жадвалда акс эттирдик (1.2.9-жадвалга қаранг).

1.2.9-жадвал

Феъл сўз туркуми

Феъл туркумига доир термин ва тушунчалар	5-синфда	6-синфда	7-синфда
Феъл	+	+	+
феъл замонлари	+	+	+
ўтган замон феъли	+	+	-
ҳозирги замон феъли	+	+	-
келаси замон феъли	+	+	-
шахс-сон қўшимчалари	+	+	-
бўлишли феъл,	-	-	+
бўлишсиз феъл	-	-	+
замон маъноси	-	-	+
замон шакллари (қўшимчалари)	-	-	+
феъл шакллари	-	+	+
феъл нисбатлари	-	+	+
феъл майл шакллари	-	+	+
исмларни кесимга хословчи шакллар	-	-	+
содда феъл	-	+	+
қўшма феъл	-	+	+
жуфт феъл (6).	-	+	+
сифатдош (6),	-	+	+
равишдош (6),	-	+	+
ҳаракат номи	-	+	+

Ҳаракат номи, ўтимли феъллар, ўтимсиз феъллар, аниқ нисбат, ўзлик нисбат (и), мажхул нисбат (шакли), орттирма нисбат (шакли), биргалик нисбат(и), нутқий фаолият феъллари, ақлий фаолият феъллари, жисмоний фаолият феъллари, ҳолат феъллари, хабар майли, буйруқ-истак майли, шарт майли, қўмакчи феъллар, тўлиқсиз феъл, феълнинг вазифа шакллари, соф феъл шакли, ҳаракат феъллари, ҳолат феъллари, ўтган замон сифатдоши, ҳозирги ва келаси замон сифатдошлари, мақсад равишдоши, пайт равишдоши, ҳолат равишдоши, сабаб равишдоши 6-синфда ўрганилади.

8-синф «Она тили» дарслигида морфологик термин-тушунчаларга қилинган мурожаатлар тахлилидан билиш мумкинки, *нутқий фаолият феъллари, ақлий фаолият феъллари, жисмоний фаолият феъллари, ҳолат феъллари, мақсад равишдоши, пайт равишдоши, ҳолат равишдоши, сабаб равишдоши* каби феълнинг, равишдошнинг маъно турлари на назарий маълумотларда, на машқ ва топшириқлар шартларида тилга олинмаган.

1.2.10-жадвал

Равиш сўз туркуми

Равиш туркумига доир термин ва тушунчалар	5-синфда	6-синфда	7-синфда
Равиш	+	+	+
ҳолат равиши	-	+	+
Ўрин равиши	-	+	+
пайт равиши	-	+	+
микдор-даража равиши	-	+	+
мақсад-сабаб равиши	-	+	-
содда равиш	-	+	+
қўшма равиш	-	-	+
жуфт равиш	-	+	+
такрорий равиш	-	+	-
равишларнинг ясалиши	-	+	+

Кўмакчи туркумига доир термин ва тушунчалардан кўмакчи 5- ва 7-синфда, соф кўмакчи. вазифадош кўмакчилар; мақсад маъноси, йўналиш маъноси, фикр мавзуси маъноси, ўхшатиш, киёслаш маъноси 7-синфда ўрганилади.

Боғловчи туркумига доир термин ва тушунчалардан боғловчи 5- ва 7-синфда; *тенг боғловчилар, эргаштирувчи боғловчилар, бириктирув боғловчилари, зидлов боғловчилари, айирув боғловчилари, инкор боғловчилар, соф боғловчилар, вазифадош боғловчилар, юклама-боғловчилар, кўмакчи боғловчиси, якка боғловчилар, такрор боғловчилар, аниқлов боғловчилар (яъни), сабаб боғловчилари, шарт боғловчилари* 7-синфда ўрганилади.

Юклама туркумига доир термин ва тушунчалардан юклама, сўрок юкламалари, сўз-юкламалар, қўшимча юкламалар 5- ва 7-синфларда ўтилса, гумон юкламалари, инкор юкламалари, кучайтирув-таъкид юкламалари, айирув-чегаралов юкламалари, сўрок-таажжуб юкламалари, вазифадош юкламалар, таажжуб юкламалари 7-синфда таништирилади.

Тақлид сўзлар, модал сўзлар, ундов сўзлар, тасдиқ ва инкор сўзлар

Сўз туркумлари	5-синфда	6-синфда	7-синфда
Тақлид сўзлар	+	+	+
такрор тақлид сўзлари	-	-	+
Модал сўзлар	-	+	+
Соф модал сўзлар	-	-	+
вазифадош модал сўзлар	-	-	+
Ундов сўзлар	-	+	+
Буйруқ-хитоб ундовлари	-	-	+
Ҳис-ҳаяжон ундовлари	-	-	+
Тасдиқ сўзлар	-	-	+
инкор сўзлар	-	-	+

Маълум бўладики, бир катор морфологик термин-тушунчалар 5- ва 6, 5- ва 7-, 6- ва 7-синф «Она тили» дарсликларидида берилган. Кўпгина термин-тушунчалар эса ё 5-, ёки 6-, ёхуд 7-синф дарслигида қўлланган. Албатта, икки дарсликда тилга олинган тил ходисаларининг ўзлаштирилиши бир дарсликда берилган материалларнинг ўзлаштирилишига қараганда яхшироқ бўлишини тахмин қилиш мумкин. 5- ёки 6-синф дарслиги орқали танишилган морфологик тушунчаларга қараганда 7-синфда танишилганлари хотирада дурустроқ сақланиши мумкин.

Агар 5–7-синфлар «Она тили» дарсликлари орқали танишилган морфологик термин-тушунчалар билан 8-синфда такрорланган ва синтаксисга доир маълумотлар, машқ ва топшириқлар шартларида тилга олинган морфологик термин-тушунчалар солиштириб чиқилса, ўқитувчининг ташаббуси билан ўқувчилар хотирасида тикланиши лозим бўлганлари кўп эканлиги маълум бўлади. Фақат уларнинг аниқ рўйхати муаллимларнинг қўл остида бўлиши даркор.

Морфологияни такрорлашда айрим масалаларга алоҳида тўхталиш лозим бўлади. Масалан, жуфт сўзларнинг қўлланиши ҳақида гапириш, такрорий сўз билан тақлидий сўзни фарқлаш устида ишлаш (*дир-дир, тақ-тақ*), сифат даражаларида ифода воситаларини кенгрок санаш, сонлар билан боғлиқ имло қоидаларини бериш, замон қўшимчаларининг қўлланиши ва имлосини тушунтириш ва бошқалар.

Морфологик тушунчалар сирасида қўшимчалар алоҳида ўрин тутати. Қўшимчаларнинг турлари (сўз ясовчи қўшимча, янги маъно берувчи қўшимча, қўшимча маъно берувчи қўшимча, шакл ясовчи қўшимчалар, луғавий шакл ясовчилар, синтактик шакл ясовчилар) асосан 6-синфда ўрганилиб, 7-синфда такрор тилга олинмайди.

Такрорлашда ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакалари савияси, яъни имкониятлари ҳам ҳисобга олинishi керак. Масалан, 8-синф «Она тили» дарслигининг 3-дарси «Мустақил сўз туркумлари» мавзусини такрорлаш мақсадини кўзлайди. Бу ерда 7-машқда 5 тадан аралаш ҳолда берилган мисолларни жадвал асосида 6 та мустақил сўз туркумига ажратиш сўралган. 8-машқда мустақил сўз туркумларига мисоллар топиш юзасидан «Топқирлар беллашуви» ўйинини ташкил этиш таклиф қилинган.

2-топшириқ шартида «Шарафли бурч» матнидаги мустақил сўзларни туркумларга ажратиш ва ўзи боғланган сўз билан биргаликда кўчириб ёзиш ўз аксини топган.

Ниҳоят, такрорлаш учун саволлар ҳавола этилган:

1. От, сифат, сон, олмош, феъл ва равиш нима учун мустақил сўз туркумлари дейилади?

2. Олмош қандай хусусиятлари билан бошқа туркумлардан ажралиб туради?

3. От сўзлар гапда қандай синтактик вазифаларда келади?

4. Сифат ва сон сўзлар қайси гап бўлаклари вазифасида келиши мумкин? Мисоллар келтиринг.

5. Равишлар гапда кўпинча қайси гап бўлагига боғланиб келади?

6. Феъл сўзларининг гапдаги асосий вазифаси нимадан иборат?

7. Мустақил сўз туркумларини ўрганиш нега феъл туркумидан бошланади?

8. Гапда от сўзларга боғланиб келувчи ва от ўрнида қўлланувчи сўз туркумлари қайсилар?

9. Отлашув ва сифатлашув ҳодисалари нима? Уларга мисоллар келтира оласизми?

Юкоридаги саволларга жавоб олингач, 11-машқ уйга вазифа қилиб топширилади. Бу машқда ёзги таътил таассуротлари ҳақида матн тузиш, ундаги мустақил сўзларнинг тагига чизиш ва туркуминини тепасига ёзиб кўрсатиш сўралган.

Маълум бўладики, дастлабки такрорлаш ишлари сўз туркумларини хотирага тушириш мақсадини кўзда тутди. Бироқ 8-синф ўқувчиларининг уларни қанчалик билиш-билмасликлари ҳисобга олинмайди. Зеро, бирор билим, кўникма ва малакани такрорлаш учун асос бўлиши керак. Бу асос унутганлик бўлиши мумкин. Ўқувчилар сўз туркумларини билишса, дарсда шунча вақт сарфлашнинг нима ҳожати бор деган ҳақли савол туғилиши табиий. Агар Л.Ф.Логинованинг «Повторять, не повторяясь» деган мақоласида¹ илгари сурилган нақлга амал

¹ Логинова Л.Ф. Повторять, не повторяясь // Русский язык в школе. – 1989. № 3. – С. 32-34.

килинадиган бўлса, бирор янги жиҳатларни қўшиб қайтариш маъқулроқ бўлади.

«Ёрдамчи сўз туркумлари» мавзуи бўйича ҳам юқоридаги (3-дарсдаги) каби изчилликда дарс материаллари ишлаб чиқилган.

Эслатиш жоизки, машқлар сўзларнинг туркумланиши билан боғлиқ равишда тегишли терминларни ўқувчилар хотирасида тиклайди. Терминлар жадвалда тилга олинган. Демак, бу ўринда рецептив-репродуктив жараён кечади. *Такрорлашда рецептив ва репродуктив нутқий фаолият асос қилиб олинган деб таъкидлаш ҳам мумкин.*

Сўз туркумлари бўйича ўтилган маълумотларни такрорлашнинг асосий оғирлиги такрорлаш учун хизмат қиладиган саволларга юклатилган. Лекин саволларга олинган оғзаки жавоблар ҳам морфологик термин-тушунчаларни барча ўқувчиларнинг бирдай эсга туширишларини кафолатлай олмаслиги мумкин.

Ҳатто ўқувчилардан мустақил сўз туркумларини ўрганиш нима учун феъл туркумидан бошланганини ҳам эшлаш талаб этилган. У ҳолда биринчи саволда сўз туркумларини тартиб билан аташга ислоҳ киритиш (от, сифат, сон ва бошқалар эмас, балки феъл, от, сифат ва бошқалар бўлиши) керак.

Амалдаги 8-синф «Она тили» дарслигида морфологияни такрорлаш қуйидаги тарзда амалга оширилган (йил бошида такрорлашни инобатга олмаганда):

1. «Мустақил сўз туркумлари», «Ёрдамчи сўз туркумлари» мавзулари бўйича берилган такрорлаш учун саволлар орқали:

–сўз туркумларининг таърифлари;

–айрим сўз туркумларини (олмош бошқа туркумлардан ажратиб турадиган хусусиятлар;

–айрим сўз туркумларининг (сифат, сон) гапдаги вазифаси (қайси бўлак вазифасида келиши);

–айрим сўз туркумларининг (равиш) гапда қайси гап бўлагига боғланиб келиши;

–отлашув ҳодисасини тушунтириш;

–ёрдамчи сўз туркумларининг мустақил сўз туркумларидан фарқини айтиш;

–ёрдамчи сўз туркумларнинг (кўмакчи, боғловчи, юклама) маъно турлари ва вазифалари;

–ёрдамчи сўз туркумларининг гапда бошқа туркумлар вазифасида келиш-келмаслиги;

–ёрдамчи сўз туркумларининг номланиши билан уларнинг гапдаги вазифаси ўртасидаги алоқадорликни изоҳлаш.

2. Синтаксисга доир мавзулар баёнида тил ходисаларининг ифодаланишини кўрсатиш мазмунида морфологик тушунчаларга мурожаат этилган.

Морфология (сўз туркуми ва б.) термин, тушунча, маънодангина иборат эмас. Морфология қисмларини ташкил этувчи тушунчалар ифодаси бўлмиш мустақил ва ёрдамчи сўз туркумларининг ўзига хос шакллари ҳамда ясалиши бор. Қўшимчалар тури, имлоси ва қўлланиш хусусиятлари морфологияни ўрганишнинг гап тузиш, матн яратиш билан боғланидиган энг муҳим жиҳати саналади. Лекин 8-синф дарслигида айтилиши шундай масала – ўқувчиларнинг қўшимчалар юзасидан 5-7-синфларда олган билимларини мустаҳкамлаш, кенгайтириш ва чуқурлаштириш, бу билимларни матн яратиш синтаксиси билан боғлаш, кўникма ва малакаларни матн яратиш жараёнига қўчиришнинг аксарият муаммолари эътибордан четда қолиб кетган. Масалан, «Сўз бирикмасида сўзларнинг ўзаро бирикиш шакллари» мавзуси (18-дарс) муносабати билан қўшимча маъно, келишиқ қўшимчаси, эгалиқ қўшимчаси, кўмақчи, қаратқич келишиги, тушум келишиги, жўналиш келишиги, ўрин-пайт келишиги, чиқиш келишиги тилга олинадиган, аммо қўшимчаларни такрорлаш кўзда тутилмайди. Бу табиий, албатта, чунки морфология 5-7-синфларда ўтиб бўлинган, яъни ўзлаштирилган ҳисоб. Ўқувчилар билими, кўникма ва малакаларидаги кемтик ўринлар, бўшлиқлар, оғзаки ва ёзма нутқининг ривожланиш даражасидаги камчиликлар турли хилдаги сабабларга кўра юзага келади. Бундай сабаблар кўп. Шулардан бири дарслиқ бўлиши мумкин. Қолаверса, такрорлаш, билимларнинг ўзлаштирилишига эришиш она тили ўқитувчисининг ташаббускорлигига боғлиқдир.

Шундай қилиб, 8-синфга келган ўқувчиларнинг 5-7-синфларда морфология мавзулари бўйича олган билимлари, кўникма ва малакалари, оғзаки ва ёзма нутқларининг ривожланиш савияси «Она тили» ДТСи талаблари даражасида ёки ундан юқори ва, аксинча, паст ҳолатларни кузатиш мумкин. ДТС талаблари даражасидан паст бўлган ҳолатлар бутун синфга хосми ёки айрим ўқувчиларгами? Навбатдаги қисмда шу саволга жавоб бериш назарда тутилади. Буни махсус ташкил этиладиган назорат ишлари аниқлаб беради. Айтилиши пайтда бундай назорат ўтказилмаган тақдирда ҳам ўқувчиларнинг такрорлаш учун берилган саволларга қандай жавоб қайтараётганликлари ҳам кўп нарсага ойдинлик кирита олади.

1.3. Синтаксисни морфологияни такрорлаш билан боғлаб ўрганишнинг ҳозирги аҳволи

5-синфда «Муқаддима» бўлими, 8-синфда содда гап синтаксиси курсини ўтиш жараёнилари дастлаб дарс кузатиш йўли билан ўрганилди.

Бунда она тили ўқитувчиларнинг иш тажрибасидаги ютуқларни аниқлаш, камчиликлар ва уларнинг сабаблари ҳақида маълумотлар тўплаш мақсад қилиб олинди; ўқувчиларнинг билим кўникма ва малакаларига эътибор берилди. Биз Қорақалпоғистон Республикаси Бегуний туманидаги, Қашқаларё вилоят Яққабоб туманидаги, Урганч ва Тошкент шаҳарларидаги бир қатор мактабларнинг 8-синфларида 100 ўқув соатида ортиқ дарслар кузатдик. Шу дарслар асосида қуйидаги ютуқ ва камчиликларни кўрсатиш имконига эга бўлдик:

1. Айрим ўқитувчилар дарслик қолипда иш олиб борадилар. Бу деган сўз, улар дарсни китобда берилган изчилликдаги материаллар асосида ташкил этадилар ва ўтказадилар. Бунда баъзилари синтаксисга доир маълумот таркибида ишлатилган морфологик термин-тушунчага эътибор бермасдан ўтиб кетадилар, баъзи ўқитувчилар эса уларни ўқувчилар хотирасига туширадилар.

2. Илғор тажрибали ўқитувчилар, методист олим А.Ғуломовнинг методик қўлланмаларида тавсия этилганидек, синтаксисга доир янги мавзунини ўтишдан аввал назарий маълумотда фойдаланилган морфологияга доир билимларни ўқувчилар хотирасига тушириш мақсадида қисқа такрорлаш дақиқасини ташкил этадилар. Бугина эмас, вақт имкон берганда, 8-синф «Она тили» дарслигида берилган саволларга жавоб олишдан ташқари, тест назорати, турли ўйинлар (Кластер, «Тез юрар», «Бу бизники», Блиц, Қарорлар шажараси ва бошқалар), жадваллар асосидаги машқлар, тестлар асосида ўтилганларни такрорлайдилар, гоҳида морфологик таҳлил ўтказадилар. Бу ўқитувчиларнинг дарсларида ўқувчилар кўпгина терминларни осонлик билан тилга оладилар. Лекин машқ бажариш жараёнида болаларнинг билимлари баъзан формал эканлиги ўзини ошқор этади. Чунки дарсларда кўпроқ морфологик тушунчалар ва уларни ифода этувчи терминлар такрорланади, нутқ ўстириш учун зарур бўлган назарий маълумотларга эса (булар «Билиб олинг», «Эса тутинг» рукни остида келтирилган маълумотлар) камдан-кам мурожаат этилади. М.М.Мирмахсудова олиб борган тадқиқотлар ҳам шунини тасдиқлайди¹. Қоидаларга мурожаат этилмаган ҳолатларда ўқувчилар ўз билимларидан амалиётда фойдаланиш малакасини етарли даражада эгалламайдилар. Масалан, улар келишик номларини яхши билсалар-да, олинган ёзма ишларда келишик қўшимчаларнинг имлосига доир йўл кўйилган хатолар борлигини инобатга оладиган бўлсак, бу билимлар амалий масалаларни ҳал этиш даражасига етказиб ўзлаштирилмаган, деган хулоса чиқариш мумкин.

¹ Мирмахсудова М. Ўқувчилар нутқини такомиллаштиришда грамматик терминлардан фойдаланишнинг лингвометодик асослари (5–7-синф она тили дарслари мисолида): Пед. фан. номз. ... дисс. – Т., 2004.

Такрорлашнинг муҳим жиҳатларидан яна бири куйи синфларда ўтилган қоидаларни, ифода воситаларини режали суратда ўқувчилар хотирасига тушириб бориш саналади. Синтаксисни ўрганиш жараёнида морфологияга доир ушбу материалларга камдан-кам мурожаат этилади, чунки синтактик тушунчани англаш учун морфологик тушунчани эслатишнинг ўзи кифоя қилади, шунинг учун ҳам бу ўринда қоида ва ифода воситаларини такрорлаш зарурияти сезилмайди.

Кузатишлардан маълум бўлишича, аксарият она тили ўқитувчилари 8-синфда морфологияни такрорлаш ишини ташкил этиш ва ўтказишда айрим жиддий камчиликларга ҳам йўл қўймоқдалар:

–улар морфологиядан нималарни кўпроқ такрорлаш кераклиги, ўқувчилар яхши ўзлаштирмаган термин-тушунчалар ҳақида аниқ маълумотга эга бўлмаган ҳолда, яъни режасиз иш олиб борадилар;

–шу туфайли саволларга жавоб олишда ҳам, турли хил ўйинлар ташкил этишда ҳам, тестларда ҳам, таҳлилларда ҳам сўз туркумлари таснифига оид термин-тушунчаларгина фаоллаштирилади;

–таҳлил турларига камдан-кам ҳолатларда мурожаат этилади; ўқувчиларни мустақилликка ўргатиш масаласи қўйилмайди;

–аксарият ҳолатларда савол ва топшириқларни ўқитувчи беради, жавоб қайтаришда ҳам кўпинча ўзи ёрдам қўлини чўзади, ўқувчиларни 5-7-синфлар дарсликлари материалларига, лингвистик матнларга мурожаат этишга ўргатмайди;

–кўпинча синтаксисга доир мавзу ўтилатганда назарий маълумотда тилга олинган морфологик термин-тушунчани ўқувчиларнинг тушунган-тушунмаганликлари текширилмайди.

Ўқувчиларнинг морфологияга доир билим ва малакалари савияси

Биз тадқиқот олдида турган вазифаларни ҳал этишда давом этар эканмиз, навбатдаги босқичда ўқитувчиларнинг иш олиб боришининг мавжуд шароитида ўқувчиларнинг морфологикага доир билим, кўникма ва малакалари қай савияда эканлигини аниқлаш амалларини бажардик. Бунда дастлаб улардан баён ва иншолар олдик.

Қўлимизда тўпланган Қашқадарё вилояти Яккабоғ туманидаги, Қорақалпоғистон Республикаси Беруний туманидаги, Урганч ва Тошкент шаҳарлари умумтаълим мактаблари ўқувчиларидан олинган 500 дан ортиқ ёзма ишни таҳлил этар эканмиз, асосий эътиборимизни қуйидаги масалаларга қаратдик: ўқувчиларнинг қайси морфологик шакллардан фойдаланмасликлари; қайси морфологик шаклларнинг бири ўрнида бошқасини қўллашлари, яъни хато ишлатишлари; қайси сўз шаклларида имловий хатоларга йўл қўйишлари, ўқувчилар нутқидаги услубий камчиликлар,

синтактик курилмаларда гап бўлақларининг ифодаланишидаги имкониятларга қанчалик муурожаат этаётганликлари ва бошқалар.

1. Ўқувчиларнинг ёзма нуткида олмошлардан матний синонимлар сифатида кам фойдаланилади; улар айрим кўмакчилар (*сари, сингари, қадар* ва бошқалар), боғловчилар (зидлов боғловчилари), юкламаларни ишлатмайдилар. Шунингдек, ёзма ишларда равишдошнинг **-гач, -гунча**, ҳаракат номининг **-в, -ув, -моқ** шакллари, кўмакчи феълли бирикувлар, сифатдошнинг **-р, -ар** шакллари деярли учрамайди.

2. Ўқувчилар кўпинча **-нинг** ўрнида **-ни** кўшимчасини ишлатадилар.

3. Келишик кўшимчалари, ўтган замон феъли шакллари, равишдош шакллари ва бошқа бир қатор кўшимчаларда имловий хатоларга йўл кўядилар.

4. Ўқувчилар нуткидаги услубий камчиликлар шуларда намоён бўладики, улар айрим морфологик шаклларнинг услубий мансублигига эътибор бермайдилар. Масалан, феълнинг **-моқ**да шакли кўпроқ тантанавор нутққа хос бўлгани ҳолда уни ҳозирги замонни ифодалаш учун ишлатадилар. «**-са бўлади**» шакли сўзлашувга хос, лекин ўқувчилар баъзан уни «**-(и)ш мумкин**» шакли ўрнида ёзма нутқда қўллайдилар. Бир келишик кўшимчасини бир гапда бир неча марта ишлатар эканлар, улардан бирини кўмакчи билан алмаштириш мумкинлигини ҳаёлларига келтирмайдилар.

5. Ўқувчилар синтактик қурилмаларда гап бўлақларининг ифодаланишидаги имкониятларга етарли муурожаат этмайдилар. Буни шундан ҳам билиш мумкинки, улар сўз туркумларининг отлашув ҳодисасидан ўринли фойдаланмайдилар.

Ўқувчиларнинг морфологик шаклларни хато қўллашлари, баъзан ўринли ишлатмасликлари, гоҳида эса уларнинг айримларидан умуман фойдаланмасликлари бу борадаги билимларнинг бўшлиғи билан изоҳланиши мумкин. Ана шуларни аниқлаш мақсадида бир қатор назорат ишлари ўтказдик, тест топшириқларидан ҳам фойдаландик. Натижаларини қуйидаги жадвалда акс эттирдик (1.3.1-жадвалга қarang).

Ўқувчиларнинг морфологик терминга таяниб тегишли шакллар ва воситаларни эслай олиш малакалари текширилди. Назорат ишида қатнашган 80 ўқувчи «Отларнинг чегаралаш, ўхшатиш, қарашлилик шакллари» деганда 13 нафари **-гача, -га қадар, -дек, -дай, -ники** деб вазифани тўғри бажарган бўлса, 46 нафари қисман ва айрим хатолар билан, 21 нафари эса умуман хато бажарган. Бу ерда **-динг, -нинг, -роқ, -оқ, -гина (-кина)** шаклларини ҳам ёзган ўқувчилар бўлди. «Отларнинг ўрин шакли» деганда **-да, -дан, -никидан** кўшимчаларини кўрсатганлар ҳам кўп бўлди (80 ўқувчининг 68 нафари).

Ўқувчилардан 5 та тестда келтирилган таърифлардаги нукталар ўрнига мос терминларни ёзиш талаб этилганда, 309 тўғри жавоб кузатилган бўлса, 98 жавоб хато, 13 ҳолатда жавоб қайтарилмаган.

1.3.1-жадвал

Ўқувчиларнинг термин-тушунчалар асосида грамматик шаклларни эслашлари билан боғлиқ назорат иши натижалари

Топшириқ шарт (80 ўқувчи)	Тўғри ва тулиқ бажарилган	Қисман ва хато билан бажарилган	Хато бажарилган
Otlarning chegaralash, o'xshatish, qarashlilik shakllari	13	46	21
Otlarning o'rin shakli	12	29	39
Otlarning kichraytirish va erkalash shakli	20	48	12
Qaratqich, tushum va chiqish kelishiklari	68	10	2
jo'nalish va o'rin-payt kelishiklari	76	1	3
Egalik qo'shimchalari	23	49	8
Sifatning orttirma darajasi	18	58	4
Sifatning ozaytirma darajasi	13	42	25
Sifatning kuchaytirma darajasi	11	53	16
Sifatning qiyosiy darajasi	71	-	9
Bo'lishsiz fe'l	9	69	2
o'tgan zamon fe'li	30	46	4
Hozirgi zamon fe'li	24	53	3
Kelasi zamon fe'li	27	42	11
fe'lining majhul nisbati	53	22	5
fe'lining orttirma nisbati	46	29	5
fe'lining birgalik nisbati	67	2	11
Buyruq-istak mayli	14	57	9
fe'lining maqsad mayli shakllari	1	9	70
Sifatdosh	42	36	2
Ravishdosh	47	25	8
Payt ravishdoshi	32	30	18
Harakat nomi	41	25	14
Gumon yuklamalari	9	55	16
Inkor yuklamalari	61	2	17
Kuchaytiruv yuklamalari	10	64	6
ta'kid yuklamalari	45	26	9

«Исmlарни бошқа сўзларга тобелантириб боғлаш учун хизмат киладиган қўшимчалар _____ шакллари саналади» тарзида бўш жой қолдириб берилган таърифда 18 ўқувчи *муносабат*, 2 киши *келишик*, 6 ўқувчи *қўмакчи* жавобларини ёзган.

Ўқувчилар *ўтимли, ёрдамчи, вазифадор* сўзларини ёзиш кутилган бошқа тестларда ҳам талай хатоларга йўл қўйганлар.

Маънога қараб тегишли қўшимчани эслаш кутилган тестларда тўғри жавоблар қатори, хатолар ҳам кўп. Масалан, нарса-ҳодиса, белги-хусусиятга ўхшатишни ифодаловчи *-дек, -дай* қўшимчаларини 80 ўқувчининг 15 нафари тўғри эслаган бўлса, 20 нафари хато тилга олган. 43 киши икки қўшимчадан бирини тўғри, 2 киши қисман хато билан ёдга туширган. Ўқувчиларнинг 30 нафари *-дек, 13 нафари эса -дай* қўшимчасини ёзган, яъни қўшимчалар тўлиқ кўрсатилмаган. Хато ва қисман хато жавоб қайтарганларнинг асосий кўпчилиги (14 нафари) *-м, -им, -ли* қўшимчаларини келтирган. 2 киши *-рок, 2 киши гулдек* сўзини, 2 киши *сифат* терминини, 1 ўқувчи *-чи* қўшимчасини ёзган.

Юқоридаги каби тестлардан бирида *-ди, -б (-иб), -ган (-қан, қан)* қўшимчалари ёзилиши кутилди. 5 ўқувчи фақат *-ди* қўшимчасини ёзган. 13 киши қўшимча ўрнида ўтган замон шаклидаги феълни ёзган, 1 ўқувчи *-чи, 6 ўқувчи эди* тўлиқсиз феълни, 1 ўқувчи *-лар* қўшимчасини, 1 ўқувчи феъл терминини ёзган.

Бошқа гуруҳ тестларда бирор туркумга оид сўзларни аниқлаш талаб этилган эди. 4-тест шартига кўра фақат от кўмакчилар берилган қаторни аниқлаш талаб этилган эди. 84 ўқувчининг 26 нафаригина вазифани тўғри бажара олди. Бу деган сўз терминга таяниб сўзлар гуруҳини фарқлашда ҳам аксарият ҳолатларда ўқувчилар қийинчилик ҳис этадилар. Ваҳолонки, нутқ ўстириш, оғзаки ва ёзма нутқдаги хатоларни тузатиш, бартараф этиш учун бу хилдаги топшириқлар муҳим рол ўйнайди.

Тестларнинг яна бир гуруҳида терминларни фарқлаш талаб этилган эди. Фақат морфологик терминлар берилган қаторни аниқлаш сўралган тестда 82 ўқувчининг 24 нафаригина вазифани тўғри адо этган. 58 ўқувчининг жавоби нотўғри бўлган.

Морфологик ва синтактик терминлар аралаш берилган қаторни кўрсатишда ҳам юқоридаги каби ҳолат кузатилди: 44 ўқувчи вазифани тўғри удалаган, 38 кишининг жавоб нотўғри.

Ўқувчиларнинг она тилидан олган билимларини, ҳосил қилган кўникма ва малакаларини такрорлаш муҳим аҳамиятга эга, чунки амалда қўлланиб турилмаган, шунга эҳтиёж бўлмаган билимлар, кўникма ва малакалар бориб-бориб унутила бошлайди. Такрорлаш орқалигина бунинг олдини олиш мумкин бўлади. «Унинг асосий вазифаси, - дейилади «Методика русского языка» китобининг Е.А.Баринава қаламига мансуб қисмида, - олинган билимларни унутилишдан сақлаш ва бунинг олдини олиш ҳисобланади»¹.

¹ Баринава Е.А., Боженкова Л.Ф., Лебедев В.И. Методика русского языка. Под общей ред. Е.А.Баринавой. - М., «Просвещение», 1974. - С. 234.

Биз 8-синф ўқувчиларининг морфологияга доир билим, кўникма ва малакалари савиясини аниқлаш мақсадида улар орасида сўровнома ўтказдик.

1. Morfologiyaga oid terminlarni leksikologiya, soʻz tarkibi, soʻz yasalishi, fonetikaга doir terminlardan toʻliq ajrata olasizmi?

- a) Ha b) Qisman ajrata olaman d) Qiynalaman

2. 5–7-sinflar ona tili darslarida morfologiyaga doir oʻrganilgan terminlarning qanchasi yodingizda?

- a) 30 tachasi b) 50 tachasi d) 75 dan ortigʻi

3. 5–7-sinflarda morfologiyadan olingan bilimlarga nimalar kiradi?

- a) morfologik terminlar
b) terminlarga berilgan taʼriflar
d) qoʻshimchalarning qoʻllanishi va imlosi bilan bogʻliq qoidalar
e) yuqoridagilarning uchulasi

4. Terminlarga oid taʼriflarning qanchasini yod olgansiz?

- a) 10 tachasini b) 30 tachasini d) 60 tachasini

5. Qoʻshimchalarning qoʻllanishi bilan bogʻliq qoidalarning nechtasini bilasiz?

- a) 5 tachasini b) 10 tachasini d) 15 tachasini e) 20 dan ortigʻini

6. 8-sinf ona tili darslarida sintaksisni oʻrganish jarayonida 5–7-sinflarda morfologiyadan egallangan bilim, koʻnikma va malakalarni toʻliq takrorlay oldingizmi?

- a) Ha b) Qisman takrorlay oldik
d) Maxsus takrorlash kerakligi xayolimizda yoʻq edi

7. 8-sinf ona tili darslarida sintaksisni oʻrganish jarayonida 5–7-sinflarda morfologiyadan oʻtilganlarni takrorlashda kim yoki nimaning xizmati katta boʻldi?

- a) ona tili oʻqituvchimizning
b) «Ona tili» darsligining
d) ota-onamiz iltimos qilgan repetitorlarning.

8. 5–7-sinflarda morfologiyadan oʻtilganlarga doir bilimlarning boʻshligi 8-sinf ona tili darslarida sintaksisga oid taʼrif yoki qoidalar mazmunini tushunmaslikka sabab boʻlgan holatlarga duch keldingizmi?

- a) Ha b) Yoʻq

d) Duch kelganman, lekin buning sababi morfologiyani yaxshi bilmasligim ekanligi haqida oʻylamagan ekanman

9. 8-sinf «Ona tili» darsligida morfologiyadan 5–7-sinflarda oʻtilganlarni takrorlash uchun berilgan materiallar etarli mi?

- a) Ha, yetarli b) Yetarli emas

d) Sintaktik tushunchalarni anglatish uchungina zarur morfologik terminlar ishlatilgan.

10. 8-sinfda sintaksis kursini o'rganish jarayonida morfologiyaga doir bilim, ko'nikma va malakalarni yetarlicha takrorlash uchun nima qilish kerak?

a) testlardan foydalanish

b) 5–7-sinflar «Ona tili» darsliklari materiallarini qayta-qayta ko'rib borish

d) 5–7-sinflar «Ona tili» darsliklarida berilgan materiallarni alohida daftarga ko'chirib olish va shu daftar asosida morfologiyadan o'tilganlarni asta takrorlab borish.

Сўровнома натижалари жадвалда акс этирилди (1.3.2-жадвалга қаранг).

Биринчи саволга 50 ўқувчининг 31 нафари «Ҳа», 16 нафари «Қисман ажрата оламан», 3 нафаригина «Қийналаман» деб жавоб қайтаришни маъқул кўрган. Демак, аксарият ўқувчиларда морфологияга оид термин-ларни бошқа бўлимлар терминларидан ажрата олишда ўз кучига ишонч бор.

2-саволга тахмин асосида жавоб бериш лозим эди. 50 ўқувчининг 14 нафари 5–7-синфларда морфологияга доир ўрганилган терминларнинг 30 тачасини, 26 нафари 50 тачасини, 7 нафаригина 75 дан ортиғини ёдида олиб қолган. 3 ўқувчи саволни жавобсиз қолдирган. Аслини олганда, бу синфларда 300 дан зиёд термин ўрганилган. Айтиш мумкинки, терминларни билиш қутилган даражада эмас.

1.3.2-жадвал

**Ўқувчилар орасида ўтказиладиган сўровнома натижаларои
(50 ўқувчи)**

Тест т/р	Берилган жавоблар сони	Берилмаган жавоблар сони	Тест т/р	Берилган жавоблар сони	Берилмаган жавоблар сони
1. a	31	-	6. a	30	2
b	16		b	16	
d	3		d	2	
2. a	14	3	7. a	46	-
b	26		b	4	
d	7		d	-	
3. a	12	3	8. a	29	-
b	-		b	7	
d	-		d	14	
e	35				
4. a	7	4	9. a	45	1
b	21		b	2	
d	18		d	2	
5. a	2	6	10. a	3	-
b	13		b	15	
d	19		d	32	
e	10				

3-саволга билимларни турларга ажратган ҳолда жавоб қайтариш кўтилди. Эътиборга лойиқ томони шундаки, 50 нафар ўқувчининг 35 таси морфологияга доир билимларни тўғри тасаввур этади. 12 ўқувчигина морфологияга доир билим деганда морфологияга доир терминларнигина кўзда тутлади. 3 ўқувчи нима деб жавоб беришни билмаган.

4-саволга берилган жавоблар таърифлар устида олиб борилаётган ишларнинг даражасини кўрсатиши лозим эди. Жавоблар биз тахмин қилгандек манзарани кўрсатди: 50 ўқувчининг 7 нафари 10 тагача, 21 нафари 30 тагача, 18 нафари 60 тагача таърифни ёд олганлигини таъкидлаган. 4 ўқувчи саволга жавоб қайтармаган.

Жавоблардан таърифларни ёд олиш ёки ёд олмаслик зарурми деган саволга жавоб топиш эҳтиёжи туғилади. Бизнингча, таърифларни ёд олиш шарт эмас. Морфологик категорияларни муайян белгиларига кўра ажрата олишнинг ўзи кифоя.

5-савол қоидалар билан боғлиқ. 50 ўқувчининг 2 нафари 5 тачасини, 13 нафари 10 тачасини, 19 нафари 15 тачасини, 10 нафари 20 дан ортиғини билишлигини маълум қилган. 6 ўқувчи саволни жавобсиз қолдиришни маъқул кўрган.

Эслатиш жоизки, 5-7-синфлар «Она тили» дарсликлариди кўшимчалар билан боғлиқ равишда келтирилган қоидалар кўп эмас.

6-саволга берилган жавоб ўқувчиларнинг 5-7-синфларда ўрганган билимлар ҳақидаги тасаввурларини аниқлаб кўриш мақсадини кўзда тугган эди. 50 ўқувчининг 30 нафари «Ҳа» деган. Бу, албатта, тасаввурнинг тўлиқ эмаслигидан далолат беради. 16 ўқувчи «Қисман такрорлай олдик», 2 ўқувчи жавобларнинг «d» вариантини танлаган. 2 ўқувчи саволга жавоб қайтармаган.

7-савол такрорлашдан фойдаланилган манбалар ҳақида муҳим маълумот бера олади. 50 ўқувчининг 46 нафари «Она тили ўқитувчимизнинг» деган жавобни танлаган. 4 нафаригина «Она тили» дарслигини кўрсатган. Жавобларнинг «d» вариантини бирор ўқувчи белгиламаган.

8-савол таъриф ва қоидаларни тушунишдаги қийинчиликларни аниқлашга ёрдам бериши керак эди. 50 ўқувчининг 29 нафари «Ҳа» деган. 7 нафари бундай қийинчиликка дуч келмаган. 14 ўқувчи жавобларнинг «d» вариантини танлаган.

Ўқувчиларнинг морфологияга доир билим, кўникма ва малакаларини аниқлашга юзасидан тест назорати ҳам ўтказилди. Уларнинг натижалари ҳақида тадқиқот ишимизнинг тўртинчи бобида фикр юритамиз.

Ўқувчилар назарий маълумотлардан кўра кўпроқ уларни амалда қўллаш соҳасида қийинчилик ҳис этадилар. Буни бир қатор методист олимлар ҳам таъкидлаган. Чунончи, А.К.Ғуломов, Ҳ.Неъматовларнинг «Она тили таълими мазмуни» деган китобида бундай сўзларни ўқиш

мумкин: «Аммо, афсуски, ўрта умумтаълим мактабларида она тилининг ўқитилишини талаб даражасида деб бўлмайди. Бунинг бош сабабларидан бири шундаки, биз инсон онгини, унинг тафаккурини ривожлантиришда она тилининг тутган ўрнига нотўғри баҳо бериб келдик. Онгни, тафаккурни шакллантириш ижтимоий фанларнинг вазифаси деб билиб, мактабда она тилидан таълим мазмунини она тили қурилишининг илмий талқини, грамматикани ўрганишдан иборат деб ҳисобладик. Натижада ўқувчи 750 дан зиёд грамматик тушунча ва таърифларга дуч келиб, турли ҳажм ва мураккабликдаги кўплаб топшириқларни бажарса-да, аммо оғзаки ва ёзма саводхонлиги сезиларли ўзгармаяпти. Ўқувчиларнинг кўпчилик қисмида ижодийлик, мустақил фикрлаш, ижодий фикр маҳсулини нутқ шароитига мос равишда оғзаки, ёзма шаклларда тўғри, раван ифодалаш кўникмалари ҳамон паст савияда қолиб келмоқда»¹.

Ўқувчиларнинг сўронома саволларига берган жавоблари, тест назорати, улардан олинган ёзма ишлар таҳлили шуни кўрсатдики, морфологияга доир билим, кўникма ва малакаларида қуйидаги каби камчиликлар мавжуд:

1. Терминларга доир:
2. Таъриф ва қоидаларга доир:
3. Грамматик воситаларга доир:
4. Оғзаки ва ёзма нутқига доир:
5. Нутқ маданиятига доир:

Юқорида санаб кўрсатилган камчиликларнинг содир бўлишида концепция талабларининг бажарилмаслиги, стандартда белгиланган миқдорий ва сифат кўрсаткичларига эришилмаётганлиги, «Она тили» дастур ва дарсликларини такомиллаштириш эҳтиёжи мавжудлиги билан изоҳланиши мумкин.

Боб юзасидан хулосалар

1. 8-синфда она тили ўқитиш методикасига доир амалга оширилган тадқиқот ишларида, яратилган методик адабиётларда синтаксисни ўрганиш жараёнида морфологиядан 5-7-синфларда ўтилганларни (ўқув йили бошида такрорлашни инobatга олмаганда) такрорлаш масалалари махсус ёритилгани йўқ. 90-йилларгача бўлган даврда бу ишлар, асосан, ўқув йили бошида морфологияга доир айрим мавзуларни такрорлашдан; шунингдек, синтаксисга доир мавзу мазмунига яқин морфологияга доир билимларни хотирага тушириш, уларга доир мисоллар келтиришдан иборат бўлди. Истиклол йилларида тил ҳодисаларини ўрганиш ва такрорлашда индуктив асосидаги иш усуллари устувор аҳамият

¹ Ғуломов А.К., Незматов Ҳ. Она тили таълими мазмуни. Ўқитувчилар учун методик қўлланма.- Т., «Ўқитувчи», 1995. – 4-бет.

берилди, натижада амалий машқ ва топшириқларга кенгрок
ажратилди, грамматикани ўрганиш билан боғлиқ машқ ва топшириқлар
(айниқса, морфологик таҳлил) камроқ бажарилган булди.

2. Шунн хам эслатиш лозимки, синтаксисни ўрганиш
морфологиядан ўтилган тушунчаларни хотидага тушириш
маълумот таркибида шу тушунчаларга мурожаат этилишига
8-синф «Она тили» дарслигини ўрганиш шунн кўрсатдики, синтаксис
тушунчаларни англатиш учун морфологияга мурожаат микдоси кенг
бу ишлар заруриятга қараб рўёбга чиқарилган. 8-синфдаги ўқувчилар
чораклари бўйича қилинган мурожаатлар бир хил эмас. Айрим
(28-31-, 35-39-дарслар) такрорлашда узилишлар юзага келтирилди.

3. Морфологиядан ўтилганларни такрорлашда
нималарни яхши билишларини ҳисобга олиш мақсадга
Айниқса, от, сифат, сон, олмош, феъл, равиш, маълум даражада
қўмақчи, юклама термин-тушунчалари 8-синф ўқувчилари
билимлар сирасига қирмайди. Олмош ва равишнинг
келишиқ номларининг айрим ўқувчилар томонидан унутилиш

2-боб. СИНТАКСИСНИ ЎРГАНИШ ЖАРАЁНИДА МОРФОЛОГИЯНИ ТАКРОРЛАШ МАЗМУНИ ВА ДИДАКТИК АСОСЛАРИ

2.1. Синтаксисни ўрганиш жараёнида морфологияни янги педагогик технологиялар асосида такрорлашга доир ёндашув ва тамойиллар

Тадқиқот ишимиз олдида турган методик муаммоларни ҳал этишга киришиш ибтидосида тил ҳодисаларини такрорлаш билан боғлиқ ёндашув ва принципларни белгилаб олиш мақсадга мувофиқдир. Мавжуд методик адабиётларда тил материалларини ўргатишда амал қилиниши лозим бўлган ёндашув ва тамойиллар ҳақида сўз юритилган. Чунончи, истиклол даврида Н.Махмудов, А.Нурмонов, А.Ғуломов, Ҳ.Неъматов, Р.Сафарова, Т.Ғаниев, Ш.Юсупова, И.Тошев, Ш.Йўлдошева, Н.Йўлдошева, Н.М.Дадажонов, Х.Қурбонова, Т.Зиёдова, М.Мирмахсудова, Ф.Х.Аминова ва бошқа бир қатор методист олимларнинг тадқиқот ишларида, яратган қўлланмаларида тилга олинган. Синтаксисни ўрганишда морфологияни такрорлаш жараёни ҳам муайян ёндашув ва тамойиллар асосида ташкил этилиши кераклиги аниқ.

Она тили таълимида коммуникатив ёндашувга алоҳида аҳамият берилади. Ушбу ёндашувга кўра она тилини муомала-аралашув тақозо этадиган, ахборот олиш эҳтиёжи талаб қиладиган даражада ўрганиш ва эгаллаш, шу тилнинг чинакам соҳибига айланиш зарур.

Филологик мақсад билан нутқ ўстириш мақсади бирлигини таъминлаш принципи коммуникатив ёндашувнинг амал қилиш йўсинини ифода этади. Филологик мақсад – морфология ва синтаксис курсини ўзлаштириш бўлса, нутқ ўстириш мақсади – ўрганилган тил ҳодисаларидан – тилнинг бой имкониятларидан мумкин қадар тўлиқроқ фойдаланиб нутқ маҳсулини яратишдир.

Синтаксисни ўрганиш жараёнида морфологияни такрорлаш ўқувчиларнинг реал билимларини ҳисобга олиш принципига қурилган тақдирдагина ўзлашиб кетган морфологик тушунчаларни ўзлаштириш учун беҳуда уринишдек вақт исрофгарчилигининг олди олинади.

Узлуксиз она тили таълими мобайнида ёшлар нутқ маданиятини талаб даражасида эгаллашлари керак. Шунга доир БКМ ларни мунтазамлик, узвийлик асосида эгаллай борадилар. Улар босқичма-босқич аниқ, таъсирчан, лўнда фикр баён қилишни ўрганадилар. Бу соҳада синтаксис курси алоҳида аҳамият касб этади: ўқувчилар ўзбек тилининг синтактик

қурилиш хусусиятларидан қанчалик кўп хабардор бўлсалар, матн яратишдаги саводхонликлари шунчалик ортади.

Ўқувчилар асосий синтактик тушунчалар билан 5-синфдаёқ танишадилар. Бу синфларда морфология курси ўрганилиб, деярли ҳар бир сўз туркумини ўтиш жараёнида унинг синтактик вазифаси кўрсатилади, яъни синтаксис морфология курсига ҳамроҳлик қилиб боради ва 7-синфда морфология курси яқунланади, 8-синф она тили дарсларида эса бунинг акси кузатилади. Чунки энди синтаксис курси ўтилади, морфология эса синтаксис учун қурилиш материали вазифасини ўтаб, шу орқали икки курснинг нутқ маданиятини шакллантириш йўлидаги ҳақиқий интеграцияси бошланади, бу ҳолат гапнинг ранг-баранг вариантлари, гапларнинг бир-бирига хилма-хил боғланишлари турли-туман ифода воситаларини жамлаш, улардан услуб талабига кўра ўринли фойдаланиш ҳисобига содир бўлади. Дарҳақиқат, тил соҳаларининг синтаксисда бирлашиши мураккаб интегратор фаолиятдан далолат беради.

Морфологияни ўрганиш жараёнида сўзнинг гапдаги синтактик вазифасини кўрсатиш, кези келганда ўқувчилардан сўраб туриш том маънода синтактик қурилишларни ўрганишнинг ноқулай йўли эди. Шунинг учун синтактик қурилишни асос қилиб олиб, унинг ифодаланиш хусусиятлари билан кенгроқ ва чуқурроқ танишиш мақсадида морфологиядан 5-7-синфларда ўтилган маълумотларга тез-тез муружаат этиб туриш йўли интеграция (бир бутун қилиб бирлаштириш; ўзаро боғлаш) учун энг мақбул деб ҳисоблаш даркор.

Синтаксисни морфология билан интеграциялаш орқали икки курсга алоқадор тил ҳодисаларининг бир-бирини ўрганишга ёрдам бериши ҳам таъминланади. Натижада иккала курс билан боғлиқ терминлар ўзаро таққосланади, фарқлари яна ҳам ойдинлашади, улар билан боғлиқ таснифларда аниқлик яққол кўрина бошлайди.

Она тили дарсларида билимларни ўрганиш ва ўзлаштириш жараёнини ижодий-амалий машқлар билан интеграциялаш, матн яратиш амалиётида эса бошқа ўқув фанлари билан боғланиш ҳам кўзда тутилмоғи зарур. Буни Т.С.Томина интеграциялашган дарс-практикумлар тарзида тақдим этади. У бундай дейди: «Агар таълим борасида бир неча ўқув фани мазмуни интеграциялашган бўлса, ўқувчиларнинг креативлигини ривожлантириш учун зарур бўлган воситалар мажмуи сифатида тушуниладиган бундай дарсларнинг ижодий имкониятлари ғоятда юқори бўлиши мумкин»¹.

Она тили дарсларида ижодкор шахсни камол топтириш асосий мақсадлардан бири саналади. Маълумки, тил ўрганиш соҳасида амалий нутқий фаолият кўп нарсани ҳал қилиб беради. Оз гапирадиган, кўп вақтини телевизор, компьютер экранни қаршисида ўтказадиган ўқувчининг

¹ Томина Т.С. Творческий потенциал интегрированного урока-практикума // Начальная школа. – 2007. № 1. – С. 77.

нутки ўсмай бир нуктада қотиб қолгандай бўлади. Бундай шароитда ўқувчи ўз нутқини синтактик жиҳатдан бойитишга қанча кўп интилса, мазмунли гапиришга ҳаракат қилса, у шунча кўп ютуқларга эришади. Демак, 8-синф она тили дарсларида синтаксисни морфология билан интегратив асосда ўрганиш, бунда ўқувчиларнинг ижодий нутқий фаолиятига кенг имкон бериш муҳим аҳамият касб этади.

Узлуксиз она тили таълими тизимида турли хил матнлар асосида ўрганиладиган бой лексик ва грамматик материаллар ўз навбатида ўқувчиларнинг нутқ маданиятини ривожлантириш, бадиий дидини юксалтириш, уларни ахлоқий камолот сари етаклаш, миллий маънавият соҳиби этиб тарбиялаш учун хизмат қилади. Зеро, бугунги она тили дарслари уч йўналишни ўзида мужассамлаштиради:

- 1) ўзбек адабий тилининг қонун-қоидаларини ўрганиш;
- 2) мулоқот маданиятини эгаллаш;
- 3) сўз ишлатиш санъатини забт этиш.

Юкоридаги уч йўналиш таълим рус тилида олиб бориладиган мактаблардаги она тили дарслари таркибига кирган «Она тили», «Риторика»¹ ва «Русская словестность»² ўқув фанлари мазмунини бир қадар ўзида акс эттиради, интеграциялайди.

8-синф она тили дарсларида синтаксисни ўрганиш жараёнида морфологияни такрорлаш икки курсни (морфология ва синтаксис курсини) интеграциялаш тарикасида амалга ошади. Лекин баъзи мавзуларда алоҳидалиқларни ажратиш зарурияти ҳам кўринади. Бундай алоҳидалиқлар мавзунинг қайси жиҳатларига эътиборни кўпроқ қаратиш, нималарни мустаҳкамлаш ва такрорлашга кўпроқ вақт ажратиш кераклиги билан боғлиқ. Ушбу масала таълим мазмунига дифференциация асосида ёндашиш кераклигини англатади.

Билимлар соҳасидаги дифференциациялаш (фарқлаш) тушунчаси, грамматик категориянинг белгилари, термин, таъриф ва қоида, грамматик воситалар маъноси ва вазифаси (функцияси) доирасида амалга оширилади. Грамматик тушунча терминда мужассамлашади. Терминлар категориялар ва уларнинг таснифида ўз ифодасини топади. Бошқача айтганда, тил ҳодисалари бўлимларга ажратилади: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис ва бошқалар.

Ҳар бир бўлимни ифода этувчи тил ҳодисаси ўз таснифига эга. Ҳар бир морфологик категорияга система сифатида қаралиши шундан.

¹ Ипполитова Н.А. Риторический аспект реализации методов обучения // Русский язык в школе. – 2007. № 2. – С. 16-21.

² Альбеткова Р.И. Методические рекомендации к учебнику «Русская словестность. От слова к словестности. 5 класс». – 2-е изд., стереотип. – М.: Дрофа, 2001; Альбеткова Р.И. Методические рекомендации к учебнику «Русская словестность. От слова к словестности. 6 класс». – 2-е изд., стереотип. – М.: Дрофа, 2001; Альбеткова Р.И. Методические рекомендации к учебнику «Русская словестность. От слова к словестности. 7 класс». – 3-е изд., стереотип. – М., Дрофа, 2002.

Ўқувчилар системани ички бўлинишлари ва таснифларига кўра ўрганишдан ташқари, уларни фарқлай билишлари ҳам талаб этилади.

Дифференциация асосида ёндашув (фарқлаб ёндашиш) таълим мазмунига ҳам алоқадор. Чунончи, тил ўрганишда таъриф ва қоидалар доимо ёнма-ён келади. Лекин улар бир-биридан кескин фарқ қиладиган тушунчалар. Таъриф терминнинг изохи, қоида тил ҳодисасини қандай қўллаш кераклигини тушунтирувчи йўриқ. Таъриф термин маъносини англаш учун зарур. Х.Қурбонова она тили таълими мазмунининг янгилашиш тарихи ҳақида муошаҳада юритиб, «Таърифни билиш, аминмизки, грамматикани грамматика учун ўрганишга олиб боради»¹, деган фикрни илгари суради. Дарҳақиқат, таъриф эмас, балки фақат қоидагина тил ҳодисасини нутқда қандай қўллаш лозимлигини тушунтира олади. Шунинг учун она тили ўқитувчиси ўз эътиборини морфологиядан ўтилган таърифларни такрорлашга эмас, балки қоидаларни хотирага тушириш ва унга нутқ амалиётида амал қилиш вазиятини юзага келтириш сари қаратмоғи мақсадга мувофиқдир. Ўқувчи терминни унутган бўлса, эслатилиши биланоқ унинг нима эканлигини ёдга келтиради. Тил ҳодисасини термин ёрдамида таҳлил қилишнинг ўзи шундан далолат беради. Шунинг учун ҳам «Она тили» дарсликларида берилгани каби «Фонетика нималар ҳақида маълумот беради?», «Унли товушлар деб нимага айтилади?» каби такрорлаш учун мўлжалланган саволларга камроқ тўхталиш тўғри бўлади.

Она тили дарсларида БКМ лар устида олиб бориладиган ишларга ҳам фарқлаб ёндашиш талаб этилади. Т.И.Газеевнинг «Совершенство в орфографических навыках при повторении изученного» деган мақоласида такрорлаш даражаси ва кўлами бир қадар кенгрок кўрсатилган. Муаллифнинг фикрича, такрорлаш ўрганилган материални хотирада тиклаш, шунингдек, хотирага туширилаётган тушунчалар, таърифлар, қоидалардан фойдаланишга асосланган амалий топшириқларни яна бир карра бажариш имконини беради². Шу нуктаи назардан ёндашганда, такрорлаш ўтилганларни бир сидра эсга туширишнинг ўзи эмас, балки ўзлаштириш сифатини саклаб туриш демакдир.

Билимда тил ҳодисасининг нима эканлиги, белгилари, таснифи ва қўлланиши юзасидан маълумот акс этади. Ана шу билимларни ўзлаштириш ва улардан нутқ амалиётида фойдаланиш жараёнида кўникма ва малакалар шакллантирилади. Бунда икки хил мақсадга эришиш мумкин:

1) назарий маълумотларни онгли равишда эгаллашни таъминлаш (филологик билимларни шакллантириш);

¹ Қурбонова Х. Она тили таълими мазмунини янгилашнинг лингвометодик асослари. Пед. фан. номзоди ... дисс. – Т., 2005. – 72-бет.

² Газеева Т.Н. Совершенство в орфографических навыках при повторении изученного // Русский язык в школе. – 1988. № 1. – С. 13.

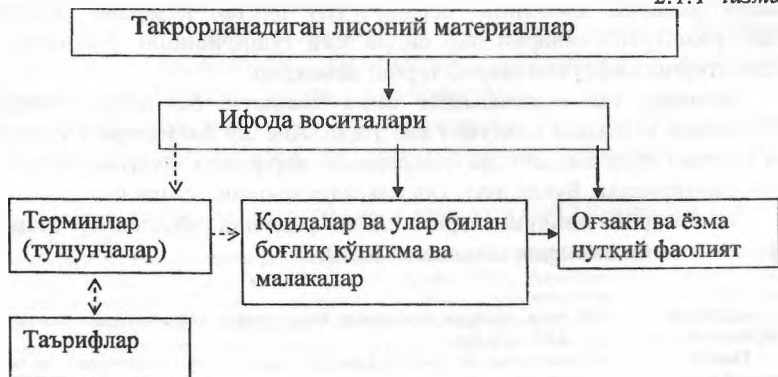
2) нутқ маданиятини ривожлантириш учун замин яратиш.

Морфология курсида ёрдамчи сўзлар, турли хил кўшимчалар ҳақидаги билимлар нутқ маданиятини ривожлантириш учун замин яратади. Таълим мазмунига фарқлаб муносабатда бўлиш билимларнинг ушбу гуруҳига устувор аҳамият бериш кераклигини асослаш имконини беради.

Демак, 8-синф она тили дарсларида синтаксисни морфологиядан фарқлаш, морфологияга доир билимларни назарий ва амалий аҳамиятига кўра ажратиш, билим, кўникма ва малакаларга дифференциациялаш асосида муносабатда бўлиш таълим жараёнининг самарадорлигини оширишга ёрдам беради.

Морфологияни такрорлашда синтаксис мавзуларига боғлиқликни ҳисобга олиш тамойили муҳим саналади. Таъкидлаш жоизки, навбатдаги синфда қуйи синфларда ўтилган мавзулар мунтазам равишда такрорлаб борилиши керак. Лекин ушбу мавзуларнинг, улардаги тил ҳодисаларининг амалий аҳамияти, функцияси бир хил эмас. Агар грамматик материаллар сирасига терминлар, таъриф ва қоидалар, ифода воситалари киришини назарга олсак, у ҳолда ана шу унсурларнинг ҳар бири такрорланиши керак. Шубҳасиз, ушбу лисоний бирликлар бир хил усуллар билан хотирага тушириб борилмайди, чунки уларнинг ҳар бири ўзига хос вазифа ва мавқега эга. Оғзаки ва ёзма нутқ ўстириш учун ўқувчи нутқда ишлатилмай қўйган ифода воситалари биринчи навбатда хотирада тикланиши керакки, она тили ўқитишдан кўзланган мақсад ҳам шу. Терминлар, қоидалар ифода воситаларини ўргатиш, маъноси, вазифаси ва қўлланиш хусусиятларини ўқувчилар ёдига тушириш учун хизмат қилади. Таърифлар терминларнинг изоҳи сифатида шу терминлар англашилмай турганда асқотади. Аён бўладики, терминлар, таъриф ва қоидалар, ифода воситаларини такрорлаш бир хилдаги куч ва ғайратни талаб этмайди, балки фарқлаб ёндашиш кераклигини кўрсатади. Буни қуйидаги чизма орқали ифодалаш мумкин:

2.1.1-чизма

Чизмадан кўриниб турибдики, такрорланадиган лисоний материаллар орасида ифода воситалари биринчи даражали мавқега эга. Зеро, ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқи синтактик қурилмалар қатори янгидан янги ифода воситалари ҳисобига бойийди ва ривожланади. Ўқувчилар нутқини ўстириш деганда ана шу ривожланиш назарда тутилади. Ўз навбатида ифода воситаларини ўрганиш баъзан тегишли терминларни ишлатишга ундайди ва ҳоказо. Такрорлаш жараёни билим, кўникма ва малакаларни мустаҳкамлашдан, шунчаки хотирада тиклашдан ташқари, уларни чуқурлаштиришни ва кенгайтиришни ҳам, нутқни ривожлантиришни ҳам талаб қилади.

Она тили таълими мазмуни ва методларида синтактик тушунчалар, нутқ маҳсули бўлмиш матн яратиш масалаларига алоҳида эътибор бериш кераклиги аён бўлиб қолди. Чунки ХХI аср бошларида ҳам синтаксис курсини ўрганиш тартибида жиддий ўзгаришлар кузатилаётгани йўқ: 5-синф синтаксисга бағишланган «Муқаддима» бўлимидан бошланиб, 8-синфда содда гап, 9-синфда қўшма гап синтаксиси ўрганилади. Бир қарашда маъқул изчиллик. Лекин бундай изчилликда узвийлик, узлуксизлик кўринмайди. 5-синфдаги «Муқаддима» бўлими орқали танишиладиган содда гап ҳақидаги маълумотлар билан 8-синфда ўтиладиган «Содда гап» курси орасида салкам 2,5 йиллик узилиш бор. Худди шунингдек, 5-синфдаги «Муқаддима» бўлими орқали танишиладиган қўшма гап ҳақидаги маълумотлар билан 9-синфда ўтиладиган «Қўшма гап» курси орасида салкам 3,5 йиллик узилиш бор.

5-синфда ўрганилган синтактик термин ва тушунчалар куйидагилардан иборат (2.1.1-жадвалга қаранг).

Дарсдан дарсга узвийликни таъминлаш такрорлашнинг самарали бўлишида муҳим омил саналади. Масалан, 1-2-дарсларда нутқ услублари эсга олинса-ю, 3-дарсдан бошлаб сўз туркумларини такрорлашга ўтиб кетилса, услуб муаммоларига бошқа қайтилмаса, узвийлик ҳам, узлуксизлик ҳам таъминланмаган бўлади.

Табийки, такрорлашда маром, меъёр бўлмоғи, узлуксизлик ҳамда узвийликка эришилмоғи даркор. Маром лойihalаш, узвийликни жорий этиш асосида амалга оширилади. Меъёрлаш эса режалаштириш орқали таъминланади. Режалаштириш воситасида узлуксизлик учун мустаҳкам пойдевор яратилади.

Она тили дарсларини янги педагогик технология даражасида ташкил этиш ўқувчиларда юқори самара билан БКМ ларни шакллантириш, уларнинг нутқ маданиятини ўстириш, мустақил фикрлаш кўникмаларини ривожлантириш, ўз устида ишлаш одатларини тараққий эттиришдан ташқари, улар билан акс алоқа ўрнатиш, яъни таълим олганлик сифатини тўғри назорат қилиб боришни ҳам ўз ичига олади.

Такрорлашда умумийдан хусусийга, бошланғич умумлашмалардан конкрет таъриф ва қоидалар томон бориш ва яна умумийга қайтиш принципига амал қилиш лозим. Бу ўринда дедуктив усулга устувор аҳамият берилади.

2.1.1-жадвал

5-синфда ўрганилган синтактик термин ва тушунчалар

Синтактик термин ва тушунчалар	5-синфда	6-синфда	7-синфда
сўз бирикмаси	+	+	-
гап	+	+	-
дарак гап	+	-	-
сўроқ гап	+	-	-
буйруқ гап	+	-	-
хис-ҳаяжон	+	-	-
истак гап	+	-	-
тенг боғланиш	+	-	-
тобе боғланиш	+	+	-
гап бўлаги	+	+	-
эга	+	+	-
кесим	+	+	-
от кесим	+	-	-
фёъл кесим	+	-	-
содда гап	+	+	-
содда йиғиқ гап	+	-	+
содда ёйиқ гап	+	-	-
тўлдирувчи	+	+	-
аниқловчи	+	+	-
сифатловчи аниқловчи	+	-	-
қараткич аниқловчи	+	-	-
аниқланмиш	+	-	-
ҳол	+	+	-
уюшиқ бўлакли гап	+	-	-
уюшиқ бўлақлар	+	-	-
уюшиқ бўлақларда умумлаш-	+	-	-
тирувчи сўз	+	-	-
ундалма	+	-	-
ундалмасиз эга	+	-	-
қўшма гап	+	-	-
кўчирма	+	-	+
кўчирма гапли қўшма гап	+	-	-
муаллиф гапи	+	-	-
диалог			

8-синф она тили дарсларида синтаксисни ўрганиш жараёнида морфологияни такрорлаш учун дарслик берадиган имкониятлар билан такрорлаш эҳтиёжлари ўртасидаги зиддиятларни бартараф этиш принципи муҳим аҳамият касб этади.

Шунингдек, нутқ ўстириш эҳтиёжлари билан такрорлаш эҳтиёжлари ўртасидаги номосликларни ҳисобга олиш принциpidан келиб чиқилади.

Такрорлашда баъзан грамматик шаклларни бирор жихатдан бирлаштиришга ёрдам берувчи граммемаларга мурожаат этиш мақсадга мувофиқдир. Граммема – ҳам мазмун планига, ҳам фикр баён қилиш планига эга бўлган икки томонлама грамматик бирлик. У мазмун планида муайян морфологик категорияни, масалан, II шахс маъноси ёки жўналиш келишиги маъносини ифода этади. Шу нуқтаи назардан граммема шаклий (формал) кўрсаткичларнинг муайян комплекси билан тавсифланувчи шакллар қаторидир. Масалан, II шахс граммемаси ёзасан, ёз, ёзаясан, ёздинг, ёзгансан, ёзарсан ва бошқа шакллар қаторида ўз ифодасини топган. В.А.Черевань морфологик категорияга граммема нуқтаи назаридан таъриф сифатида А.В.Бондаренконинг куйидаги фикрини келтиради: «Морфологик категория граммема тушунчаси орқали тавсифланиши ва бир-бирига қарши кўйиладиган граммемалар тизими сифатида белгиланиши мумкин»¹.

Ишимизнинг биринчи бобида дарсликлар таҳлили орқали синтаксис мавзулари юзасидан берилган маълумотлар, машқ ва топшириқлар қайси морфологик тушунчаларни такрорлаш имконини юзага чиқариши мумкинлиги, 5–7-синфларда қайси тушунчалар ўрганилганлиги масалаларига аниқлик киритиб олган эдик. Энди бевосита такрорлаш билан боғлиқ таълим мазмунини тадқиқ этишга киришамиз. Бунда 8-синфда 5–7-синфларда морфологиядан ўтилган қайси материалларни қачон ва қанча, қайси йўллар билан такрорлаш кераклигини аниқлашимиз лозим бўлади.

2.2. Синтаксисни ўрганиш жараёнида морфологияни янги педагогик технологиялар асосида такрорлаш имкониятларини кенгайтириш (таълим мазмуни)

Она тили дарсларида такрорлаш учун ажратиладиган таълим мазмуни, айтишимизни такрорлаш масалалари борасида О.Розиқов, А.Ғуломов, Ҳ.Неъматов, М.Омилхонова, Г.П.Соколова, Д.Н.Богоявленский, Е.Я.Никитина, Т.С.Томина, М.Омилхонова, Й.Абдуллаев, Ш.Юсупова, Л.А.Тростенцова, Г.А.Богданова, В.П.Озерская, М.Мирмахсудова, Х.Қурбонова, А.Бобомуродова,

¹ Черевань В.А. Обучение школьников 2–4-ых классов морфологическим категориям с использованием оппозиционного анализа. Автореф. дис...канд. пед. наук – М., 1983. – С. 10.

Н.Йўлдошева, Т.Юсупова ва бошқа методист олимлар фикр юритганлар. Бу ҳақда «Методика русского языка», «Ўзбек тили ўқитиш методикаси», «Повторение по русскому языку в вечерной школе», «Повторение и обобщение при подготовке к экзаменам по русскому языку» ва бошқа методик қўлланмаларда гапирилган.

Она тили ўқитиш методикасида таълим мазмунини белгилаш хусусида талай ишлар амалга оширилган. Айниқса, янги мавзуда таълим мазмуни ўзининг барча зарурий кирралари билан яққол ажралиб туради. Лекин ўтилганларни такрорлаш билим, кўникма ва малакалар (БКМ лар) бир дарсда эсга олиш мумкин бўлган ҳажми жиҳатидан янги мавзу билан тенгликка даъво қила олмайди. Зеро, такрорланадиган материаллар ўзга тарзда гуруҳланиши керак.

5-7-синфларда морфологиядан қандай билимлар берилганлиги, қандай кўникма ва малакалар устида иш олиб борилганлиги дастур ва дарсликлар мазмунидан маълум. Шунинг учун мустақил сўзлар ёки ёрдамчи сўзлардан бирини олиб, унинг таркибига кирувчи тушунчаларни, эгалланган кўникма ва малакаларни аниқ режа асосида такрорлаш мумкин. Г.А.Богданованинг фикрича ҳам, ўтилганларни сўрашда «аниқ режалаштирилган тизим бўлиши керак»¹. Афсуски, она тилидан бундай тизим яратилганича йўқ. 8-синфда йил давомида қуйи синфларда морфологияга доир ўтилган маълумотлар (асосан, терминлар, айрим қоидалар) шунчаки такрорланади.

Адабиётларда тизим тушунчаси кўпроқ «педагогик тизим» тушунчаси билан боғлиқ равишда тушунтирилган. Педагогик тизим олдиндан белгиланган хислатларга эга шахсни шакллантиришга ташкилий, мақсад сари йўналтирилган ва мўлжалли педагогик таъсирни вужудга келтириш учун зарур ўзаро боғланган воситалар, методлар ва жараёнларнинг муайян йиғиндиси деб талқин қилинади². Ундай бўлса, *методик тизим* сифатли она тили таълимини таъминлашга йўналтирилган ташкилий, мақсад сари қаратилган ва мўлжалли методик тадбирлар ишлаб чиқиш учун зарур ўзаро боғланган таълим шакллари, воситалари, метод ва усуллари йиғиндиси деб таърифланиши мумкин. «Ўзбек тили ўқитиш методикаси» китобида «такрорлаш системаси» бирикмаси ишлатилади. Табиийки, ижтимоий ва сиёсий тараққиёт талабига кўра она тилини ўқитиш мақсадларининг ўзгариши муқаррар равишда башорат қилинаётган таълим натижаларига элтувчи методик тизимларнинг алмашинувиغا олиб келади. Зеро, бугун ана шу жараён кечмоқда.

Она тилини ўқитиш мақсадлари ўзгариши, алмашиниши биланок муқаррар равишда методик тизимларнинг алмашинуви содир бўлади.

¹ Богданова Г.А. Опрос на уроках русского языка: Кн. для учителя: Из опыта работы. – М., «Просвещение», 1989.

² Боголюбов В.И. Инновационные технологии в педагогике // Школьные технологии. № 1. – С. 43.

Методик тизим икки блок кўринишида тақдим этилиши мумкин: дидактик вазибалар блоки (ўқувчилар – мақсадлар – мазмун) ва таълим технологияси блоки (методик жараёнлар – ўқитувчилар – ахборот технологияси – ташкилий шакллар).

В.И.Боголюбов тавсия этган чизмага кўра педагогик тизимни лойиҳалашда қуйидаги босқичлар шаклида амал қилади: «мақсадларни англаш – объектив шарт-шароитларни таҳлил қилиш – педагог ва таълим олувчиларнинг субъектив имкониятлари – педагогик прогноз». Шундан кейин «башоратдан фаразга, ғояга ва ўйлаб қўйилганларга, улардан эса конкрет ўқув-тарбиявий ва ўқув-билув вазибаларига ҳамда, ниҳоят, таълим методлари, усуллари ва ташкилий шаклларини танлашга ўтиш юз беради»¹. Методик тизимни лойиҳалашда ҳам шунга риоя этиш мумкин.

Нимани такрорлаш керак деган саволга кимдир терминларни, кимдир қўшимчаларни, яна кимдир таъриф ва қоидаларни деб жавоб қайтарар. Лекин саволга бериладиган аниқ жавоб «Она тили» дарсликларида тавсия этилган иш турлари асосида сингдириладиган БКМ лар кўзда тутилганлигига қараб топилади.

Терминларни ўзлаштириш меъёрларига кўра ўқувчилар тил ҳодисаларини номига қараб топа олишлари, аниқлай билишлари, кўрсатишлари, уларни бир-биридан фарқлашлари; тил ҳодисаларининг ўзи асосида, яъни «таҳлил пайтида грамматик термин-тушунчаларни ўз хотирасидан»² ёдга келтиришлари; «сўз шаклини, сўз бирикмасини, гапни, мураккаб синтактик бутунликни кўриб туриб тегишли термин-тушунчаларни ёдига келтирган ҳолда мустақил мушоҳада» юритишлари³ лозим.

Тил ҳодисасининг қайси категорияга мансублигини аниқлаш учун эса ўқувчилар уларнинг фарқли белгиларини билишлари зарур. Таҳлилда йўл қўйиладиган хатолар ана шу соҳадаги етишмовчиликдан далолат бера олади.

Такрорлашга доир таълим мазмунини белгилашда дарсликларда тавсия этилган машқ ва топшириқларнинг турлари географияси асосида ҳам муайян хулосалар чиқариш мумкин. Масалан, 5-синф «Она тили» дарслигида⁴ морфологик терминларга доир БКМ ларни мустаҳкамлаш учун қуйидаги каби иш турлари тавсия этилган:

– мустақил ва ёрдамчи сўзларни ўзаро фарқлаш;

¹ Номи кўрсатилган мақола, 43-44-бетлар.

² Йулдошев Р., Абдуллаев Й. «Она тили» давлат таълим стандартини амалиётга жорий этиш юзасидан методик тавсиялар. – Т., РТМ, 2002. – 8-бет.

³ Ўша жойда.

⁴ Она тили: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik / Muall. N.Mahmudov, A.Sobirov, V.Qodirov va boshq. – Т., «Ma'naviyat», 2004.

–сўзларни уларга бериладиган сўроқлар асосида гуруҳларга ажратиш. Ҳар бир гуруҳни умумий бир термин билан қандай номлаш мумкинлигини айтиш;

– «савол ва топшириқлар» рукни остида берилган саволларга жавоб бериш, топшириқларни бажариш;

–таъриф ва қоидалар.

Сўзларнинг сўроқларини такрорлашга доир:

–сўзларга сўроқ бериш, сўроқ оладиган ва олмайдиган сўзларни аниқлаш.

Сўз туркумлари англатадиган маъноларни, гапда бажарадиган вазифасини такрорлашга доир:

–бир ёрдамчи сўз иштирокида икки хил гап тузиш ва маъносини изоҳлаш;

–маъно асосида (масалан, жой билдирувчи) сўзлар топиш, сўроқларни айтиш;

–бирор маънодаги сўзларни топиш, улар иштирокида гаплар тузиш, сўроғини аниқлаш;

–сўзлар англатган маъносига кўра гуруҳларга ажратиш;

– гапларни ўқиб (ёки кўчириб), топшириқ шартига кўра сўзларни қайси гап бўлаги бўлиб келганлигини аниқлаш, тагига чизиш;

Грамматик воситаларга доир БКМ лар қуйидагиларда ўз ифодасини топади: сўз ёки гап таркибидан кўшимчани (ёки ёрдамчи сўзни) таний ва ажрата олиш, бир-биридан фарқлай билиш, маъносини изоҳлаш, сўз таркибида (мустақил сўз билан келган ҳолатда) сўроғи ва гапдаги вазифасини айта олиш, сўз бирикмаси ёки гап тузаётганда, матн яратаётганда «ўрганилган грамматик воситалардан имконият доирасида фойдаланиш»¹, яъни нутқда қўллай билиш.

Бунда, тавсияларда таъкидланганидек, «Сўз ва грамматик воситаларни танлай олиш, услубий талабларга амал қила билиш, фикрни ифодалашнинг энг макбул шаклидан фойдалана олиш нутқнинг ривожланганлик даражасини баҳолашнинг асосий ўлчовлари бўлиб майдонга чиқади»².

5-синф «Она тили» дарслигида³ сўз шаклига (грамматик воситаларга) доир БКМ ларни мустаҳкамлаш учун қуйидаги каби иш турлари ҳавола қилинган:

–сўзнинг шаклини ўзгартириш (масалан, бирликдаги отларни кўплик шаклга айлантириш);

¹ Йулдошев Р., Абдуллаев Й. «Она тили» давлат таълим стандартини амалиётга жорий этиш юзасидан методик тавсиялар. – Т., РТМ, 2002. – 9-бет.

² Ўша жойда.

³ *Ona tili: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik / Muall. N.Mahmudov, A.Nurmonov, A.Sobirov va boshq.* – Т., «Ma'naviyat», 2004.

- нукталар ўрнига ... кўшимчасини қўйиш;
- берилган кўшимчаларнинг маъносини тушунтириш;
- ...кўшимчаларини топиб, изохлаш;
- сўзнинг ёзилишига эътибор бериш, кўшимчалар имлосини изохлаш;
- сўзга кўшимча қўшиб, намунадагидек ёзиш ва юз берган ўзгаришни изохлаш;
- гапларни ўқиш, сўз шаклини ўзгартириш (масалан, сифатларнинг даражаси).

Қоидаларга доир БКМ лар қуйидагилар: тил ходисасининг ишлатилишини тегишли қоида билан тушунтириш (изохлаш), қўлланиш ҳолатлари ҳақида назарий мушоҳада юритиш.

Нутқ ўстиришга доир:

- қайси сўзлар билан гапни бошлаб бўлмаслигини айтиш;
- сўзлар иштирокида гаплар тузиш;
- нукталар ўрнига мос келадиган ёрдамчи сўзарни (...) қўйиб гапларни (сўз бирикмалари) ўқиш ёки кўчириш;
- «адабиёт» дарслигидан топширикқа мос келадиган гаплар топиб кўчириш;
- сифатларни (...) тушириб, матнни ўқиб кўриш. Фарқини аниқлаш, сифатларнинг нутқдаги аҳамияти ҳақида гапириш;
- сифатларни (...) улар боғланиб келган сўзлар билан кўчириш;
- матнга сарлавҳа топиш;

5-синф «Она тили» дарслигидаги иш турларидан келиб чиқиб, 8-синф она тили дарсларида морфологияни такрорлашда терминларни ҳам, сўрок сўзларни ҳам, сўз туркумлари англатадиган маъноларни, гапда бажарадиган вазифасини ҳам, сўзларнинг шаклини (кўшимчаларни) ҳам, нутқ ўстиришга доир ишларни ҳам такрорлаш керак деган хулоса келиб чиқади. Демак, ана шу йўналишнинг ҳар бири бўйича ўқувчиларнинг БКМ лари савияси назорат ишлари орқали аниқланиши, нималар ўзлаштирилгани, нималарда кийинчиликлар мавжудлигини қайд қилиб борилиши, шуларни назарда тутган ҳолда навбатдаги вазифалар белгиланиши мақсадга мувофиқдир.

Сўз туркумлари бўйича ўтилган тушунчалар (терминлар) такрорланадиган бўлса, ўқитувчининг қўлида аниқ рўйхат бўлмоғи даркор. Масалан, амалдаги «Она тили» дарсликларидан ажратиб чиқишимизга қараганда, 5-7-синфларда от юзасидан қуйидаги тушунчалар (терминлар) ўрганилади:

От, атоқли от, турдош от, отларнинг маъно гуруҳлари, сўзларнинг (исмларнинг) муносабат шакллари, нарсанинг номи, белгининг номи, миқдорнинг номи, номлар ўрнида алмашишиб келувчи сўзлар;

атоқли отларнинг турлари: жой номлари, ташиқлот, корхона, муассаса номлари, тарихий сана ва байрам номлари, сув ҳавзалари;

турдош отларнинг турлари: шахс отлари, нарса отлари, ўрин-жой отлари, фаолият-жараён отлари; аниқ ва мавҳум отлар;

отларнинг (исмларнинг) луғавий шакллари: отларда сон шакллари, сон шакллари, бирлик сон, кўплик сон; келишиклар: келишик қўшимчалари, бош келишик, қаратқич келишиги, тушум келишиги, жўналиш келишиги, ўрин-пайт келишиги, чиқиш келишиги, -нинг қўшимчасининг тушиб қолиши; эғалик қўшимчалари; отларнинг кичрайтириш ва эркалаш шакли;

отларнинг тузилишига кўра турлари: содда от, қўшма от, жуфт от, такрорий от, қисқартма от, ясама отлар;

отнинг синтактик вазифаси.

Ўқитувчининг қўлида ҳар бир сўз туркуми бўйича ана шундай рўйхатлар бўлган тақдирдагина режалиликка эришиш мумкин. Бунда ўрганилмаган морфологик тушунчаларга мурожаат этишдан сақланиш, ушбу тушунчани киритиш учун зарурият туғилганда эса уни аввал изоҳлаб бериш имконияти туғилади.

Сўз туркумлари таснифининг ўзида қатламланиш кузатилади. Чунончи, сўз туркумлари (мустақил сўз туркумлари: от, сифат, сон, олмош, феъл, равиш; ёрдамчи сўз туркумлари: кўмакчи, боғловчи, юклама; модал сўзлар, ундов сўзлар, тақлидий сўзлар), уларнинг фарқли белгилари биринчи (юқори) қатламни ифода этади. Таснифнинг кейинги кўринишлари навбатдаги қатламларни ҳосил қилади. Буни биз қуйидаги жадвал шаклида намоёиш этишимиз мумкин (2.2.1-жадвалга қаранг):

2.2.1-жадвал

Сўз туркумлари билан боғлиқ тушунчалардаги қатламланиш

Қатлам	Морфологияга доир билимлар
1-қатлам	Сўз туркумлари ва уларнинг фарқли белгилари.
2-қатлам	Сўз туркумларининг маъновий гуруҳлари. Кўмакчилар, боғловчилар, юкламаларнинг тўлиқ рўйхатлари.
3-қатлам	Морфологик шакллар: Отларда кўплик. Эғалик қўшимчалари. Келишиклар, келишик қўшимчалари. Сифат ва равишларда даража. Феълларда замон, шахс-сон, майл, нисбат қўшимчалари. Сифатдош, ҳаракат номи, равишдош. Феъл шакллари.
4-қатлам	Сўз туркумларининг ясалиши, тузилишига кўра турлари.
5-қатлам	Сўз шаклларининг услубий қўлланиш жиҳатлари.

8-синфда синтаксисни ўрганиш жараёнида морфологик тушунчаларни такрорлаш ишлари 1-қатламдан бошланиб, аста-секин

навбатдаги қатламларга ўтиб бориш тариқасида уюштирилиши мақсадга мувофиқдир.

Методист олим А.Ғуломов таъкидлаганидек, «Мақтаб она тили курсининг турли бўлимлари орасидаги ўзаро боғланишни аниқ билиш ва ҳисобга олиш ўқитувчига ўтилганларни ҳар бир бўлимнинг ўз хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда яна ҳам самарали, системали такрорлаш ва мустақкамлашни ташкил қилишга имкон беради. Масалан, ўқитувчи мустақил сўзларни ўргатиш жараёнида бундай сўзларнинг синтактик вазифалари ҳақидаги маълумотларни, синтаксисни ўргатишда эса сўз туркумлари ҳақидаги маълумотларни (курсив – бизники) такрорлаш имкониятига эга бўлади»¹. Муаллиф «ўтилаётган янги ўқув материални олдин ўрганилган материал билан», «ўрганилаётган материални кейинчалик ўрганиладиган материал билан» боғлаш мумкинлигини кўрсатади. Бу фикрлар алоҳида қимматга эга.

«Ўзбек тили ўқитиш методикаси» қўлланмасида такрорлаш тизими очиб берилмаган. Унда «ҳали ўтилмаган мавзу мазмуни ва характер эътибори билан ўтилаётган мавзуга жуда яқин бўлса, материални ўқитувчи ўқувчиларга маълум даражада эслатиши ва шу билан уларни ўрганиладиган мавзунини ўзлаштиришга олдиндан тайёрлаши мумкин» деган ғоя ўз аксини топган². Шубҳасиз, ушбу тадбир такрорлаш эҳтиёжларининг бир қисминигина камраб ола олади. Масалан, 8-синф «Она тили» дарслигида 17-дарс «Сўз бирикмаси (ҳосил бўлиши ва грамматик маънолари)» мавзусига бағишланган. Китобда ушбу мавзу *от, отли, феъл, феълли* тушунчалари билан боғлиқ равишда баён этилади³.

Синтаксис ҳақида маълумот бераётганда тилга олинган морфологик тушунчаларни такрорлаш, ўқувчилар хотирасида тиклашга доир материаллар, машқ ва топшириқлар берилмаслиги ушбу термин-тушунчалар яхши ўзлашган деб ҳисоблаш натижаси бўлса керак. Масалан, *от* кесимининг *от, сифат, сон, олмош, равиш, модал сўз* билан ифодаланиши кўрсатилар экан⁴, ушбу сўз туркумлари йил бошида хотирага туширилган, кейинги дарсларда уларга бир неча бор мурожаат этилганлиги назарда тутиладиган бўлса, улар юзасидан қайта-қайта бажариладиган такрорлаш ишлари учун зарурият йўқлиги ўз-ўзидан аён

¹ Ғуломов А. Она тили ўқитиш принциплари ва методлари: Она тили ўқитувчилари учун методик қўлланма. – Т., «Ўқитувчи», 1992. – 30-бет.

² Ғуломов Е., Расулов И., Рустамов Х., Мирзаахмедов Д. Ўзбек тили ўқитиш методикаси: Университетларнинг филология факультетлари ҳамда педагогика институтларининг тил ва адабиёт факультетлари студентлари учун қўлланма. – Т., «Ўқитувчи», 1975. 44–45-бетлар.

³ Qodirov M., Ne'matov H. va b. 8-sinf uchun darslik. – T., Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. – 27–29-бетлар.

⁴ Номи кўрсатилган дарслик, 59-бет; Abduraimova M. va b. Она тили. 8-синф о'қитувчи методик қўлланмаси. – Т., Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. – 69-бет.

булади. Лекин бундай ёндашув ҳам бир томонлама саналади. Чунки масалага бундай қараш синтаксис ҳақида маълумот бераётганда тилга олинмаган морфологик термин-тушунчаларни такрорлаш тақдирини ҳал қилиб бера олмайди.

Диссертациямизнинг биринчи бобида келтирган тахлилимизга кўра, умуман 8-синф «Она тили» дарслигида морфологиядан тилга олинган терминлар рўйхатини берганмиз. Ҳақиқатан ҳам кўлидаги ана шу тўлиқ рўйхат асосида иш олиб борганда, нималар ўзлашгану, ҳали яна нималарни такрорлаб туриш зарурлигини кузатиши, яъни БКМ лар мониторингини юритиши осон бўлади.

8-синф она тили дарсларида морфологияни такрорлаш тизимини яратишда биринчи навбатда синтаксис мавзуларига боғлиқликни ҳисобга олиш зарур.

1. Аксарият ҳолатларда синтаксисга оид билимларни морфологияга доир тушунчалар кўмагисиз тушунтириш ва уларнинг ўзлаштирилишини таъминлаш қийин, баъзан бунинг иложи ҳам бўлмайди.

2. 9-синфни битирувчи ёшлар билиши учун «Она тили» давлат таълим стандартида белгиланган, талаб қилинган билим, кўникма ва малакалар сирасида морфология ҳам бор. Синтаксисни ўрганиш жараёнида морфологияни такрорлашни яхши йўлга қўймаслик оқибатида 5-7-синфларда маълум миқдордаги терминлар ва ушбу терминлар англатган тушунчаларни ўқувчилар онгига сингдириш борасида қилинган саъй-ҳаракатларнинг бир қисми зое кетади: терминлар, улар англатган тушунчаларнинг маълум бир қисми унутилади. ДТС талабларини бажариш учун ҳам 8-9-синфларда морфологияни, унга доир барча терминларни мунтазам такрорлаб бориш даркор.

3. Синтаксис курсини ўргана бошлаган ўқувчилар синтаксисга доир тушунчаларни 5-7-синфларда ўрганилган морфологияга оид тушунчалар билан қориштира бошлайдилар. Табиийки, синтаксисни морфологиядан фарқлаш учун ҳам иккала курсга оид терминлар (улар ифодаладиган тушунчалар) тез-тез ўзаро таққослаб турилиши керак.

4. Синтаксис мавзулари морфологиядан ўтилганларни умумлаштириш хусусиятига эга. Масалан, 8-синф «Она тили» дарслигида ўрин холининг ифодаланиши юзасидан шундай изоҳ берилади: «Ўрин холи макон-замон (жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш) келишикларидаги сўзлар ёки кўмакчи отлар ва ўрин равишлари билан ифодаланади»¹ деганда жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишигидаги отлар, от-кўмакчили отлар, ўрин равишлари кабилар жамланади. Бу ерда морфологияга доир тушунчалар функцияси ва семантикасига кўра бир ерга жамланади.

¹ Qodirov M., Ne'matov H. va b. 8-sinf uchun darslik. – T., Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. – 82-бет.

5. Синтаксис курсини ўтиш жараёнида морфологиядан олинган айрим билимлар кенгайтирилади ва чуқурлаштирилади, ўқувчиларнинг улардан нутқда фойдаланиш кўникма ва малакалари янада мустаҳкамланади. Масалан, ўрин холи юзасидан берилган маълумот орқали жўналиш, ўрин-найт, чиққи келишиклари макон-замон келишиклари эканлиги грамматик келишикларга (бош, қаратқич, тушум келишиклари) қиёсан тушунтирилади.

6. Синтаксисни ўтиш жараёнида гапнинг умумий қурилиши гўгрисида сўз юритилса, морфологик тушунчалар ўқувчиларни гап бўлаklarининг ифодаланиш хусусиятларидаги функционал-семантик ранг-баранглик билан қуроллантиришга йўл очади.

Грамматика кўпроқ ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқини ўстириш учун хизмат қилиши керак экан, ана шу эҳтиёж машқ жараёнида амал қилиш керак бўладиган қоидаларни эслашга ундайди. Бу масалада методист олима М.Мирмахсудованинг қуйидаги фикрига тўлиқ қўшилиш жоиз: «Грамматик терминларни шунчаки ёдда сақлаш даражасида эмас, балки матн яратиш фаолиятида амалда фаол қўллай билиш - тил ҳодисалари, уларнинг қўлланиш хусусиятлари юзасидан назарий мушоҳада юритиш ҳамда, бизнингча, ўз нутқ маҳсули бўлмиш матнни соzлашнинг муҳим омилдир. 5-9-синфларда 400 га яқин грамматик терминлар ўрганилади. Бу терминларнинг маълум бир қисми тегишли мавзунинг эслатиб туриш имконияти орқали тил ҳодисаларининг нутқда тўғри ишлатиш қоидаларига йўл очиб беради»¹.

Морфология билан синтаксис доимо ёнма-ён ўрганилади. Эслатиш жоизки, синтаксис курси 5-синфдан бошлаб ўрганилади. 5-синф «Она тили» дастурининг I бўлими («Муқаддима») синтаксисга бағишланади. Кейинги бўлимларни ўтишда, 6-7-синфларда морфология бўлимларининг ўрганиш жараёнида бирор туркумга оид сўзнинг синтактик вазифаси кўрсатиб турилади.

8-9-синфларда синтаксисга доир мавзуларни ўзлаштириш билан параллел равишда морфология ҳам такрорланар экан, «Она тили» ДТСи талабларининг бекаму-кўст бажарилиши назарда тутилади. Таълим сифати унинг мазмунига бевосита боғлиқ. Таълим мазмунининг ўқувчилар билими мулкига айланиши учун эса ўқитиш сифати таъминланмоғи лозим. В.В.Комаров берган тушунтиришга кўра, «Сифат охириги маҳсулот эмас, балки ушбу маҳсулотнинг стандартга мослигини аниқлаш имконини берадиган воситадир, холос. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, сифатли маҳсулот қиммат эканлиги ва чиройлилиги билан характерланиши шарт эмас, лекин у кўзда тутилган мақсадларга албатта

¹ Мирмахсудова М. Номи кўрсатилган диссертация, 4-бет.

мос бўлиши муҳимдир»¹. Бу ерда айтилмоқчи бўлган мақсад – таълим сифатининг истеъмолчи эҳтиёжларига мос келиши. Она тили таълимида эса давлат буюртмасининг ижроси асосий мақсад бўлиб майдонга чиқади, «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»да белгиланган талабларнинг бажарилиши билан уйғунлашади.

«Она тили» ДТСи талабига кўра 9-синфни битирувчиларнинг тайёргарлик даражасига куйидаги талаблар кўйилади: «Фонетика, лексикология, сўзнинг таркиби, сўз ясалиши, морфология, синтаксис, ёзув ва имло, тиниш белгилари, боғланишли нутқ, нутқ услублари, стилистикага оид тушунчалар, уларнинг муҳим белгиларини билиб олишлари, изоҳлай билишлари ва шу тушунчалар билан боғлиқ грамматик терминларни ўзлаштиришлари»; «...сўз туркумларини, мустақил сўз билан ёрдамчи сўзни, сўз билан сўз бирикмасини, сўз бирикмаси билан гапни, гап бўлақларини... бир-бирдан фарқлай олишлари»² зарур. Шунинг учун ҳам 8-, айниқса, 9-синфда 5-7-синфларда ўтилганларни такрорлашга шу қадар катта аҳамият берилади.

Эслатиш жоизки, синтаксисга доир мавзуларни ўтишда морфологик термин-тушунчаларни, энг муҳими, нутқ ўстириш учун хизмат қиладиган қоидаларни ўқувчилар хотирасида тиклаб туришнинг ўз қийинчиликлари бор. Бу қийинчиликларни куйидагича гуруҳлаш мумкин:

1. Синтаксисга доир тушунчалар билан танишиш, уларни ўзлаштириш юзасидан бажариладиган ишларнинг кўп вақт олиши.

2. 8-синф «Она тили» дарслигида синтаксисга доир мавзулар таркибиде (машқ, топшириқ, «Билиб олинг» рукни остидаги маълумотларда) айрим морфологик терминларни ҳам такрорлаш зарурлиги.

3. Mashқ ва топшириқларда морфологияга доир терминларни эслаб айтиш вазифаси бор бўлса-да, уларнинг ёдга олишни такрорлаш жараёни билан боғлаш ўқитувчилардан алоҳида маҳорат талаб этиши.

4. Дарсликда ишлатилмаган терминларни ажратиш, уларни такрорлаш ишини дарслар бўйича режалаштириш муайян изланишларни тақозо қилиши.

5. Морфологияга доир мавзуларда ўрганилган қоидаларни оғзаки ва ёзма нутқ ўстириш жараёнида эсга олиш йўлларини белгилаб олиш ўқувчилар нутқида йўл кўйилаётган турғун ва типик хатоларга боғлиқ эканлиги.

¹ Комаров В.В. Формирование содержания дополнительного образования детей в аспекте управления качеством образования // Бюллетень программно-методических материалов для учреждений дополнительного образования детей (региональный опыт). – 2005. - № 5. – С. 2–5.

² Давлат таълим стандартига шарҳ: Она тили // Умумий урта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастури. - Таълим тараққиёти. Ахборотнома, 1-махсус сон. – Т., «Шарқ», 1999. – 52–53-бетлар.

Йил бошида такрорлаш учун асосий маълумотларни ажратиш мақсади билан 8-синф «Она тили» дарслиги таҳлил қилинди. Таҳлил шуни кўрсатдики, дарсликда синтаксисга доир мавзуларни ўрганиш жараёнида йил бошида такрорлаш учун мўлжалланган мустақил сўз туркуми, ёрдамчи сўз туркуми, ундов, тақлид ва модал сўзларга кўп маротаба мурожаат этилган, 61-дарсда «Пайт ҳоли ва ўрин ҳоли» мавзуси муносабати билан ўрин ва пайт равиши, 62-дарсда «Равиш ҳоли ва даража-миқдор ҳоли» мавзусида миқдор равиши тилга олинган, лекин *олмошнинг маъно турларига* оид (6-дарс) тушунчаларга таяниш учун зарурият бўлмаган. Аксинча, аксарият мавзуларга доир қоидаларда феъл ва феъл шакллари тушунчаларидан фойдаланилган. Шунга кўра ҳам олмошнинг маъно турлари ўрнига феълга доир энг муҳим маълумотларни (феъл майллари, нисбатлари, кўмакчи феъллар, феъл шакллари – ҳаракат номи, сифатдош, равишдош) ўқувчилар хотирасида тиклаш муҳим аҳамиятга эга. Олмошнинг маъно турларини эса кўпроқ матн яратиш эҳтиёжлари билан боғлаб такрорлаган маъқул.

Шунга кўра ҳам йил бошидаги такрорлаш билан боғлиқ таълим мазмунида кейинчалик, яъни синтаксисни ўрганиш жараёнида тилга олинмайдиган олмошнинг маъно турлари ўрнига яқин орада дуч келинадиган феъл, феълнинг майл ва нисбатлари, феъл шакллари билан боғлиқ мавзуни режалаштириш мақсадга мувофиқдир.

Шуни ҳам эслатиш жоизки, 8-синфда ўтиладиган синтаксисга доир мавзуларнинг морфология билан боғланиш жиҳатларига эътиборни кучайтирган ва чуқурлаштирган ҳолда уларни тушунтириш масалалари ҳақида ҳам ўйлаш лозим. Масалан, равишдош турлари, шакллари, уларда вергулнинг ишлатилиши каби масалалар такрорлашнинг янгилик унсурига эга бўлган ҳолатини ифода этади. 8-синфда бундай мавзулар кўплаб топилади.

Ҳамонки, 8-синф «Она тили» дарслиги билан ишлаш жараёнида морфологиядан ўтилганларни такрорлаш учун кўшимча чора-тадбирлар кўрилиши зарурият экан, даставвал такрорлаш пайтини ва синтаксис мавзуларига боғланиш даражасига кўра турли ҳолатларни белгилаб олишни лозим кўрдик.

Она тили дарслари йил бошидан режалаштирилади (моделлаштирилади), лойиҳаланади, натижалари мўлжалланади, ташҳис орқали мақсадга қай даражада эришилганликни назорат қилиш ўз ифодасини топади. Бир синф доирасида бу куйидаги манзарани ташкил этади:

- 1) «Муқаддима» – йил бошида такрорлаш;
- 2) мавзу билан бевосита боғлаб такрорлаш (табiiй такрорлаш);
- 3) янги мавзуни якуний, умумлаштирувчи такрорлаш;
- 4) мавзу билан бавосита боғлаб такрорлаш (сунъий боғланиш);
- 5) мавзу билан боғламаган ҳолда такрорлаш;

б) оғзаки ва ёзма нутқ ўстириш жараёнида такрорлаш.

Йил бошида такрорланадиган мавзулар дастурда белгиланади, дарсликда алоҳида дарслар, масалан, 5-синф «Она тили» дастури ва дарслигида, юкорида таъкидлаганимиздек, «Муқаддима», 8-синф «Она тили» дарслигида 7 мавзу ажратилади.

8-синфда морфологияга доир айрим мавзуларни йил бошида такрорлаш билан «Синтаксис» курсини ўрганишга муайян пойдевор яратилади. Ана шу пойдеворнинг мустаҳкамлиги янги мавзуларни англаш ва ўзлаштириш сифати ва самарадорлигини белгилаб беради. Такрорлаш дарслари ўқитувчилар учун янгилик бўлмаса-да, янгиланган таълим мазмуни ва методлари шароитида нимани, нима максатда (қайси максат сари йўналтирган ҳолда), қанча, қачон, қандай қилиб, қайси замонавий метод ва усулларни, педагогик технологияни қўллаб деган саволлар туғилиши табиий.

Нимани такрорлаш кераклиги борасида Г.П.Соколованинг қуйидаги фикри эътиборга лойик: «Йил бошида такрорлаш дарсларининг асосий вазифаси – ўқувчилар қуйи синфларда олган ва ўқитувчи бундай кейинги ишларида таянадиган асосий маълумотларни хотирада тиклаш»¹. Ана шу асосий маълумотларни ажратиб олиш 8-синфда таълим мазмунини такомиллаштириш, такрорлаш дарсларини уюштиришнинг муҳим омили ҳисобланади.

Йил бошида нималарни такрорлаш кераклиги масаласи шу билан қисман ҳал этилган бўлиши мумкин. Қисманлиги шундаки, ҳали морфология бўйича қуйи синфларда ўтилган мавзуларнинг қайси жиҳатларига устувор аҳамият бериш зарурлиги аниқ эмас. Ушбу масалани тўғри ечиш учун синтаксисни ўрганиш жараёнида морфологик тушунчалар нима муносабат билан тилга олинганига эътибор қаратиш лозим. Таҳлил асосида қуйидагиларни ажратиш имконияти туғилди:

- 1) аксарият ҳолатларда синтактик ҳодисанинг ифодаланишини кўрсатишда (масалан, отли сўз бирикмаси, феълли сўз бирикмаси каби);
- 2) камдан-кам ҳолатларда синтактик бирлик билан морфологик бирликни ўзаро таққослашда (масалан, сўз бирикмаси ва қўшма сўз, сўз бирикмаси ва турғун боғланма /ибора/ каби).

Синтактик категориянинг ифодаланиши морфологик термин асосида тушунтирилар экан, ўқувчи шу терминга таяниб тегишли сўз туркуми ёки сўз шаклини хотирасига тушириши, мисоллар орасидан тегишли сўзни таний олиши, яъни ажрата билиши керак. Бундай билим сўз туркумларига доир таснифни билиш, уларни уч белгисига кўра (маъноси, морфологик белгиси, синтактик вазифаси) фарқлай олиш замирида юзага келади. Сўз туркумларини шариллатиб айта билган ўқувчи уларга мисоллар келтира

¹ Соколова Г.П. Обобщающее повторение. Повторение в начале года // Повторение на уроках русского языка (сб.ст. из опыта работы): Пособие для учителя. – М., «Просвещение», 1978. –С. 19.

олиши ёки берилган мисоллар орасидан кўзда тутилган сўзни топишга ҳам қодир бўлиши керак.

Синтактик ҳодиса тушунтирилаётган пайтда морфологик термин аталади, яъни ўқувчи уни хотирага тушириш вазиятига тушмайди. Терминни унутган бўлса, ўқиган ёки эшитган захотиёқ дарҳол эсга олади. Шундай бўлгач, йил бошида такрорлаш чоғида асосий эътиборни морфологияга доир терминларни такрорлашгагина эмас, балки жадваллар ёки бошқа воситалар ёрдамида берилган терминларга таяниб мисол келтириш, матндан тегишли сўзларни топиш, уларни таҳлил қилишга қаратилмоғи мақсадга мувофиқдир.

Д.Н.Богоявленский тўғри изоҳлаганидек, «...грамматик фактлар ва ходисаларни таниш учун таҳлилнинг умумий йўналиши – шакл ва маънони ажратиш кераклиги – аллақачон автоматлаштирилган бўлиши мумкин, айти пайтда ҳаракатнинг ижрочилик қисми – ушбу вазифами амалга оширувчи ақлий операциялар – яна бир неча муддат онгнинг назорати остида қолади»¹. Тўғри, ўқувчи бирор сўз туркумига доир мисол келтириш лозим бўлганда эслаб айтиш одатга айланган сўзлардан фойдаланадики, бу сўзларнинг қайси туркумга мансублиги ўзлашиб кетган бўлади. Лекин илгари машқларда учрамаган сўзлар уни бир оз ўйлантириб қўйиши мумкин.

Такрорлаш бирор мавзунини такрорлаш жиҳати билангина қимматли бўлмай, мавзунини мустақил англаш усулини такрорлаш жиҳати билан ҳам қимматлидир. 8-синфга келиб ўқувчиларнинг фикрлаш қобилияти анча қувват олган, ривожланган бўлади. Агар 5-6-синфларда маълум қийинчиликлар уйғотган материаллар энди содда ва равшан бўлиб туюлади². Шунинг учун мавзуларни бирмунча чуқурлаштирган ҳолда такрорлаш керак.

Л.А.Тростенцованинг фикрича, ўқувчилар «сўз туркуми» тушунчасини ўзлаштирдилар, деганда уларнинг сўз туркумларини тасниф қилиш асосида ётган принципларни эслаб қолганликларигина эмас, балки у ёки бу сўзни ушбу белгилар йиғиндисини назарда тутган ҳолда «сўз туркуми» га киритиш ҳаракатини бажаришнинг умумлашган малакаларини эгаллаганликлари ҳам тушунилади³. Она тили ўқув фанининг қулай жиҳати шундаки, V-VII синфлар мобайнида ўқувчилар ҳар гал бирор сўзни у ёки бу «сўз туркуми» га киритишни ўрганадилар. (Бошқа фанларда бундай эмас.) Бунда сўзларни туркумларга ажратиш жараёни

¹ Богоявленский Д.Н. Повторение как совершенствование умственной деятельности учащихся // Повторение на уроках русского языка (сб.ст. из опыта работы): Пособие для учителя. – М., «Просвещение», 1978. – С. 8.

² Никитина Е.И. Повторение курса русского языка в VIII классе // Повторение на уроках русского языка (сб.ст. из опыта работы): Пособие для учителя. – М., «Просвещение», 1978. – С. 57.

³ Тростенцова Л.А. Повторение морфологии в V и VI классах // Повторение на уроках русского языка (сб.ст. из опыта работы): Пособие для учителя. – М., «Просвещение», 1978. – С. 129–130.

кечади. Дарвоқе, ёлғиз отнинг ўзи (сифат, сон ва бошқалар бўлмаганда) сўз туркуми бўлмас эди, жами мустақил сўзлар ва ёрдамчи сўзлар йиғилган ҳолатда сўз туркумлари дидир. Булар ёрдамида билимлар *тизимга солинади* ва *умумлаштирилади*, *такрорлашга мажмуавий ёндашилади*.

Эслатиш жоизки, билим олиш маълумотларни шунчаки қалаштириб билиб бориш эмас, балки, Э.Р.Сукиасян айтганидек, «тизимга, тартибга солинган жараён», «...билимларни уюштириш – уларни тартибга солиш, «тоқчаларга» қўйиб чиқиш, хотирага улардан керакли пайтда ва зарур ўринларда фойдаланиш мумкин бўладиган қилиб олиб киришдир»¹.

Шунинг учун ҳам сўз туркумларига доир билимларни такрорлаш юзасидан олиб бориладиган ишлар юқоридаги мақсад учун хизмат қилмоғи, ўқувчиларни шу йўналишдаги фаолият усуллари билан қуроллантирмоғи лозим.

Н.В.Борисова, Е.Ф.Глебова, Т.И.Чижоваларнинг таъкидлашларича, бир томондан, бир-бирини такозо этадиган (шартлайдиган), иккинчи томондан, тилни амалий эгаллаш учун таянч ҳисобланадиган маълумотларни ажратиш юқори синфларда ўрганилганларни такрорлашнинг бош вазифасидир².

Ҳар бир ўқитувчи ўқувчиларнинг ақлий фаолияти устидан раҳбарлик қилишни қай тарзда режалаштириш кераклигини билиб олмоғи даркор:

1) топшириқни бажариш учун такозо этиладиган билимларнинг ҳамма мажмуини аниқ тасаввур қилиш;

2) қўзланган ишни амалга ошириш учун шу иш жараёнида ўқувчилар бажаришлари мумкин бўлган барча ақлий ҳаракатлар тизимини кўра билиш (такқослаш, таҳлил қилиш, синтезлаш, тасниф этиш ва ҳоказолар);

3) ҳаракатлар тизимини ҳар бирининг мақсади муайян вазифани ҳал этиш бўлган айрим-айрим операцияларга бўла билиш³.

Демак, бирор туркумга мансубликни аниқлаш кўникмаларини шакллантиришда топшириқларни устувор фикрлаш операцияларига мослаб тузиш мақсадга мувофиқдир: қуйидаги икки сўзни қиёсланг, берилган сўзларни гуруҳларга бирлаштиринг каби.

Хуллас, 8-синф она тили дарсларида йил бошида такрорлаш ишини тўғри уюштириш таълим мазмунидан ташқари, ҳосил қилинадиган кўникмалар мундарижасини пухта тайин этиб олишни такозо қилади.

¹ Сукиасян Э.Р. Организация знаний в структуре информационной культуры личности // Школьная библиотека. – 2006. № 1. – С. 9.

² Борисова Н.В., Глебова Е.Ф., Чижова Т.И. Общие вопросы повторения по русскому языку в старших классах вечерней (сменной) общеобразовательной школы // Повторение по русскому языку в вечерней школе: (Сб. статей из опыта работы). Пособие для учителей. Сост. Т. И. Чижова, Л. Ф. Беженкова. – М., «Просвещение», 1981.

³ Соколова Г.П. Обобщающее повторение. Повторение а начале года // Повторение на уроках русского языка (сб.ст. из опыта работы): Пособие для учителя. – М., «Просвещение», 1978. – С. 37.

Е.Я.Никитинанинг тавсия этишига кўра, юкори синфларда фикрлаш операцияларининг иккитаси етакчи ўринга чиқади: таккослаш (лингвистик тушунчалар, таърифлар, конунлар, коидалар), бунинг натижасида билимларнинг янги унсурлари туғилади ва умумлаштириш (айрим ҳодисалардаги умумийликни топиш, уларни умумий ва моҳиятан муҳим белгилари асосида бирлаштириш)¹.

К.Д.Ушинский йил бошидаги такрорлашни бақувват дарахтнинг усисига ўхшатади: йил сайин янги шохлари чиқади, илдизларини эса йўғонлаштириб, мустаҳкамлаб боради².

Ўқувчилар айрим сўзларнинг қайси туркумга мансублигини «бетидан» танийдилар. Масалан, *стол, парта, китоб* ва бошқалар. Мавҳум тушунчаларни англатувчи сўзларда эса қийналадилар. Бундай пайтда уч гуруҳ аломатларга эътибор бериш талаб этилади: маъно, морфологик кўрсаткич, синтактик вазифа.

Мавзу билан бевосита боғлаб такрорлаш (табiiй такрорлаш) кўлам жихатдан энг тор шакл хисобланади. Бунда янги мавзуга алоқадор (дарсликда бор ёки йўғ-у, мавзу тақозо этадиган) энг керакли билимларгина тилга олинади. Лекин ушбу жараён икки хил ташкил этилиши мумкин: хали мавзу ўтилмасдан туриб такрорлаш; мавзунини ўтиш билан боғлаб, ҳар бир коидадан олдин такрорлаш. Бундай такрорлаш мавзулар орасидаги узвийликни таъминлайди, янги тушунчани очишга ёрдам беради. У методикада *йўл-йўлакай такрорлаш* деб юритилади³. 8-синфда айрим синтактик тушунчалар морфология билан боғлаб тушунтирилар экан, морфологик терминлар тилга олинганда, ушбу терминларнинг ўқувчилар хотирасида бор ёки йўқлигига эътибор берилади, зарурият сезилганда, қисқа такрорлаш ўтказилади. Масалан, 8-синф «Она тили» дарслигининг 18-дарсида «Сўз бирикмасида сўзларнинг ўзаро бирикиш шакллари» мавзусини ўтилиб, тобе сўз, ҳоким сўз, оҳанг, битишув, бошқарув, мослашув, аниқловчи, тўлдирувчи, белгили шакл, белгисиз шакл тушунчалари ўрганилади. Шу билан боғлиқ равишда келишик кўшимчаси, эгалик кўшимчаси, кўмакчи, қараткич келишиги, тушум келишиги, жўналиш келишиги, ўрин-пайт келишиги, чиқиш келишиги ва бошқа морфологик тушунчаларга мурожаат этилади. Ўқитувчи ўқувчиларнинг келишикларни билмаётганлигини сезсагина, уларни эсга тушириш чорасини кўради. Агар эътиборсизлик қилса, такрорлаш ишини умуман ўтказмайди.

¹ Никитина Е.И. Повторение курса русского языка в VIII классе // Повторение на уроках русского языка (сб.ст. из опыта работы): Пособие для учителя. – М., «Просвещение», 1978. – С. 60.

² Соколова Г.П. Обобщающее повторение. Повторение в начале года // Повторение на уроках русского языка (сб.ст. из опыта работы): Пособие для учителя. – М., «Просвещение», 1978. – С. 19.

³ Е.А.Баринаова, Л.Ф.Боженкова, В.И.Лебедев. Методика русского языка. Под общей ред. Е.А.Баринаовой. – М., «Просвещение», 1974. – С. 235.

Шуни ҳам эслатиш жоизки, 8-синфда ўтиладиган мавзуларни морфология билан боғланиш жиҳатларига эътиборни кучайтирган ва чуқурлаштирган ҳолда тушунтириш имкониятлари изланадиган бўлса, масалан, кесимнинг феъл билан ифодаланишини маълум қилиш баробарида унинг замон, майл, нисбат шакллари тилга олиш мумкин бўладиган вазият юзга келтирилса, мавзу билан боғланган ҳолда такрорлаш кўлами ортади. Эслатиш лозимки, ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқида кўмакчили бирикувларнинг қисмларини мажхул нисбат шаклида қўллаш, кераксиз ўринларда шарт майлдаги феълдан кейин вергул ишлатиш ва бошқа шу каби камчиликлар тез-тез учраб туради. Бу масалалар 8-синфда янги мавзу сифатида ўрганилмайди, бинобарин, *янгилик унсури аралашган такрорлашдан* фойдаланиш айни муддаодир.

Равншош турлари, шакллари, уларда вергулнинг ишлатилиши каби масалалар такрорлашнинг янгилик унсурига эга бўлган ҳолатини ифода этади. 8-синфда бундай мавзулар кўплаб топилади.

Мавзу билан бавосита боғлаб такрорлаш (сунъий боғланиш) хотирланиши зарур бўлган тил ҳодисаларининг дарсда ўтилмайдиган жиҳатлари билан боғлаб, шу жиҳатлар билан алоқадорликда ташкил этилади. Масалан, синтаксисни ўрганишда морфологияга мурожаат этилар экан, ушбу икки курсга алоқадор тушунчаларни ўзаро фарқлаш билан боғлиқ юмушларни бажариш айни муддаодир. Бу ўринда М.Омилхонованинг қуйидаги хулосалари муҳимдир: «Ўқувчилар кўпинча сўз туркумлари билан гап бўлақларини аралаштирадilar. Бу ҳол морфология ва синтаксис бири-бири билан боғлиқ бўлса ҳам, грамматиканинг алоҳида бўлимлари эканлигини фаҳмлай олмаслик, фарқлай олмаслик оқибатида содир бўлади»¹. Бунда уюштириладиган такрорлашнинг мавзуга даҳлдор жойи мавжуд бўлса ҳам, унга алоқадорлиги бавосита, яъни махсус тарзда, сунъий уюштирилганликда бўлади.

Масалан, 8-синф «Она тили» дарслигидаги² 51-дарсда «Эга ва унинг ифодаланиши» мавзуси ўтилади. Эгани топиш машқи муносабати билан *шахс-сон қўшимчаси* тилга олинади. Эганинг ифодаланиши юзасидан берилган назарий маълумот *бош келишик, эгалик қўшимчаси, кўплик қўшимчаси, от, олмош, сон, сифатдош, сифат, равиш, ҳаракат номи, тақлид сўз, модал сўз* тушунчалари асосида баён қилинади. Лекин ушбу маълумотда ўқувчилар учун кийинлик туғдирадиган жиҳатлар йўқ, чунки 5-7-синфларда ҳар бир сўз туркумини ўтиш жараёнида унинг гапда қайси бўлақ вазифасида кела олиши, яъни синтактик белгилари ҳам ўрганилади. Шунга кўра ҳам 8-синфда эга ва унинг ифодаланиши мавзусига умумлаштирувчи дарс сифатида қараш мумкин. Бунинг устига сўз

¹ Омилхонова М. Мактабда содда гап синтаксисини ўргатиш. – Т., «Ўқитувчи», 1977. – 4-бет.

² Qodirov M., Ne matov H. va b. 8-sinf uchun darstlik. – Т., Cho'lpom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. 66–67-бетлар.

туркумларининг таснифи бу даврга келиб сўз туркумлари тушунчалари вазифасидаги шартли қатламланишга кўра 1-қатлам тушунчаларини ифода этиб, улар тўлиқ ўзлаштирилган бўлиши табиий.

Равишнинг эга вазифасида ишлатилиши унинг бир маъно турига кўра содир бўлади. Шунинг учун равишнинг маъно турларини ўқувчиларнинг хотирасига тушириш, уларнинг фарқлари, қўлланиши, ясалишини эсга олиш мақсадга мувофиқдир. Шу ниятда дарсда мавзу билан бавосита боғлаб такрорлаш ўтказилади. Бу иш 140-машқни бажариш жараёнида амалга оширилади. Машқ шартида сифат ва сифатдошнинг эга вазифасида қўлланишига мисоллар келтириш талаб этилган. Ўқувчилар вазифани бажариб бўлганларидан кейин уларга шу машқ шартига қўшимча қилиб равишнинг эга вазифасида қўлланишига мисоллар айтиш сўралади.

Ўқитувчи ўқувчиларга куйидаги каби саволлар билан мурожаат қилади:

–Сиз келтирган мисолда равишнинг қайси маъно туридан фойдаландингиз?

–Равишнинг яна қандай маъно турлари бор?

–Равишнинг тузилишига кўра қандай турлари бор?

Ўқувчиларнинг билимларида камчиликлар яққол кузатилган ҳолатларда равиш ҳақида 6-синф «Она тили» дарслигининг 152-159-дарсларида берилган назарий маълумотларни кўздан кечириш имконини берувчи лингвистик матн тақдим этилади.

RAVISH

Harakat-holatning bajarilish tarzi, payti, o'rni, daraja-miqdori kabi belgiarini bildiruvchi va *qanday? qachon? gayer? qancha?* singari so'roqlarga javob bo'luvchi so'zlar ravish deyiladi.

Ravishlar tub va yasama ravishlarga bo'linadi. Yasama ravishlar qo'shimchalar qo'shish, asos qismni juft va takror qo'llash yo'li bilan hosil qilinadi.

Tuzilishiga ko'ra ravishlarning sodda, juft va takroriy turlari farqlanadi.

-cha, -lab, -larcha, -ona, -an, -chasiga qo'shimchalari ot, sifatga qo'shilib ravish yasaydi.

Tubdan, to'satdan, qo'qqisdan, rostdan, birdan, kechalari, avvallari, so'ngra.

Bu kabi ravishlarda *-dan* kelishik qo'shimchasi, asos qism bilan mustahkam birikib, hozirgi kunda ajralmas holga kelgan.

RAVISHLARNING MA'NO TURLARI

Ravishlar ma'nosiga ko'ra holat, payt, o'rin, miqdor-daraja, maqsad-sabab ravishlariga bo'linadi.

Ataylab, atayin, noiloj, noilojlikdan, jo'rttaga, qasddan kabi ravishlar maqsad-sabab ravishlari hisoblanib, ularning miqdori u qadar ko'p emas.

Holatlar ravishlari

Harakat-holatning qanday holda bajarilganligini bildirgan va *qanday? qay holda? qay tarzda?* so'roqlariga javob bo'luvchi ravishlarga holat ravishlari deyiladi.

Holat ravishlariga *jim, yayov, chindan, qo'qqisdan, to'satdan, piyoda, majburan, tasodifan, astoydil, eskicha, qatorasiga, birma-bir, yakkama-yakka, yonma-yon, bafurja, arang, zo'rg'a, mardlarcha* singari so'zlar kiradi.

Payt ravishlari

Harakat-holatning bajarilish yoki bajarilmaslik paytini bildirib, *qachon?* So'rog'iga javob bo'luvchi ravishlar payt ravishlari sanaladi.

Payt ravishlariga *endi, hozircha, so'ngra, hanuz, hamisha, doimo, hamon, dastlab, erta-indin, qishin-yozin, kecha-kunduz* kabi ravishlar kiradi.

O'rin ravishlari

Harakat-holatning bajarilish yoki bajarilmaslik o'rnini bildirgan va *qayer?* So'rog'iga javob bo'luvchi ravishlar o'rin ravishlari hisoblanadi.

O'rin ravishlariga *olg'a, ichkari, tashqari* singari so'zlar kiradi.

Miqdor-daraja ravishlari

Harakat va holatning bajarilishidagi miqdor-darajani bildiradigan va *qancha?* So'rog'iga javob bo'ladigan ravishlar miqdor-daraja ravishlari deyiladi: *sal, picha, xiyol, oz, ko'p, kam, ancha* kabi.

Ўқувчилар юқоридаги лингвистик матнни кўриб чиққанларидан сўнг мустақамлаш ишлари бажарилади. Бунда қўидаги каби машқ ва топшириқлардан фойдаланилади:

1. Берилган равишларнинг маъно турини айтиш ва изохлаш, сўз бирикмалари ва гаплар тузиш: *qasddan, astoydil, hamon, olg'a, picha*.

2. Равишларнинг маъно турлари ҳақида ўқитувчи берган саволларга лингвистик матндаги таърифлардан фойдаланиб жавоб қайтариш.

3. Ўқувчиларнинг равиш ҳақида ўзаро савол-жавоблари.

4. Равиш ва унинг тузилиш ва маъно турлари ҳақида гапириб бериш.

5. Берилган гапдан равишни топиб, уни морфологик таҳлил қилиш.

Бундай такрорлашда ўқувчиларнинг билимларидаги кемтик ўринларни тўлдириб улгурганликларига қараб баҳо қўиш ҳам мақсадга мувофиқдир.

8-синфда мавзу билан бавосита боғлаб такрорлашни ташкил этиш мумкин бўлган дарслар кўп. Масалан, 54-дарсдаги «Эгасиз гаплар. Шахси номаълум гаплар» мавзусини ўтишда бўлишсизлик олмошлари эга вазифасида келганда бундай гапларни ҳам шахси номаълум гаплар сифатида қабул қилишларини назарда тутиб, олмошларнинг маъно турлари такрорлаш айна муддаодир.

Юқоридаги каби такрорлаш ишлари дарс мазмунини ўқувчиларнинг билимларини тиклаш ҳисобига бойитиш учун хизмат қилади.

Мавзу билан боғламаган ҳолда такрорлаш ҳар дарсда маълум вақт ажратиб бажарилади ва ўзининг катта қўламчилиги билан ажралиб туради.

Чунончи, 5-7-синфларда ўтилган 400 дан ортиқ терминни хотирлашнинг уш мунтазамлиликини, салмоқли иш турларини тақозо этади. Ваҳолонки, терминлар билан бирга қоидалар, зарур бўлганда, таърифлар, ифода воситалари ҳам эса олинishi керак. 8-синфда синтаксис курсининг асосларини ўрганиш жараёнида морфологияга доир 5-7-синфларда ўтилган тушунчалар, ҳосил қилинган кўникма ва малакаларнинг оз қисми мавзу билан боғланган ҳолда, аксарият қисми эса айни мавзулар билан боғланмаган ҳолатда такрорланади, қайтариш шу йўл билан таъминланади. Бундай такрорлаш аналитик-синтетик фаолиятни тақозо этади.

Маълум бўладики, 8-синфда дарсликда учрашига қараб 100 га яқин морфологик терминни такрорлаш имконияти мавжуд. Синтаксис бўлимларини тушунтириш ва ўргатиш жараёнида тилга олинмаган бошқа морфологик тушунчаларни такрорлаш мавзу билан боғламаган ҳолда ташкил этилади. Бу ишда она тили ўқитувчиси жонбозлик кўрсатиши кераклиги ўз-ўзидан келиб чиқади.

8-синф «Она тили» дарслигининг 76-дарсида «Гап урғуси (мантийкий урғу)» мавзуси ўтилатган пайтда феъл шаклларини такрорлашга вақт ажратилади. Ушбу тил материаллари охириги марта 52-дарсда ўқувчиларнинг хотирасига туширилганини назарда тутиб, бу гал уларни ҳам такрорлаш, ҳам нутқ амалиётида қўллашга эътибор қаратилади. Бунда семантикага асосланган жадвалдан фойдаланиш лозим бўлади. Чунончи, феъл шаклларининг маънолари ҳақидаги жадвал дарсга олиб кирилади (2.2.2-жадвалга қаранг):

2.2.2-жадвал

Феъл шаклларининг маънолари

Феъл шакли	Маъноси	Мисол
-са керак	Тахмин, чама маъносини билдиради.	Бугун ҳаво очик бўлса керак.
-(б)бўлади (бўлмайд)	Иш-ҳаракатни бажариш мумкин ёки мумкин эмаслиги маъносини англатади.	Бу ишни эртага қолдириб бўлмайд.
...		

Жадвал асосида аввал гаплар, сўнгра матн тузиш ишлари бажарилади. Феъл шаклларининг ҳар бирига бадиий асарлардан 1-2 тадан мисол топтириш, уларни ифодали ўқиш ўқувчилар нутқ маданиятини ўстиришга ёрдам беради.

Оғзаки ва ёзма нутқ ўстириш жараёнида такрорлаш синтаксис ва морфология бўйича эгалланган БКМ ларни амалий зарурият билан хотирлаш тарзида кечади. Бунда ўқувчиларнинг оғзаки ёки ёзма

нуткидаги хатоларни ўтилган қондалар асосида тузатиш билан боғлиқ ишлар, шунингдек, ифода воситалари бойлиги устидаги юмушлар кўзда тутилиши керак. Айни пайтда бу билимлар бойитилади ҳам.

Махсус такрорлаш якуний, умумлаштирувчи такрорлашдан ҳажм жиҳатдан каттароқ материални қамраб олади. Якуний такрорлаш бўлиб охирида ўтказилиб, шу бўлимда ўтилганлар доираси билан чекланса, махсус такрорлаш бир ёки бир неча синф доирасидаги ўтилганлар асосида ташкил этилади.

8-синф она тили дарсларида синтаксис курсини ўрганиш жараёнида морфологиядан 5–7-синфларда ўтилганларни такрорлашдек масъулиятли вазифа ўқитувчилардан ҳақиқий аҳволни ўрганишни, янги педагогик технология тақозосига кўра таълим мазмуни ва методларига доир қурб илган даражада изланишда бўлишни талаб қилади.

Морфология ва синтаксис ёнма-ён яшайдиган тил сатҳлари. Иккаласи матн яратиш қондаларини эгаллаш учун хизмат қилмоғи лозим.

Она тили дарсларида синтаксис курсини ўрганиш йўналишлари таҳлил қилинди. Прагматикага, нутқ маданиятига эътибор қамлиги кўрсатилди.

Она тили таълими мазмунида грамматик терминлар билан боғлиқ ютуқ ва камчиликлар аён бўла борди¹.

Шундай қилиб, синтаксисга доир тушунчани англатишда морфологиядан ўтилганлар тилга олинган ҳолатларда морфологияни мавзу билан бевосита боғлаб такрорлаш (табiiй такрорлаш) имконияти тугилади. Одатда ўқитувчи дарсга тайёрланиш жараёнида янги мавзунини ўрганиш қайси морфологик тушунчаларга асосланишига эътибор бермоғи лозим. Бунда ўқувчиларнинг ушбу тушунчаларни ифодаловчи терминларни унутган-унутмаганликларини чамалаб кўради ёки илгариги йиллардаги кузатишлари асосида баҳолайди. Терминлар яхши ўзлашиб кетган ёки ўзлашмаган (унутилган) бўлиши мумкин. Шубҳасиз, яхши ўзлашган терминлар (масалан, от, сифат, сон, феъл ва б.) такрорлашни талаб этмайди. Ўзлашмаган (унутилган) терминлар (олмош, равиш, кўмакчи ва б.) янги мавзунини тушунтиришдан олдин эсга олинishi керакки, шу йўл билан ўқувчиларда янги дарсни англаш учун пухта пойдевор вужудга келтирилади.

Юқорида баён этилганлар асосида 5-синфда «Синтаксис ва пунктуация» бўлимини ўқишда морфологияни такрорлаш юзасидан олиб бориладиган ишларни кўриб чиқайлик.

Бошланғич синфларда сўз туркумлари бўйича ўтилганларни такрорлаш 5-синфда синтаксисга доир тушунчаларни онгли равишда ўзлаштириш учун замин яратади: ўқувчилар синтаксисга доир назарий

¹ Мирмахсудова М. Номини кўрсатилган диссертация.

маълумотларни морфологик терминлар туфайли тушунмасдан туриш кийинчилигидан халос бўладилар, машқ ва топшириқларни тушуниб бажарадилар, нутқ ўстиришга доир кўрсатмалардан тўғри фойдаланишга ўришадилар.

Сўз туркумлари юзасидан олинган билимлар, ҳосил қилинган кўникмаларни такрорлашда анъанавий усуллардан (саволларга жавоб бериш, берилган сўзларнинг сўроқлари ва қайси туркумга мансублигини айтиш, таҳлил каби иш турлари) ташқари, ноанъанавий усуллардан ҳам фойдаланилади.

Албатта, ўқитувчи савол ёки топшириқ бериб, ўқувчилар жавоб қайтаришлари ёки топшириқни бажаришларини кутиш ва бунга эришиш сўзларнинг сўроқлари ва қайси туркумга мансублигини эсга олиш имконини беради. Лекин бу жараёнда ўқувчи таълим объекти бўлиб қолаверади, мустақиллик намоён қилмайди. Айрим ўқитувчилар ўқувчиларнинг бир-бирларига савол бериб, жавоб қайтаришлари усулидан ҳам кенг фойдаланадилар. Бунда саволлар ҳам, жавоблар ҳам ёд бўлиб кетади.

5-синф «Она тили» дарслигида тил ходисасини кузатиш, назарий маълумотни мустаҳкамлаш учун машқлар ва топшириқлар тавсия этилган. Ўқитувчи ана шу машқ ва топшириқларни бажариш жараёнида берилган ёки тузилган гаплар асосида сўз туркумлари бўйича ўтилганларни такрорлаш юзасидан қўшимча иш турлари ташкил этиши фойдалидир. Бунда назарияни амалиёт билан (гапларни таҳлил қилиш, гаплар тузиш) боғлаш учун имконият туғилади.

Дарсларда ноанъанавий усуллардан фойдаланиш ўқувчиларни янада фаоллаштириш учун хизмат қилади. Бунда бошланғич синфлардаёқ таниш бўлиб кетган Кластер, Зиг-заг ва бошқа усулларга мурожаат этиш қулайроқ. Бу усуллар Ҳ.Боқиеванинг «Ҳар дарсда ҳамкорлик» мақоласида бирмунча кенг ёритилган. Муаллифнинг баён этишига кўра¹, Кластер усулида ўқувчилар дедуктив методга хос равишда яқка тартибда ёки гуруҳларга бўлиниб ишлайдилар. Бунда уларга қуйидаги умумий савол берилади: «Сўзларни маъноларига кўра қандай гуруҳларга бўлиб ўргандик?» Жавоблар қуйидаги тартибда доскага ёзиб борилади²: Шахс. Нарса. Белги. Ҳаракат. Миқдор.

¹ Боқиева Ҳ. Ҳар дарсда ҳамкорлик // Бошланғич таълим. – 2008. 2-сон. – 28-бет.

² Биз Ҳ.Боқиева тавсия этган намунани сўз туркумларини такрорлашга мослаштириб ўзгартириб бердик.

Ҳосил бўлган тармокланиш (тасниф) ўз навбатида кўрсатмалилик вазифасини ҳам бажаради.

5-синфда сўз туркумларини такрорлаш умумлаштирувчи-такрорлаш усулида ташкил этилади. Бунда Зиг-заг усулини қўллаш ҳам маъқул кўринади. Ҳ.Боқиеваннинг масалаҳат беришича, синф 6 кишидан иборат гуруҳларга бўлиниб, ҳар бир гуруҳдан бошқарувчи ажратилади. Бошқарувчи ўз гуруҳига берилган топширик (масалан, «Белгини билдирадиган сўз туркуми қайси?...») бўйича аъзолар билдирган фикрларни тўлдириб, тартибга солиб туради. Гуруҳлар топширикни бажариб бўлгач, қайтадан гуруҳланади. Аввалги гуруҳдан ўтганлар ўзлари бажарган топширик асосида билганларини ўртоқлашадилар. Ниҳоят, такрорланган билимлар юзасидан тақдимот ўтказилади.

Дарсларда «Тез юрар», «Бешинчиси (олтинчиси,...) ортикча» каби ўйинлар ташкил этилади. «Тез юрар» ўйини саволларга 3 сония ичида жавоб қайтариш шarti билан ўтказилади. Натижада ўқувчиларнинг назарий мушоҳадалари жадаллашади. Ўйиннинг ахамияти шундаки, тил ҳодисасининг таснифий белгиларидан ташқари, қўлланиш хусусиятлари ҳам камраб олинади.

Умумлаштириш-такрорлаш юзасидан олиб бориладиган ишларда тил ҳодисасидан нутқда фойдаланишга ундовчи машқларга ҳам ўрин ажратилади. Бунда машқ шартларида морфологик терминлар катнаштирилади. Масалан, берилган гапларда отлардан олдин сифат келтириб ёзиш, берилган гаплардаги сифатларни бошқа сифатлар билан алмаштириб ўқиш, берилган гапларга сон қўшиб ўқиш ва кўчириш; берилган гаплардаги нотўғри ёзилган феълларни тўғри кўчириш ва бошқалар. Ўқувчилар от, сифат, сон, феъл терминларини билсалар, вазифани билиб бажарадилар.

Таҳлил машқлари ўқувчилардан мисоллар асосида сўз туркумларига доир терминларни мустақил равишда эслаб айтишни талаб этади. Бундай вазиятда терминни нутқда ишлатиш учун имконият туғилади. Масалан, берилган гаплардаги отларни аниқлаш ва уларнинг қайси келишиқда эканлигини айтиш, келишиқ қўшимчасининг имлосини тушунтириш.

Баъзан сўз туркумларига доир терминлар асосида сайланма луғат диктанти ўтказиш мумкин. Бунда ўқувчилардан синтаксисга доир терминларни тушириб колдириш талаб этилади.

Хуллас, бошлангич синфларда сўз туркумлари бўйича ўтилганларни такрорлаш 5-синф ўқувчиларининг синтаксисга доир назарий маълумотларни морфологик терминлар туфайли тушунмасдан туриш қийинчилигидан халос этади, машқ ва топшириқларни, нутқ ўстиришга доир кўрсатмаларни тўғри бажаришлари учун мустаҳкам пойдевор яратади.

Энди «Кесим» мавзусини ўрганиш жараёнида феъл ҳақида ўтилганларни такрорлаш юзасидан ўз мушоҳадаларимизни баён этамиз.

8-синф она тили дарсларида асосан содда гап синтаксиси ўрганилади. Ана шу жараёнда 5-7-синфларда морфология бўйича олинган билим, эгалланган кўникма ва малакаларни тиклаш, шу мақсадда уларни такрорлаш муҳим ўрин тутаяди. Лекин методик адабиётларда кўпинча бундай мақсад қўйилмайди.

М.Омилхонова «Кесим» мавзусини ўтишда кесим ҳақида қуйи синфларда ўрганилганларни такрорлаш ва кенгайтириш кераклигини айтиб, қуйидагиларга тўхталишни тавсия қилган:

– унинг феъл, сифат ва отдан ташқари, сон, олмош, равиш, ибора, ажралмас бирикма билан ифодаланиши;

– кесимнинг турлари: феъл кесим, содда феъл кесим, мураккаб феъл кесим;

– от кесим, содда от кесим, мураккаб от кесим ва уларнинг ифодаланиши;

– мураккаб кесим таркибида боғламанинг қўлланиши;

– нутқда кесимнинг турларидан мақсадга мувофиқ фойдалана олиш¹.

Маълум бўладики, «Кесим» мавзусини ўтишда феъл ҳақида қуйи синфларда ўрганилганларни такрорлаш ва кенгайтириш умуман кўзда тутилмаган.

«Кесим» мавзусига 2 соат ажратилган. Бу вақт ичида янги билимлар катори феълга доир ўтилганларни хотирага тушириш ишлари ҳам бажарилмоғи даркор. Лекин феъл морфологиянинг энг катта бўлимлари сирасига киради. Зеро, ушбу мавзу кўлами кенг: терминлар ҳам, улар билан боғлиқ тушунчалар ҳам талай. Бу ерда феълнинг маъновий гуруҳлари, бўлишли ва бўлишсиз феъллар, ўтимли ва ўтимсиз феъллар, феъл замонлари, феъл нисбатлари, феъл майллари, феълнинг функционал шаклларидан ҳаракат номи, феълнинг тузилишига кўра турлари каби тушунчалар эсга олинishi зарур бўлади. Лекин 2 дарс мобайнида буларни такрорлаб улгуриб бўлмайди, чунки такрорлаш ҳамма вақт БКМ ларни

¹ Омилхонова М. Мактабда содда гап синтаксисини ўргатиш. – Т., «Ўқитувчи», 1977. – 58-бет.

тиклаш, шу аснода кўшимча равишда янги билимларни маълум қилиш тарикасида кечади.

«Кесим» мавзусини ўтишда феълга доир БКМ ларни тиклаб олиш учун меъёрлаш биринчи галдаги вазифа бўлиб майдонга чиқади. Чунки икки ўқув соати ичида феъл ҳақида 5-7-синфларда ўтилганларни тўлиқ такрорлаб улгуришнинг сира ҳам иложи йўқ. Шунинг учун уларнинг бир қисми мавзудан олдин, бир қисми мавзуни ўтиш жараёнида, бир қисми кейинги мавзулар билан, масалан, бир бош бўлакли гаплар муносабати билан қайтариш мўлжалланмоғи мақсадга мувофиқдир. «Кесим» мавзусини ўтишдан илгари такрорлаш «истикболли тайёргарлик»¹ тавсифида бўлади. Бунда феълга доир БКМ ларнинг бир қисмини такрорлаш ишлари анча олдиндан бошланади. Натижада янги мавзу ўтиладиган дарсга меъёрланган қисми олиб қолинади. Бошқача айтганда, феъл ҳақида ўтилганларни такрорлаш бир неча мавзу доирасида амалга оширилади. Мавзулар билан бу тарика боғлаш прогностика қилиш ва лойиҳалашга бориб тақалади.

Хуллас, 8-синф она тили дарсларида содда гап синтаксиси ўрганиш жараёнида 5-7-синфларда морфология бўйича олинган билим, эгалланган кўникма ва малакаларни тиклаш, шу мақсадда уларни такрорлаш ишларини маромлилик, меъёрлилик, узлуксизлик, узвийлик асосида режалаштириш, лойиҳалаш муҳим ўрин тутди.

2.3. Синтаксисни ўрганиш жараёнида морфологияга доир билим, кўникма ва малакаларни такрорлашнинг шакл, восита, метод ва усуллари

Таълим бериш самарадорлиги узок ўтилганларни дарсда ва дарсдан ташқари тадбирларда вақти-вақти билан қайтариб бориш жараёнида фойдаланиладиган метод ва усулларнинг нечоғлик мақсадга мувофиқ ва тўғри танланишига боғлиқдир. Танланадиган метод ва усуллар такрорлашдан кўзда тутиладиган мақсад ва вазифаларга бориб тақалади. 8-синфда морфологик тушунчалар синтаксис юзасидан ўрганиладиган мавзулар доирасида лисоний мушоҳада юритиш, яъни лингвистик фаолият кўрсатиш учун зарур бўлади. Бунинг учун ўқувчилар морфологияга доир терминларни тушунишдан ташқари, улардан ўз таҳлилий нутқларида фойдалана олишлари лозим. Сўз (термин) маъносини, қоида мазмунини тушуниш рецептив нутқий фаолиятга хос бўлса, ёд олиш даражасида эслаб қолинган назарий маълумотларни савол-жавобларда номустақил ишлатиш репродуктив нутқий фаолиятни ифода этади. Мустақил яратилаётган нутқ маҳсулида, аниқроғи, назарий

¹ Лисенкова С.Н. Ўқиш осон бўлганда // Педагогик изланиш. – Т., «Ўқитувчи», 1990. – 81-бет

мушохада юритиш чоғида термин ва коидаларни ишлатиш эса махсулдор, ижодий нутқий фаолиятни билдиради. Такрорлаш метод ва усуллари ана шу нутқий фаолият оркалигина тил ходисалари устидаги ишларни ўқувчилар фаоллигида ташкил этиш имконини бериши мумкин.

Она тили дарсларида ўтилганларни такрорлашда куйидаги метод ва усуллардан, иш турларидан фойдаланилади.

Янги мавзу юзасидан бериладиган назарий маълумотда тилга олинган морфологик термин-тушунчаларнинг таърифини, таснифий белгиларини *эслатиш*. Бу усул тил ходисасини ўқувчилар хотирасига тушириш мақсадини кўзда тутлади. Масалан, сўз бирикмаси билан кўшма сўзнинг фарқини англатишга бағишланган дарсда ўқувчилардан кўшма отлар (кўшма сифатлар ва бошқа сўз туркумлари) ҳақида нималарни билишлари сўралади, уларнинг имлоси ҳақида гапириб бериш талаб этилади, мисоллар топтирилади. Ўқитувчи айтилган фикрларни умумлаштиради.

Машқ ёки топшириқни бажариш. Ушбу усулда дарсда ўқувчилар хотирасига туширилган тил ходисасини машқ материаллари орасидан топиш, аниқлаш, изохлаш, таҳлил қилиш каби юмушлар адо этилади. Масалан, 8-синф «Она тили» дарслигидаги 112-машқда шеърни ифодали ўқиш, феъл кесимларни аниқлаб, қайси грамматик шаклда эканлигини айтиш сўралган. Ўқувчилар «*лол қолган*», «*териб келган*», «*айтиб берган*» феълларини аниқлаб, уларнинг ўтган замон феъли шаклида эканлигини таъкидлайдилар, тузилишини (кўшма феъллар эканлигини) изохлайдилар.

Савол ва топшириқлар устида ишлаш. Ушбу иш тури энг кенг тарқалгани саналиб, ундан деярли ҳар бир дарсда фойдаланилади. Бунда кўпроқ таърифлар, таъриф асосида терминлар эсга олинади, баъзидагина коидалар текширилади. Масалан, «Қайси туркум сўзлари билан ифодаланган кесимлар от кесим ҳисобланади?», «Гап эгаси қайси сўз туркумлари билан ифодаланани?» каби.

Тестлар. Тестлар ўқувчиларнинг морфологик терминларни, морфологик шаклларни, ифода воситаларининг маъноларини қанчалик билиш-билмасликларини ялпи текшириш имконини беради.

Морфологик таҳлил. Ушбу метод ўқувчиларнинг тил ходисаси ҳақида олган тизимли билимларини аниқлаш ва тўлдириш учун хизмат қилади. Масалан, *ақлли* сўзи таҳлил қилинар экан, ўқувчи унинг сифат сўз туркуми эканлиги, маъносини, ясама эканлигини, шунга кўра ҳам нисбий сифат саналишини, қайси сўзга боғланишини, гапдаги вазифасини айтади.

Ўйинлар. Бугунги кунда «Ақлий хужум» ва бошқа кўпгина ноанъанавий, ўйинли усуллар қўлланмоқда (Улар ҳақида ишимизнинг биринчи бобида тўхталиб ўтганмиз.)

Такрорлаш метод ва усулларини танлаш ва дарсда қўллаш конкрет тил ходисаси, унинг ўқувчилар томонидан ўзлаштирилганлик даражасига боғлиқ.

И.А.Зимняя фаолиятнинг ички қурилиши ҳақида гапириб, ҳаракатни фаолият бирлиги, унинг хужайраси деб, операцияни эса ҳаракатни амалга ошириш усули, моҳияти деб талқин қилади¹. Бунда қайси фаолият усулидан фойдаланиш маъқул эканлиги ўқувчилардан сўраб аниқланади, охирида ўқитувчи бу ҳақдаги ўз хулосасини маълум қилади. Бундай тартиб ёшларда ўқиб ўрганиш учун мотив пайдо қилади, уларни ўзлари бажармоқчи бўлган ақлий меҳнат усуллари тўғрисида ўйлаш, бу усулларни такомиллаштириб бориш сари ундайди.

Ақлий ва нутқий фаоллик нутқий фаолият замиридагина юзага чиқади. Она тили дарсларида бу нарса таҳлил қилинаётган тил ҳодисаларини изоҳлаш, ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ айрим ҳолатларни тушунтириш, уларнинг қўлланиши юзасидан далиллар келтириш, хулосалар чиқариш, тилнинг бой имкониятларини ифода этувчи бирликларни қайдлаш ва улардан нутқ маҳсулини яратишда ўринли фойдаланиш ҳақида ўйлаш ва амалий ҳаракат қилишда яққол намоён бўлади.

Берилган мисоллар орасидан бирор тил ҳодисасини топиш, аниқлаш, ажратиш талаб этилган машқ шартда морфологик термин акс этиб, у ташқаридан (дарслик муаллифи ёки ўқитувчи томонидан) киритилади. Бундай иш турларида терминни шунчаки кўриб туриб ёки эшитиб тушуниш, яъни рецепция жараёни кечади. Рецепция жараёнида ўқувчи терминни англайди, лекин шароит тақозо этмагани учун оғзаки ёки ёзма нутқида ишлатмайди.

Ўқитувчи савол бериб, ўқувчилар жавоб қайтарганларида саволдаги сўзларни, жумладан, морфологик терминни такрорлаб айтиш, яъни репродукция жараёни кечади. Ушбу жараёнда талаффуз механизмлари ишга тушади, холос.

Ўқувчилар бир-бирларига ўзлашиб кетган саволларни бериб, жавоб олганларида ҳам шундай бўлади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, тил ҳодисасини изоҳлаш, тушунтириш жараёнидагина мустақил ақлий ва нутқий фаоллик намоён бўлади.

Энди қайси метод ва усулларни қўллаганда ана шундай фаолликка эришиш мумкинлигини бирма-бир кўриб чиқиш зарур бўлади.

Ўқитувчининг баёни методи қўлланган дарсда ўқувчилар пассив тингловчига айланадилар. Сухбат методида эса ўқитувчи савол берувчи, ўқувчилар эсда олиб қолинган гаплар билан жавоб берувчилар ролда катнашадилар.

Осон коидаларни дарсликдан мустақил ўқиш жараёнида ўқиб идрок этиш, яъни рецепция (идрок этиш), коидани гапириб бериш – репродукция

¹ Зимняя И.А. Педагогическая психология. Изд. 2-е, доп. и перераб. – М., Логос, 2003. – С. 41–45.

(кайта ифода этиш) устун туради. Бу ерда ақлий фаоллик нисбий, нуткий фаоллик йўқ даражада бўлади.

Машқ бажариш ва шу машқ асосида индуктив ёки дедуктив йўл билан хулосалар чиқаришда ўқувчиларда ақлий ва нуткий фаоллик кузатилади, лекин ушбу жараёнда улар етарлича мустақил бўлмайдилар. Чунки ўқитувчининг йўл кўрсатиш мақсадидаги саволлари бунга етарли имкон бермайди.

Ўқитувчининг муаммоли саволлари ўқувчиларни ўйлашга, излашга ундайди. Бу ерда ақлий фаоллик ортади. Бир-икки ўқувчининг жавоби эса синфнинг нуткий фаоллигига путур еткази.

Модулли таълим қадамлар шаклида бўлиб, бу жараёнда ўқитувчи ўзининг муаммоли ёки оддий саволлари билан ўқувчиларни мақсад сари йўналтиради. Аён бўладики, бунда ҳам ёшлардаги ақлий фаоллик юқори бўлиб, нуткий фаоллик нисбий бўлади.

Турли хил беллашувларда кўпинча ўқувчилар маълум тайёргарлик асосида эслаб қолинган савол ва жавоблар билан қатнашадилар. Бунда билимлар синови содир бўлади. Қувноқлар ва зукколар клубида гуруҳ аъзолари ўртага қўйилган саволга ўз жавоб вариантларини таклиф этадилар, уларни муҳокама қиладилар. Ушбу жараён иштирокчиларнинг нуткий фаоллигида ўтади. Лекин эътироф этиш керакки, бундай беллашувлар кўпинча таниш тил ҳодисалари асосида ташкил этилади. Бинобарин, жавоблар илгари ўрганилган назарий маълумотларни эслаб айтиш тарикасида бўлади.

Ноанъанавий усуллар сирасидаги блиц ўйинида ҳам гуруҳлар маълум топширик оладилар ва уни ўз аъзолари билан биргаликда бажарадилар. Лекин бу ерда нуткий фаоллик жуда оз намоён бўлади.

Кластер ўйинида кўпроқ сўзлар (терминлар) устида ишланади.

Таҳлил турларида ҳам баъзан репродуктив нуткий фаолиятга яқинлашувчи, баъзан мустақил назарий мушоҳада юритишни талаб этувчи ҳолатлар мавжуд бўлгани учун такрорлашнинг самарали методлари сифатида талқин қилиниши мумкин.

Маълумки, ҳар қандай илмий тушунча билиш натижаси сифатида пайдо бўлади. Масалан, Е.С.Антонова тушунтирганидек¹, тилшунос матндан тил фактларини кузатади, ушбу фактлар асосида тил ҳодисалари ўртасидаги алоқадорликларни аниқлайди, зиддиятли ўринларни ажратади, айрим қонуниятларни ажратади, тушунча (таъриф) шаклидаги хулосани шакллантиради, тил ҳодисасига ном беради (термин билан атайди). Болаларга тадқиқотчи ролини таклиф этиб, дарсда тадқиқ этиш вазиятини вужудга келтираётган ўқитувчи ҳам шу йўлдан боради.

¹ Антонова Е.С. Как организовать исследование на уроке русского языка. 2007. С. 3–8.

«Ёш тилшунос олим» ўйинини ўйнаётган ўқувчилар тил ходисасини кузатиш асосида англаш кийин бўлган жиҳатларини ўқитувчидан сўрайдилар, ўз тахминларини ўртага ташлайдилар ва нихоят, тўпланган маълумотлардан таъриф ёки қоида тузадилар, яъни уларни билим ҳолига келтирадилар: аввал тил бирликларидаги умумий томонларни ва фарқларни топадилар, тушунчанинг муҳим белгиларини аниқлайдилар, умумлаштирадилар ва хулоса чиқарадилар, яъни таърифни айтадилар. Келтириб чиқарилган хулосани навбатдаги босқичда дарсликдаги таъриф билан таққослаш ўқувчиларда ўз кучига бўлган ишончни мустаҳкамлайди, бу ҳол уларни беҳад рухлантиради. Бошқача айтганда, тадқиқот олиб бориш методи татбиқ этилганда ўқувчилар ақлий ва нутқий жиҳатдан фаол иштирок этадилар, улар тил ходисаларини кузатиш асосида таъриф ва қоидаларни «кашф этиш» фаолияти билан шуғулланадилар.

Бу ўринда Е.С.Антонованинг куйидаги хулосаси ўринли: «Ўқувчилар ўзларининг нутқий баёнларини – ҳаракатларини англаб етиш учун дарс давомида рефлексив тўхтамлар қиладилар ва алгоритмга тушаётган «қадам» лари – усулларини қайдлаб борадилар. Ушбу ҳаракатлар алгоритми моҳиятан лисоний таҳлил саналади. Шундай қилиб, лисоний таҳлил «кимдир ўйлаб топган» эсдалик бўлмай, ўқувчиларнинг дидактик материал билан олиб борган реал ҳаракатларининг табиий натижасидир. Улар тайёр режанинг англамаган моддалар тўпламини ёдда олиб қолмайдилар, балки нутқий намуналар билан ишлаш *усулини* эслаб қоладилар»¹. Мавзунини такрорлашда ушбу усул ақлий ва нутқий фаоллик асосида билимларни тез ва сифатли ёдга келтириш жараёни ва имконини тезлаштиради.

Тадқиқот олиб бориш методи кўпроқ индуктив кечади ва бугунги кунда узлуксиз она тили таълими жараёнига сингиб кетган индуктив методнинг туб моҳиятини ифода этади.

Хуллас, узлуксиз она тили таълими сифати ва самарадорлигини оширишда, хусусан, 8-синфда содда гап синтаксисини ўрганиш жараёнида морфологияни такрорлашда фойдаланиладиган метод ва усуллар ўқувчиларнинг ақлий ва нутқий фаоллигини таъминламоғи, нутқий фаолиятнинг маҳсулдор, ижодий тури билан характерланмоғи даркор.

Бир қатор рухшунослар (С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, кейинроқ А.А.Смирнов, Е.Н.Кабанова-Меллер, Н.А.Менчинская, Л.М.Шварц ва б.) Л.С.Виготский илгари сурган фаолият концепцияси нуктаи назаридан туриб фаолиятни амалга оширишда, хусусан, ўқув масалаларини ечишда ўқувчи фойдаланадиган усулга шу фаолиятнинг бир бўғини сифатида қараш керак деган хулосага келганлар².

¹ Номи кўрсатилган мақола, 3-бет.

² Богоявленский Д.Н. Повторение как совершенствование умственной деятельности учащихся // Повторение на уроках русского языка (сб.ст. из опыта работы): Пособие для учителя. – М., «Просвещение», 1978. – С. 10.

«Аклий хужум», методист олима М.Абдураимованинг таъкидлашича, ўқувчиларга мустақил фикрлаш имконини берувчи усул бўлиб, бунда савол, топшириқ ёки муаммо ўтилган ёки янги ўзлаштирилаётган мавзу бўйича ўртага ташланади¹. «Танқидий фикрлаш», кичик гуруҳларда ишлаш усуллари баҳс-мунозара жараёни билан боғланади.

8-синфда умуман она тили, хусусан содда гап синтаксисини ўрганиш муваффақияти маълум даражада ўқувчилар морфологиядан куйи синфларда олинган билим, ҳосил қилинган кўникма ва малакаларни қандай ўзлаштирганликлари, ўтилган материалларни қай савияда эслаб қолганликларига боғлиқ. Чунки, бир томондан, ўқитувчи илгари ўрганилган мавзуларни ўқувчилар хотирасида тиклаб туриш ҳақида доимо қайғуришига тўғри келади, иккинчи томондан, ёшлар янги синтактик бирликлар билан танишиш чоғида морфологик тушунчаларга дуч келадиларки, таъриф ва коидалар шу тушунчаларга таяниб баён қилинади. Бундан ташқари, назарий мушоҳадалар пайтида морфологик терминлар билан иш кўрилади.

8-синфда морфологиядан куйи синфларда олинган билим лар, ҳосил қилинган кўникма ва малакаларни тўлиқ такрорлашдан кузатилган асосий мақсад шундан иборатки, содда гап синтаксиси билан морфологик тушунчаларга таяниб кенгрок ва чуқуррок танишишни таъминлаш, иккинчидан, ўтилганларни ўқувчилар хотирасида тиклаш борасида 7-9-синфлар оралиғида юзага келадиган узилишни йўқотиб, она тили таълимидаги узлуксизликка эришиш мумкин.

Ҳар бир синфда такрорлаш дарсларида билимларни таснифий тизимларга солиб ўзлаштиришнинг яхлит жараёни сифатида таҳлил турларидан фойдаланилади. Лекин 8-синфда таҳлил, жумладан, морфологик (сўз туркумлари ёки бирор сўз туркуми бўйича) таҳлил ўтказиш ўз кийинчиликларига эга. Чунки мазкур иш тури ёрдамида бир, икки, ҳатто уч ўқув йили муқаддам ўтилган мавзуларни, шу мавзулар орқали олинган билимларни, ҳосил қилинган кўникмаларни такрорлаш тақозо этилади. Лекин 8-синфда она тили ўқитиш методикасида ушбу муаммо етарлича ишлаб чиқилмаган². Морфологик таҳлилни ташкил этиш учун, аввало, сўз туркумлари бўйича нималарни такрорлаш кераклигини ўқитувчининг ўзи аниқ тасаввур қилиши, ўқувчилар уларни қайсидир манбалар ёрдамида эслашлари зарур. Тўғри, 5–7-синфлар «Она тили»

¹ Abduraimova M. va b. Ona tili. 8-sinf o'qituvchi metodik qo'llanmasi. – T.: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. – 6–7-бетлар.

² Омилхонова М. Мактабда содда гап синтаксисини ўргатиш. – Т., «Ўқитувчи», 1977; Обучение русскому языку в 8 классе: Метод. указания к учеб.: Пособие для учителя / В.В.Бабайцева, Г.К.Лидман-Орлова, Ю.С.Пичугов и др.; Под ред. В.В.Бабайцевой. – 3-е изд., испр. и доп. – М., «Просвещение», 2001; Никитина Е.И. Повторение курса русского языка в VIII классе // Повторение на уроках русского языка (сб.ст. из опыта работы): Пособие для учителя. – М., «Просвещение», 1978. – С. 56–79.

дарсликларининг электрон вариантлари ўқитувчининг ҳам, ўқувчиларнинг ҳам меҳнатини енгиллаштириши мумкин эди.

Таҳлил пайтида қайси морфологик тушунчалар камраб олинмаётганлигини белгилашда 5–7-синфлар «Она тили» дарсликларида тақдим этилган билимлар ҳажмидан келиб чиқишимиз керак. Бундан ташқари, 5–7-синфлар она тили давлат таълим стандарти талабларини ҳам назарда тутиш лозим. Масалан, 5–7-синфлар она тили давлат стандартида ёрдамчи сўзларнинг маъновий гуруҳларини ўрганиш кўзда тутилган, шу синфлар «Она тили» дарсликларида ҳам мавзулар ажратилган. Демак, 8-синфда уларни ўқувчиларнинг хотирасига тушириш шарт.

Шундай қилиб, машқлар асосида ёки улар доирасидан ташқарига чиққан ҳолда тўлиқ таҳлил ўтказиш учун ўқитувчи ҳам, ўқувчилар ҳам у ёки бу мавзу (морфологик категория) бўйича ўрганилган материаллар ҳажми ҳақида етарлича аниқ тасаввурга эга бўлишлари керак. Масалан, от юзасидан таҳлил ўтказиш пайтида (яхлит бир концентр) шу сўз туркуми бўйича ўтилганларнинг ҳаммасини ёдга тушириш даркор.

Зеро, таҳлил турлари орқали ўқувчилар ўзбек тили грамматикаси бўлимлари ҳақида бир бутун тасаввурга эга бўладилар, шунингдек, ёш тилшуносларга хос лингвистик таҳлил малакаларини эгаллайдилар. Ўқувчиларни лингвистик таҳлил усуллари билан қуроолантириш она тили ўқитишнинг асосий мақсадларидан бири экан, бу йўналишдаги ишлар узлуксизлик, узвийлик ва изчиллик асосида амалга оширилмоғи лозим.

5-синф «Она тили» дарслигида¹ мавзуларни такрорлаш учун асосан таҳлил қилиш усули тавсия этилган: 43-, 48-машқларда (48-машқнинг 2-топширигида) эга, кесимни топиб тагига чизиш; 45-, 46-, 47-, 61-, 62-машқларда чизмалар тайёрлаш, ёки фақат чизма берилиб, шу асосда гап тузиш топширилади. 91-, 92-машқларда мустақил ва ёрдамчи сўз туркумларини аниқлаш, 146-машқда ўзак ва қўшимчаларни аниқлаш, чизмасини тайёрлаш керак бўлади.

6-синф «Она тили» дарслигида эса² сўз таркиби юзасидан таҳлил 27-, 29-, 30-, 31-машқларда қўлланилса, 35-машқда феълларнинг ҳосил бўлиш усулига кўра турларини; 54-машқда феъл нисбатларини, 408-машқда равишларни маъновий гуруҳларга ажратишни, 436-машқда отларни, 442-машқда сифатларни, 444-машқда қўшма сифатларни ясалишига кўра, 451-машқда сўз туркумларига ажратиш жараёнида таҳлил қилиш усуллари қўлланилади.

¹ Ona tili: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik / Mual. N.Mahmudov, A. Nurmonov, A.Sobirov va boshq. – T., «Ma'naviyat», 2004.

² Ona tili: Umumta'lim maktablarining 6-sinfi uchun/ N.Mahmudov, A.Nurmonov, A.Sobirov, O.Nabiyeva — T., «Tasvir» nashriyot uyi. 2005.

7-синф «Она тили» дарслигида¹ 7-машқнинг 3, 4, 5-топшириқла-рида ўзак ва қўшимчаларга белги қўйиш орқали таҳлил қилиш, 9-машқда феъл нисбатларини ажратиб жадвалга солиш; 21-машқда сифатларнинг грамматик шаклларини аниқлаш, 114-машқда чизмага қараб гап тузиш ва гап бўлақларининг сўз туркумларини аниқлаш, 113-машқда сўз туркумларини аниқлаш, 162-машқда от-кесимни топиб, таҳлил қилиш топширилади.

Такрорланадиган таълим мазмунига қатъий амал қилган ҳолда таҳлил машқлари ташкил этилади. Бунда морфологик таҳлил бирор бир категорияга мансуб тил ҳодисасини (бутунни) қисмларга (ички бўлинишларига) ажратиш, тил фактларини текшириш асосида таснифий тартибни келтириб чиқариш ва яна яхлитлаш жараёнини ифода этади. Ана шу жараёнда тушунчаларнинг илгаридан маълум, гоҳо ҳали ўрганилмаган қирраларини мустақил равишда тадқиқ этишга доир билим ва малакалар (изланиш усули) ҳам шакллантирилади.

Бундан ташқари, морфологик таҳлил сўз туркумлари юзасидан олинган билимларни мажмуавий такрорлаб бориш имконини беради, бирор морфологик категорияга кирувчи тил ҳодисасининг содда гап синтаксиси билан алоқадорлигини англаш, фарқлаш ва белгилари ҳақида яққол тасаввур уйғотиш учун хизмат қилиши керак. Шунингдек, ўқувчилар морфология билан синтаксис бўлиmlари орасидаги таснифий чегара хусусида аниқ тушунчаларга эга бўлишлари лозим.

Тўлиқ таҳлилга тил ҳодисасининг тоифавий белгиларини ҳам, уларнинг нутқ амалиётида қўлланиш хусусиятларини ҳам очиб берадиган коидаларни жалб этиш орқали эришилади. Чунки таҳлил грамматик терминлар ва коидаларни ўқувчилар хотирасида тиклашга ёрдам берибгина қолмай, текшириლაётган ёки тузилаётган гап, яратилаётган матн ёрдамида тил ҳодисаларининг қўлланишини ҳам эсга солиш имконини беради.

Такрорланадиган билимлар сирасида таърифлар ўзига хос ўрин тутади. Бизнингча, ўқувчи термин англаган тушунчани билмай қолган тақдирдагина таърифни эсга олади, яъни аксарият ҳолатларда уни махсус такрорлашга зарурият сезмайди.

Л.А.Тростенцова морфологик таҳлилнинг моҳиятини қуйидаги тарзда очиб берган: «Амалда дарсларда биз шуғулланадиган морфологик таҳлил (тўлиқ, қисман, сайланма) тушунчага келтириш амали ҳисобланади. Биз тақлиф этган ёндашувнинг амалдагидан фарқи шундаки, **биринчидан**, ўқувчилар ҳар бир конкрет сўз туркумини ва унинг морфологик белгиларини янги, улар ҳали бажара олмайдиган таҳлил усулини изчил эгаллашга эмас, балки **истаган сўз туркумини ва истаган морфологик**

¹ Она тил: Umumta'lim maktablaring 7-sinfi ucunun darstik / N. Mahmudov, A. Nurmonov, A. Sobirov va boshq. – T., «Ma'naviyat», 2005.

белгини дарҳол тасниф қилишга ўрганишлари керак; иккинчидан, ўқитувчи ҳам, ўқувчилар ҳам, афтидан, у ёки бу сўзнинг қайси сўз туркумига мансублиги, унинг морфологик белгилари нималар эканлигини аниқлаш учун қандай ҳаракат қилиш зарурлигини билиб олишлари лозим»¹. Аён бўладики, морфологик таҳлил моҳиятан тасниф билан шуғулланишдан иборат. Таҳлил, бир томондан, таълим бериш, яъни такрорлашни амалга ошириш, иккинчи томондан, назоратни йўлга қўйиш имконини беради.

8-синф она тили дарсларида қуйи синфларда олинган билим, кўникма ва малакалар турли йўллар билан такрорлаб, назорат қилиб борилади. Бунда анъанавий усуллар (ялпи савол-жавоб, морфологик таҳлил ва б.) ва ноанъанавий усуллар (саёҳат, ўйинлар...) қўлланади. Лекин бу ишларда ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларидаги бўшлиқларни назарда тутган ҳолда аниқ бир морфологик тушунчаларни такрорлаш кўпинча мақсад қилиб қўйилмайди, аксарият ҳолатларда сўз туркумлари умумий тарзда қайтарилади.

Она тили дарсларида такрорлаш мақсадлардан бири бўлса, ўтилганларни сўраш, назорат қилиш ана шу мақсадга етиш йўлида бир восита саналади. Лекин тан олиш керакки, такрорлаш, сўраш, назоратни режали ўтказишда муайян қийинчиликлар мавжуд. Бу қийинчиликлар қуйидагиларда ўз аксини топади: 1) нимани такрорлаш, сўраш, назорат қилиш кераклиги аниқ мўлжал қилиб олинмайди; 2) назоратни амалга оширишдаги иш усуллари ҳам кўп эмас.

Одатда, ўқитувчилар морфологиядан қуйи синфларда нималар ўтилганлигини билганлари ҳолда такрорлашни шулар доирасида уюштиришни олдиндан режалаштирмайдилар, натижада такрорлаш ҳам, назорат ҳам (баъзан тестлар асосидаги синовлар ҳам) тасодикий савол ва топшириқлар ёрдамида ташкил этилади.

Такрорлашда «Она тили» ДТСи талабларини ҳам назарда тутиш лозим. Унда БКМ лар сирасида тушунчаларни (масалан, мустақил сўз туркумларини ёрдамчи сўзлардан, отни сифатдан, морфологик тушунчаларни синтактик тушунчалардан ва б.) ўзаро фарқлай олиш алоҳида эътибор билан таъкидланади².

Такрорлаш, назорат ишларини амалга оширишдаги иккинчи жиҳат бу ишларни қандай усуллар ёрдамида бажаришдир. Одатда, дарсда узок ўтилганларни такрорлаш, сўраш, назорат қилиш бир хил усуллар орқали ташкил этилади.

¹ Тростенцова Л. А. Обучение русскому языку в школе ТСО как целенаправленный процесс (морфологический аспект).— М., «Педагогика», 1990. — С. 61.

² Давлат таълим стандартига шарҳ: Она тили // Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастури. - Таълим тараққиёти. Ахборотнома, 1-махсус сон. - Т., «Шарқ», 1999. 52–53-бетлар.

Ўтилганларни такрорлаш оғзаки ва ёзма, якка ва жамоавий (ялпи), жорий ва якуний, тифизлаштирилган ёки сайланма бўлиши мумкин. Г.А.Богданованинг фикрича, такрорлаш турларини мохирлик билан қўшиб олиб борадиган, яъни ўқувчиларнинг БКМ ларини доимий назорат остига оладиган ўқитувчилар она тили таълимида юқори сифат натижаларига эриша оладилар¹.

Одатдаги савол-жавоблар (бундай савол-жавоблар Ш.Юсупова тавсия этганидек, «Тез юрар», «Бу бизники» каби ўйинлар, айрим методист олимлар маъқул кўраётган «Ақлий ҳужум» каби иш турлари кўринишида бўлиши ҳам кузатилади) кўпинча дуч келган мавзулар асосида ўтади, режалиликка деярли амал қилинмайди. Тўғри, баъзан суҳбат мавзуси айтиб қўйилади. Лекин ўқувчилар томонидан бериладиган саволлар орқали мавзунинг қайси жиҳатлари эсга олинаётганига эътибор кам қаратилади. Энг ёмони, баъзан ўқитувчи ўзи савол берганда, айна биладиган болалар фаол бўладилар.

Якка тартибдаги назоратда (уй вазифасини сўрашда) эса асосан доска олдида 2-3 ўқувчининг жавоби тингланади. Бу пайтда ўтирганлар нофаол бўлади. Г.А.Богданованинг фикрича, буларнинг ҳаммаси ўқитувчига ҳар бир ўқувчининг реал билим савиясининг объектив манзарасини бера олмайди².

Аслида, 8-синф она тили дарсларида ўқувчиларнинг қуйи синфларда морфология бўйича олган БКМ лар савиясини мунтазам равишда ҳисобга олиб бу соҳадаги бўшлиқ, бўш ва заиф томонларни аниқлаш ва ўз вақтида бартараф этиб бориш мақсадида ўқувчиларга тегишли кўрсатмалар бериб туриш, айрим ўқувчиларга якка тарзда топшириқлар ҳавола қилиш лозим. Ана шундай назорат чоғида, Г.А.Богданованинг таъкидлашича, баъзан ўқувчилардаги хато мушоҳадалар ҳам кўзга ташланиб қолади³. Такрорлаш орқали бу хатолар ҳам бартараф этилади. Ўқувчиларнинг билимлари, кўникмалари ва малакалари ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлмай туриб иш усулларини танлаш, таълимни индивидуаллаштириш, юқори самарани таъминлаш мумкин эмас.

Дарсда такрорлаш, назорат мажбурият остида эмас, балки ўқувчиларнинг ўз билимларини синаш истаги билан ўтказилгани мақсадга мувофиқдир. Бунга эришиш учун эса бир-икки дарс олдин морфологиядан ўтилган мавзуларнинг қайси жиҳатлари, қайси кўникма ва малакалар эсга олиб келиниши кераклиги маълум қилиб қўйилади. Назорат норасмий тарзда ташкил этилса, ўқувчиларнинг фаоллиги ортади.

Нихоят, такрорлаш, назорат ишлари ўқувчиларнинг морфологиядан ўтилганлар юзасидан монологик тарзда фикр баён қилиши кўринишида ҳам

¹ Богданова Г.А. Опрос на уроках русского языка: Кн. для учителя: Из опыта работы. – М., «Просвещение», 1989. – С. 3.

² Уша жойда.

³ Уша жойда.

ташқил этилгани маъқул. Бунда болаларнинг лисоний нутқи чархланади, терминлар фаоллашади, ўқувчиларнинг фикрлаши тартибли бўла боради. Бунинг учун уларда доимий меҳнат қилиш керак деган тушунча ҳам қарор топади.

8-синфда содда гап синтаксисини ўрганиш жараёнида морфологиядан олинган БКМ ларни такрорлаш метод ва усуллари 5-7-синфларда фойдаланиладиган такрорлаш метод ва усулларидан бирмунча фаркланади. Афсуски, 8-синфда такрорлашни ташқил этиш ва ўтказишга доир методик қўлланмалар ва тадқиқот ишларида асосан шу синфда содда гап синтаксиси бўйича ўтилган мавзуларни такрорлаш масалаларигина ишлаб чиқилган, синтаксисни ўрганиш жараёнида морфологияни такрорлаш масалалари эса кам ўрганилганлигича қолиб кетмоқда.

Морфологик тушунчалар 5-7-синфлар мобайнида ўрганилса-да, бу даврда ушбу тушунчалар билан танишиш ишлари синтаксис асосида олиб борилади. 8-синфда морфологияни синтаксис асосида ўрганишга нисбатан қарама-қарши жараён: синтаксисни морфологик тушунчаларга таняиб ўрганиш жараёни кечади. Агар 5-7-синфларда морфологияни синтаксис асосида ўрганиш ва такрорлаш жадаллик билан борса, 8-синфга келиб бу жадаллик сўнади, 9-синфдагина она тилидан давлат имтиҳонларига тайёргарлик кўриш муносабати билан қайта куч олади.

Шундай қилиб, 8-синфда морфологик тушунчаларни такрорлаш қуйидагиларга кўра тақозо этилади:

1) буш ўзлаштирилган, қисман унутилган морфологик тушунчаларга асосланган назарий маълумотларни тушуниш;

2) ўқувчиларни синтактик ходисалар ҳақида мустақил мушоҳада юритишда морфологик тушунчалар билан иш кўришлари;

3) ўқувчиларнинг она тилидан олган БКМ ларни давлат таълим стандарти талаблари даражасида ривожлантириш;

4) ўқувчиларнинг 9-синфда давлат имтиҳонларига тайёргарлик кўришларида узлуксизлик ва узвийликни таъминлаш;

5) 5-7-синфларда морфологиядан олинган билимларни кенгайтириш ва чуқурлаштириш.

Ўтилганларни такрорлашда ўқитувчилар кейинги йилларда ноанъанавий, интерфаол усулларга устувор аҳамият бермоқдалар. Кузатишларнинг кўрсатишича, мазкур метод ва усуллар асрлар бўйи амалиётда текшириб кўрилган билимларни ўзлаштиришнинг яхлит жараёни сифатидаги грамматик таҳлилнинг, жумладан, морфологик таҳлилнинг ўрнини тўлиғича боса олмайди. Ушбу жараённинг моҳияти у ёки бу морфологик категория бўйича ўрганилган материални содда гап синтаксиси билан чамбарчас алоқадорликда тўлиқ қамраб олишнинг таъминланишида намоён бўлади. Ноанъанавий, интерфаол методлардан

фойдаланганда эса ўқувчилар бўш ўзлаштирган, ўзлари учун «кийин» морфологик тушунчаларни четлаб ўтишга ҳаракат қиладилар.

Морфологик таҳлилдан фойдаланиш масалалари 5-7-синфларда она тили ўқитиш методикасида, яъни морфологиянинг ўзини ўрганиш муносабати билан муфассал кўриб чиқилган. М.М.Мирмахсудованинг диссертацион тадқиқот ишида грамматик таҳлилнинг изчиллик, оsonдан кийинга, оддийдан мураккабга, танишдан нотанишга қараб бориш принципларига асосланган қуйидаги турлари ажратилган:

1) бир кичик мавзу доирасидаги қисман таҳлил;

2) икки-уч кичик мавзу доирасидаги қисман таҳлил;

3) йирикроқ мавзу доирасидаги қисман таҳлил;

4) мавзувий гуруҳ (мустақил сўзлар, ёрдамчи сўзлар ва б.) доирасидаги тўлиқ таҳлил;

5) йирик мавзулар (морфология, лексикология, синтаксис каби) доирасидаги тўлиқ таҳлил;

6) бўлимлараро, сатҳлараро аралаш типдаги қисман таҳлил;

7) бўлимлараро, сатҳлараро аралаш типдаги тўлиқ таҳлил¹.

8-синфда морфологик таҳлилни қуйидагилар муносабати билан ўтказиш мумкин:

1) 8-синф дарслигида берилган машқлар;

2) дарсликда берилган машқларга таянган (лекин улардан четга чиқмаган) ҳолда;

3) ўрганилаётган мавзу материалларидан узилган ҳолда.

8-синф «Она тили» дарслигидаги² аксарият машқлар синтактик тушунчани тушунтириш учун зарур бўлган морфологик терминларни, сўз туркумининг тури, маъноси ва гапдаги вазифасини тилга олиш мазмунидаги таҳлил учун имкон беради.

Масалан: 9-машқ, 2-топшириқ. Матндаги мустақил сўзларни туркумларга ажратинг ва ўзи боғланган сўз билан биргаликда кўчириб ёзинг.

Агар ушбу машқ доирасидан ташқарига чиқилмаса, чекланган морфологик тушунчаларни (мустақил сўз туркумлари, яъни от, сифат, сон, олмош, феъл, равиш терминлари) такрорлаш мумкин. Башарти мазкур терминлар 2-синфдан бошлаб ўрганилиш ҳолати ҳисобга олинса, уларни 8-синфда такрорлашнинг ҳожати йўқ.

14-машқ. Берилган гаплардаги ёрдамчи сўзларни аниқланг, уларнинг қайси сўз билан боғланганини, қандай маъно ифодалаётганини ва гапда қандай вазифа бажараётганини тушунтиринг.

¹ Мирмахсудова М. Номи кўрсатилган диссертация, 86-бет.

² Qodirov M., Ne'matov H. va b. 8-sinf uchun darslik. – T., Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006.

Бу машқда эса ёрдамчи сўзларнинг учаласи (қўмакчи, боғловчи, юклама) тилга олинади, маънолари, гапдаги вазифаси эса туширилади. Ёрдамчи сўзларнинг маъновий гуруҳларигина такрорланмайди. Машқ аралаш типдаги тўлиқ таҳлилга яқинлашади.

Отни морфологик белгиларига кўра текширишда қуйидаги режага амал қилиш лозим бўлади:

1. От – сўз туркуми.

2. Турдош ёки атоқли от эканлиги.

3. Маъновий гуруҳлари:

–турдош отларнинг маъновий гуруҳлари;

–атоқли отларнинг маъновий гуруҳлари;

–отнинг конкрет ёки мавҳум маъно ифодалаш.

4. Луғавий шакллари:

–сон шакллари;

–келишиклар;

–эғалик қўшимчалари;

–отларнинг бошқа шакллари.

5. Отларнинг тузилишига кўра турлари.

6. Отнинг синтактик вазифаси.

Бундай режаларга амал қилиш ўқувчиларнинг лингвистик фикрлашини тартибга солади, ҳар бир морфологик категория ҳақидаги тасаввур ва тушунчаларнинг яққол бўлишини таъминлайди.

Айрим гаплар мисолида:

«Жаннат хола шошиб йўлакка югурди» гапидаги йўлакка сўзини ўқувчилар қуйидаги тартибда морфологик таҳлил қилишлари мумкин:

Йўлакка – йўлак – от, турдош от, ўрин-жой маъносини англатади;

Отлар аниқ от ва мавҳум отга бўлинади. Йўлак – аниқ от.

Йўлакка - бирлик сонда; жўналиш келишигида; сўз к ундоши билан тугагани учун -га қўшимчаси -ка шаклида қўшилган;

Отлар содда, қўшма, жуфт ва такрорий бўлади. Йўлак–содда от.

Гапда ҳол вазифасида келган.

Шуни ҳам эслатиш лозимки, айрим синчков, изланувчан ўқувчилар йўлак сўзини ясама от деб изоҳлар экан, бунда -ак от ясовчи қўшимчасини ҳам ажратадилар.

Шубҳасиз, бир гапда от юзасидан ўтилганларнинг ҳаммасини бирваракай такрорлашнинг иложи йўқ. Шунинг учун ўқитувчи морфологик тушунчаларни бекаму кўст камраб олишни таъминлаш учун махсус ажратилган гаплар мисолида морфологиядан ўтилган у ёки бу бўлишни тўлиқрок такрорлашни режалаштириши мақсадга мувофиқдир.

Ўқувчиларни келгусида ўзлари бажарадиган лингвистик таҳлилга тайёрлаш мақсад қилиб олинандиган бўлса, таҳлилни айрим олинган гаплардан ташқари, кичик-кичик матнлар асосида ўтказган ҳам маъқул.

Таҳлил пайтида қайси морфологик тушунчалар қамраб олинмаётганлигини белгилашда 5-7-синфлар «Она тили» дарсликлариди тақдим этилган билимлар ҳажмидан келиб чиқишимиз керак. Бундан ташқари, 5-7-синфлар она тили давлат таълим стандарти талабларини ҳам назарда тутиш лозим. Масалан, 5-7-синфлар она тили давлат стандартида ёрдамчи сўзларнинг маъновий гуруҳларини ўрганиш кўзда тутилган, шу синфлар «Она тили» дарсликлариди ҳам мавзулар ажратилган. Демак, 8-синфда уларни ўқувчиларнинг хотирасига тушириш шарт.

Шундай қилиб, машқлар асосида ёки улар доирасидан ташқарига чиққан ҳолда тўлиқ таҳлил ўтказиш учун ўқитувчи ҳам, ўқувчилар ҳам у ёки бу мавзу (морфологик категория) бўйича ўрганилган материаллар ҳажми ҳақида етарлича аниқ тасаввурга эга бўлишлари керак. Масалан, от юзасидан таҳлил ўтказиш пайтида (яҳлит бир концентр) шу сўз туркуми бўйича ўтилганларнинг ҳаммасини ёдга тушириш даркор.

Ўрганилган билим ҳажмини аниқлашда бир неча хил қийинчилик туғилади:

1. 5-7-синфларда морфологиядан, хусусан, от сўз туркумидан нималар (қайси терминлар) ўтилганини аниқ билиш.

2. Қайси терминлар ўқувчиларнинг ёдида эканлиги, қайсиларини унутганликлари ҳақида тасаввурга эга бўлиш.

3. 8-синф «Она тили» дарслигидаги қайси машқ асосида морфологик таҳлил ўтказилса, терминларни тўлиқроқ қамраб олиш мумкинлигини билиш.

4. Унутилган терминлар кўп бўлса, дастлабки таҳлилда уларнинг қанчасини қамраб олиш мумкинлиги ва бошқалар.

8-синфда морфологик таҳлил содда гап синтаксисини ўрганиш жараёнида амалга оширилгани учун ҳам кўпинча ўтилаётган синтактик тушунчани аниқлашдан морфологияга қараб борилади. 56-машқ бунга мисол бўла олади. Бу ерда аввал сўз бирикмалари кўриб чиқилади, ҳоким ва тобе сўзлар ажратилади, шундан кейин ифодаланиши изоҳланади.

Ўқитувчи морфологик тушунчаларни бекаму кўст қамраб олишни таъминлаш учун бирор гап мисолида морфологиядан ўтилган у ёки бу бўлимни тўлиқ такрорлашни режалаштиради, бунинг учун тўлиқ таҳлил ўтказишга ҳаракат қилади.

Тўлиқ таҳлил ўтказиш 5-7-синфларда қайси ҳажмдаги билимлар ўрганилганлиги билан боғлиқ. Таҳлил ушбу ҳажмдан камроқ асосида ўтказилса, такрорлашнинг қисман бўлишига олиб келади. Ушбу ҳажмдан ошириб юборилса, яъни янги (5-7-синфларда ўрганилмаган) тушунчалар жалб этилса, кўшимча қийинчиликлар уйғотади, оқибатда ўқувчиларнинг кизиқишлари ва фаоллиги пасаяди, амалга оширилган морфологик таҳлилга қўйиладиган баҳога таъсир этади ҳамда уларнинг ушбу муҳим иш турида қатнашишга бўлган иштиёқини йўққа чиқаради.

Шундай қилиб, 8-синфда ноанъанавий, интерфаол методлари қатори ўтказиладиган морфологик таҳлил содда гап синтаксисини ўрганиш жараёнида морфологиядан олинган БКМ ларнинг бор ҳажмини ўқувчилар хотирасида тиклашда муҳим аҳамият касб этади.

Булардан ташқари, 8-синфда морфологияни такрорлаш ишларини қайси савияда ташкил этиш кераклиги масаласини ҳал этишда биринчи навбатда уларга бўлган эҳтиёж нималарда намоён бўлишини ҳам ҳисобга олмоқ лозим: 1) морфологик тушунчани (терминни) англашга бўлган эҳтиёж; 2) нутқий вазифаларни ҳал этишда морфологияга доир таъриф ва қоидалардан фойдаланиш эҳтиёжлари.

Номаълум морфологик тушунчага эга бўлган таъриф ва қоида ни тушуниш учун морфологик тушунчани (терминни) англаш биринчи даражали рол ўйнайди. Уларни такрорлашда бугун ноанъанавий методлар, интерфаол усулларга устувор аҳамият берилмоқда. Назаримизда, булар қатори амалиётда текшириб кўрилган анъанавий метод ва усулларга, хусусан, билимларни ўзлаштиришнинг яхлит жараёни сифатидаги морфологик таҳлил ўтказишга муурожаат этиш мақсадга мувофиқдир.

Боб юзасидан хулосалар

Синтаксисга доир мавзуларни ўтишда морфологияга доир терминларни, шу терминлар билан боғлиқ тушунчаларни, энг муҳими, нутқ ўстириш учун хизмат қиладиган қоидаларни ўқувчилар хотирасида тиклаб туришнинг ўз қийинчиликлари бор. Бу қийинчиликларни қуйидагича гуруҳлаш мумкин: синтаксисга доир тушунчалар билан танишиш, уларни ўзлаштириш юзасидан бажариладиган ишларнинг кўп вақт олиши; 8-синф «Она тили» дарслигида синтаксисга доир мавзулар таркибида (машқ, топшириқ, «Билиб олинг» рукни остидаги маълумотларда) айрим морфологик терминларни ҳам такрорлаш зарурлиги; машқ ва топшириқларда морфологияга доир терминларни эслаб айтиш вазифаси бор бўлса-да, уларни ёдга олишни такрорлаш жараёни билан боғлаш ўқитувчилардан алоҳида маҳорат талаб этиши.

Она тили дарслари йил бошидан режалаштирилади (моделга солинади), лойиҳаланади, натижалари мўлжалланади, ташхис орқали мақсадга қай даражада эришилганликни назорат қилиш ўз ифодасини топади.

3-боб. СИНТАКСИСНИ МОРФОЛОГИЯ БИЛАН БОҒЛАБ ЎРГАНИШ ЖАРАЁНИДА ЎҚУВЧИЛАРНИНГ НУТҚИНИ ЎСТИРИШ МЕТОДИКАСИ

3.1. Морфологияни синтаксис мавзулари билан бевосита ва бевосита боғлаб такрорлашга доир нутқий машқлар тизими

Синтаксисни ўрганиш жараёнида морфологиядан 5-7-синфларда олинган билимларни такрорлаш ва ўқувчилар хотирасида тиклашга самарали равишда муваффақ бўлишнинг ўзи бу ишлардан қутилган пировард мақсадга эришиш, тадқиқот олдида турган муаммоларни тўлиқ ҳал этиш учун кифоя қила олмайди. Аслида морфология синтаксис юзасидан бериладиган назарий маълумотларни аниқ ва тўғри тушунишдан ташқари, биринчи навбатда оғзаки ва ёзма нутқ ўстириш учун хизмат қилиши даркор. Ўқувчилар нутқини ривожлантирмасдан, тилимизнинг бой имкониятларини улар нутқига олиб кирмасдан туриб якуний мақсад саналмиш нутқ маданиятини қутилганидек шакллантириш қийин. Шунга қўра ҳам тадқиқот олдида турган навбатдаги вазифа синтаксисни ўрганиш жараёнида ўқувчилар нутқини *морфологик воситалар билан бойитиш* муаммоларини кўриб чиқишдан ва ҳал қилишдан иборат деб ҳисобладик.

Она тили дарсларида тил ҳодисаларини ўрганиш орқали ўқувчилар нутқини ўстириш масалалари М.Асқарова, Н.Махмудов, Й.Абдуллаев, М.Омилхонова, Р.Абдулахатова, Р.Иноғомова, Р.Қаюмова, А.Сайфуллаев, Б.Мирзахмедов, Ғ.Азизов, Ш.Юсупова, Н.Сатторова, Н.Йўлдошева, Н.Шукруллаев, Т.Зиёдова, И.Тошев, Х.Қурбонова, М.Мирмахсудова, Т.Юсупова, Ш.Йўлдошева ва бошқа бир қатор методист олимларнинг тадқиқот ишларида, методик қўлланмаларида ёритилган, айрим илмий мақолаларда кўриб чиқилган. Шубҳасиз, нутқ ўстириш деганда, ўқувчиларнинг *сўз ва ифода воситалари* бойлигини ошириш, гап тузиш кўникмаларини ривожлантириш, боғланишли нутқ ўстириш, матн яратишга ўргатиш кабилар тушунилади.

Маълумки, халқ таълимининг ривожланиши жамият ҳаётининг иқтисодий, ижтимоий, маданий ва бошқа омиллари ва шарт-шароитлари билан белгилаб берилади. Йирик олима И.А.Зимняя таълим соҳасидаги туб ўзгаришлар унинг маданият билан кўпроқ алоқадор эканлигини таъкидлайди¹. Бундай ёндашув ўзбек методист олимлари томонидан ҳам

¹ Зимняя И.А. Педагогическая психология. Изд. 2-е, доп. и перераб. – М., Логос, 2003. – С. 41-45.

ишлаб чиқилган. Она тили ўқитиш концепциясига кўра умумий ўрта таълим босқичи нутқ маданиятини шакллантириш босқичи деб эътироф этилганлиги¹, дарсларда нутқ маданиятини ўстиришга бунчалик катта аҳамият қаратилаётганлиги ёшларнинг умумий маданий камолотини таъминлаш зарурияти билан изоҳланади.

Одатда, ҳар бир инсоннинг нутқи тилнинг қонун-қоидаларини ҳис этиш, яъни тил ҳисси асосида амалий ривож топади. Бу жараён одамлар орасида фикр баён қилишдаги, мулоқотдаги ўз ютуқларидан қувониш, фикр ифодалашдаги хатолар туфайли муваффақиятсизликлардан қуюниш тарзида кечади. Профессор Н.Маҳмудов таъкидлаганидек, «Сўзга ошуфталик, сўзнинг остини ҳам, устини ҳам кўра олишга интилиш, нутқнинг латифлигидан, нутқдаги сўзларнинг фавқулудда уйғунлигидан завқланиш, она тилида таъсирли нутқ айта олувчига, хитобат санъати соҳибига айрича ҳавас билан қараш ўзбекнинг азалий урфларидандир»². Ана шу ҳавас ўқувчини ҳам сўз санъатини эгаллаш сари ундайди. «Гап билмаслик» эса давраларда кишининг яққаланиб қолишига, кўпроқ сукут сақлаб ўтиришга сабаб бўлгани учун ҳам нутқий нўноқлик сабаблари ҳақида ўйлашга мажбур этади. Айрим болаларнинг мактабгача таълим муассасасида узок вақт нутқий нофаол бўлиши, оилада кам гапириши, мактабда она тили дарсларида кўпроқ гапириш, мулоқотда бўлиш тарзидаги нутқий машқларга эътибор ва имкониятнинг камлиги, бошка ўқув фанларида айрим ўқувчиларнинг янги мавзунини ўзлаштирмаганлик, билимларни эгаллашдаги қийинчиликлар туфайли сўзлаб бериш тоншириқларидан ўзини олиб қочиши каби ҳолатлар ёшларнинг бундан кейинги ҳаётида ўзининг салбий асоратини намоён этиб туради. Шунинг учун ҳам ўқувчиларни ўзидаги яхши гапира олмаслик билан боғлиқ камчиликларни тузатишга, яхши гапириш эҳтиёжини ҳис этиш вазиятига тушириб, ўқиб-ўрганишга интилиш пайдо қилиш лозим. Тили бийрон болаларга, тенгдошларига етиб олиш истагида ўз нутқини ўстиришга бўлган ҳаракатлар бирданига самара бера қолмайди. Равон, чиройли сўзлаш учун йиллар, узок машқлар керак.

Г.В.Ейгернинг таъкидлашича, «Нутқ равон, қийинчиликларсиз амалга ошганда, тил ҳисси анланган ҳолда намоён бўлмайди. Лекин нутқий механизмда тўсиқ – товуш, сўз, сўз бирикмасини талаффуз қилиш қийинчилиги, сўз танлаш, гап тузишда, идрок этилаётган элементларни таний олишда қийинчилик пайдо бўлиши биланок бу механизм сўзли элементлар мантиқий муносабатларидан изтироб чекиш кўринишида амал кила бошлайдики, бу нарса баъзан жумла тўғри чикмаган ҳолатларга дуч келганда ўзидан қаноатланмаслик эмоционал реакциясида ифода

¹ Ўзбек мактабларида она тили таълими концепцияси // Тил ва адабиёт таълими. - 1994. - № 1. - 8-13-б.

² Маҳмудов Н. Тил. – Т., «Ёзувчи», 1998. – 3-бет.

топади»¹. Бундай ҳолат таъсирчан сўзлаётган нотикни тинглаётганда ҳам содир бўлади: тингловчи ўзи шундай сўзлай олмаслигини билган ҳолда «фус-надоматлар чекади. Аксинча, чиройли нутк уни ҳамиша ром этиб келади.

Нутқ маданиятининг эгалланиши тўғри сўзлаш, керакли сўз ва ибораларни тез ва тўғри танлаш, жумлада ўринли ишлатиш, мазмундор ва таъсирчан сўзлаш билан боғлиқ нутқий фаолиятнинг юзга чиқариб турилишига боғлиқ. Киши ўз сўз бойлигини ошириш, чиройли жумлалар тузиш ҳақида қанча кўп ўйласа ва шунга эришиш йўлидаги фаолиятида ўз нутқига қанча кўп сайқал бериб борса, унинг мулоқот маданиятида ижобий ўзгаришлар яққол сезила бошлайди. Лекин ҳамма ҳам чиройли гапириш маҳоратини эгаллайвермайди. Тўғри, равон, суҳбатдошини бирор нарсага ишонтириб гапириш малакасини эгаллаш эса кўпчилик орасидаги мулоқотнинг асосий шартидир. Ишонтириб, мантиқий асосли қилиб сўзлаш эса ўз навбатида, фикрлаш жараёнининг мантиқий жиҳатдан тўғри кечишига боғлиқ.

Ўқувчида чиройли сўзлаш учун эҳтиёж бўлиши керак. «Оптимизация речевого воздействия» китобида нутқий фаолият, амалий ҳаракат ва нутқий эҳтиёж ўртасидаги фарқлар куйидагича очиб берилади: «Фаолият таркибида нутқ ҳаракат ўрнини эгаллайди. Бинобарин, нутқни яратиш усули, яъни операция пировардида фаолиятнинг содир бўлиш шарт-шароитларига алоқадор ҳамда яна такрор фаолиятда намоён бўладиган бевосита мулоқот шароитига боғлиқдир. Шу боисдан, ниҳоят, эҳтиёж – бу нимагадир муҳтожлик, инсонга ўз фаоллигини оширишга туртки берувчи нарса, эҳтиёж инсоннинг ҳар қандай фаолияти замирида ётади. Фаолият назарияси тушунчасини нутққа нисбатан татбиқ этиб чиқариш мумкин бўлган энг муҳим хулоса – бу нутқнинг бевосита мақсадгагина эмас, балки мотивга – нутқий мақсадга кўра эришиш кутилган муддаога эга эканлигидир»². Шунинг учун ҳам киши тўғри сўзлашдан ташқари, таъсирли қилиб, нимагадир ишонтириб гапиришга интилади. Бунда унинг ўзлигини, сўзлашдан кўзлаган мақсадини бошқалар олдида намоёиш қилиш ҳақида ўйлайди.

Ўқувчиларнинг нутқий камолоти кўп жиҳатдан она тили дарсларининг тўғри, самарали ташкил этилишига боғлиқ. Эътироф этиш керакки, оғзаки ва ёзма нутқ ўстириш масалаларига эътибор кучайтирилган ҳолда янгилашишга юз тутган она тили таълими мазмунида янги билим, кўникма ва малакалар силсиласида уларни такрорлаш ҳам амалий йўналишда ташкил этилиши кераклиги, нутқ маданиятини янада ривожлантиришга ҳисса бўлиб кўшилиши зарурлиги ўз-ўзидан аён

¹ Ейгер Г.В. Механизмы контроля языковой правильности высказывания. – Харьков, «Основа», 1990. – С. 12–13.

² Оптимизация речевого воздействия. – М., «Наука», 1990. – С. 12.

ҳақиқатдир. Шунинг учун ҳам дарслар мазмунини режалаштиришдаёқ (ёки дастур талабларини белгилаш чоғидаёқ) амалий йўналганлик, ўқувчилар нутқини бойитиш сари қаратилганликка бўлган эътибор кучаймоқда. Ана шундай йўналишни «Обучение русскому языку в 8 классе» қўлланмасида (Ю.С.Пичугов тайёрлаган бўлимда) кўриш мумкин. Унда нутқ ўстириш ишлари дарсликнинг назарий маълумотлари, машқлари асосида дарслар бўйича режалаштириб чиқилган¹.

8-синф она тили дарсларида ўқувчиларнинг нутқини синтактик қурилишлар билан бойитиш нутқ ўстириш соҳасидаги асосий йўналишлардан бири саналади. Синтактик қурилишлар икки жиҳатдан мураккаблашиб боради: 1) содда гап синтаксисига доир қурилишлар; 2) гап бўлагининг ифодалиниш хусусиятлари.

Бизнингча, 5-9-синфлар она тили дарсларида синтаксис ва у билан боғлиқ ҳолда морфология шундай изчилликда ўрганилиши керакки, бу изчиллик ўқувчилар нутқининг тўғрилигини, равлонлигини, мантиқий талабларга жавоб беришини таъминлаган ҳолда улар нутқини синтактик қурилиш жиҳатдан дарсдан дарсга бойитиб, нутқ маданиятини, ёшларда маданиятлиликка ҳамоҳанг равишда миллий маънавиятни шакллантириш имконини берсин. Бунинг учун 5-7-синфларда морфология билан боғлаб синтаксисни шунчаки тилга олиш, 8-9-синфларда эса синтаксис билан боғлаб морфологияни шунчаки такрорлаш эмас, балки таълимнинг ижтимоий жамият, институт сифатидаги вазифаси ҳам амалга ошсин. Зеро, она тили таълимида босиб ўтилган йўлга бир назар ташлайдиган бўлсак, Ўзбекистон Республикаси мустақилликни қўлга киритгач, жамиятнинг барча соҳаларида бўлгани каби халқ таълимида туб ислохотлар бошлаб юборилди. XX асрдаги индустриал жамиятдан индустриалдан кейинги, жадал ахборотлашаётган, миллий маънавият тарбияси устувор бўлган жамиятга ўтиш жараёнига қадам қўйилди. Бугунги кунда халқ таълими давлат сиёсати даражасига кўтарилиб, унга ижтимоий институт деб қараладиган бўлди.

Юқорида баён этилганлардан шундай хулоса келиб чиқадики, она тили дарсларида ҳар бир ўқувчининг оғзаки нутқини ўстириш машқларига ҳам етарли ўрин ажратиш лозим. Бу ишлар фанларни интеграциялаш асосида бошқа ўқув фанлари дарсларида ҳам амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир. Она тили дарсларида ўқувчилар турли хилдаги мавзуларда бир эмас, бир неча жумла билан оғзаки ҳикоялашни, бунда нутқий равлонликни намоён этишни машқ қилишлари керак. Дастлаб тутилиб-тутилиб, тўхтаб-тўхтаб сўзлайдиган болалар бора-бора қутилган даражага

¹ Обучение русскому языку в 8 классе: Метод. указания к учеб.: Пособие для учителя / В.В.Бабайцева, Г.К.Лидман-Орлова, Ю.С.Пичугов и др.; Под ред. В.В.Бабайцевой. – 3-е изд., испр. и доп. – М., «Просвещение», 2001. – С. 143-155.

риша бошлайдилар. Бундай машқларни ўтказишнинг асосий шарти хағолар, узокрок ўйлашлар учун ўқувчини койимасликдир.

Албатта, ҳар бир дарсда синфда ўтирганларнинг ҳаммаси оғзаки баёнда иштирок эта олмайди. Лекин ўқитувчи бу жараённи режа, аввалдан тузиб чиқилган рўйхат асосида бошқариб бориши мумкин.

Хуллас, она тили дарсларида ҳар бир ўқувчини ўзидаги яхши гапира олмаслик билан боғлиқ камчиликларни тузатишга, яхши гапириш эҳтиёжини ҳис этиш вазиятига тушириш, шу мақсадда бошқа иш турлари қатори оғзаки ҳикоялашга ҳам муносиб ўрин ажратиш даркор.

Она тили дарсларида ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқини ўстириш, уларни матн яратишга ўргатиш ишлари нутқ маданиятини эгаллаш билан боғлиқ равишда амалга оширилади. Бу жараён кўпинча матн асосида морфологиядан ўтилганларни такрорлаш орқали синтактик қурилмалар табиатини англаш, морфологик жиҳатини яна ҳам кенгроқ ва чуқурроқ ўрганиш, шу йўл билан боғланишли нутққа доир ўз билимларини бойитиш мазмунида кечади. Ваҳолонки, алоҳида олинган гапларда ана шу мазмуний яхлитликни, боғланишлиликни кузатишнинг иложи йўқ даражада.

Юқорида айтилган мақсадларни рўёбга чиқаришда, дастлабки тажрибалар тасдиқлаганидек, амалдаги 8-синф «Она тили» дарслигидаги матнлардан ижодий фойдаланиш, уларга доир топшириқларни бирмунча мураккаблаштириш мумкин. Зеро, матннинг тузилишини ўрганиш тил ҳодисаларини матн таркибида, боғланишли нутқда ишлатилган ҳолатида яққол кузатиш имконини беради. Матн яратишнинг ўз ўрганиш объектлари бўлганидек, матннинг синтактик қурилишини, морфологик ифодаланиш жиҳатларини ўрганишнинг ҳам ўз объектлари бор. Ушбу объектлар ундаги мазмуний бутунликнинг талаби билан тил ҳодисаларини танлаб ишлатиш хусусиятларига бориб тақалади.

«Обучение русскому языку в 8 классе» қўлланмасида Ю.С.Пичугов томонидан тавсия этилган режалаштириш асосида¹ биз 8-синф «Она тили» дарслиги имкониятлари доирасида морфология билан боғлиқ ишларни қуйидаги тартибда қайта мўлжаллаб ишлаб чиқдик, баъзи мавзуларда кенгроқ тавсиялар беришга ҳаракат килдик.

Сўзларнинг ўзаро боғланиши мавзусида сўз қўшилмаси ҳақида айтиб ўтилган. Ўқитувчи нутқ ўстириш мақсадида сўз қўшилмасининг ҳосил бўлишидаги кам ўрганиладиган усулларига ҳам тўхталиши мумкин. Масалан: *келди-ю, кетди; ...*

23-дарсда «Сўз бирикмаси ва қўшма сўз» мавзуси ўтилади. Дарсликда мавзу юзасидан берилган машқ материалларида ўқувчиларни сўз

¹ Обучение русскому языку в 8 классе: Методуказания к учеб.: Пособие для учителя / Н.В.Бабайцева, Г.К.Лидман-Орлова, Ю.С.Пичугов и др.; Под ред. В.В.Бабайцевой. – 3-е изд., испр. и доп. – М., «Просвещение», 2001. – С. 143–155.

бирикмаси ва қўшма сўзни бир-биридан фарқлашга ўргатиш асосий мақсад қилиб олинган. Бунга сабаб сифатида Д.Анданиёзованинг қуйидаги хулосасини келтириш мумкин: «Қўшма сўзлар худди сўз бирикмасига ўхшаш усул билан ясалади. Ҳатто компонентлар орасидаги синтактик боғланиш ҳам тарихан иккаласида ўхшаш»¹. Дарсликдаги мисолларда асосан қўшиб ёзиладиган қўшма сўзлар келтирилган. Бу ерда бир нечта кичик-кичик матн танлаб, шу матнлар таҳлилида ажратиб ёзиладиган қўшма сўзларни, шунингдек, жуфт ва такрорий сўзларни, қисқартма отларни ҳам бериш; уларнинг сўз бирикмасидан фарқини англатишдан ташқари, гаплардан бир қисми қўшма сўз билан ифодаланган сўз бирикмаларини топтириш; шу қолипдаги сўз бирикмалари туздирши, гаплардаги ажратилган содда сўзларни қўшма сўзлар билан алмаштириш, қўшма, жуфт, такрорий сўзлар, қисқартма отларни катнаштириб аввал сўз бирикмалари, сўнгра гаплар туздирши талаб этиладиган машқлар бажаришни қўшимча равишда тавсия этган бўлардик. Бу каби машқлар ўқувчилар нутқини ўстириш учун хизмат қилади, сўз бирикмаси тушунчасини яна ҳам чуқурроқ ва кенгроқ англашларига ёрдам беради.

28-дарса «Сўз бирикмаси ва турғун боғланма» мавзуси юзасидан, 23-дарса бўлганидек, ўрганилаётган тил ҳодисаларини ажратиш, улар орасидаги ўхшашлик ва фарқни тушунтириш; берилган сўзларни аввал сўз бирикмаси, сўнг турғун боғлама сифатида қўллаб, гаплар тузиш, ниҳоят, 82-машқ шартига кўра гаплардаги сўз бирикмаларини аниқлаш, бунда турғун боғланмаларнинг сўз бирикмасида бир сўз (бўлак) сифатида келаётганига аҳамият бериш талаб этиладиган машқлар ҳавола қилинган.

Нутқ ўстириш вазифаларига кўра 82-машқ шартини бирмунча кенгайтириш зарурга ўхшайди: ўқувчилардан берилган гапларда «турғун боғланма – сўз», «сўз – турғун боғланма» қолипли сўз бирикмаларини аниқлаш ва ажратиб ёзишни сўраш; матнда ишлатилган турғун боғланмани сўз билан алмаштириш; матндан ажратиб кўрсатилган сўзни ибора билан алмаштириш; ёзма ишлардаги турғун боғланмани ишлатишга доир хатони топиш ва тузатиш; бирор мавзуда матн тузиш ва унда турғун боғланмаларни ишлатишни сўраш фойдалидир.

82-машқда келтирилган гаплардан қуйидаги турғун боғланмали сўз бирикмалари ажратилади: *эти бориб суягига ёпишган ит; шартти кетиб, парти қолган ит; тарвузи қўлтигидан тушиб кириб келди; қоққан қоқиқдек қотиб қолдим; озгига талқон солгандай ўтирди; роса нўстагимни қоқишди. «Меҳмон жойига ўтирди-ю, аммо кўнгли жойига тушмади»* деган 5-гапта «кўнгли жойига тушмади» турғун боғланмаси яқка қўлланган, шунинг учун

¹ Анданиёзова Д. Сўз бирикмаси ва қўшма сўзнинг айрим ўхшаш ва фарқли жиҳатлари // Тил ва адабиёт таълимида янги педагогик технологиялар (Республика илмий-амалий анжумани материаллари). II қисм. – Т., ТДПУ, 2006. – 44-бет.

сўз бирикмаси ажратилмайди. (*Меҳмон сўзига боғланиш учун бу сўз -нинг шаклида такрор ишлатилиши ёки ўрнида унинг сўз келиши керак.*)

82-машқ муносабати билан шуни ҳам эслатиш жоизки, «*чиқиб келди*», «*кириб келди*» каби кўмакчи феълли бирикувлар ҳам сўз бирикмасида бир сўз ўрнида кўрилади. Мавзу юзасидан берилган маълумотда бу масала ҳам ўз ифодасини топмоғи лозим.

Ниҳоят, сўз бирикмаси синонимияси устида ишлашни тавсия этиш мақсадга мувофиқдир. Бунда маънодошликка эътибор бериш мумкин. Масалан, маънодош сўзлар, тузилиши ҳар хил бўлган сўзлар, сўз ва тургун ибора маънодошлиги, келишиқ кўшимчаси билан кўмакчи маънодошлиги кабилар устида олиб бориладиган ишлар пировардида ўқувчилар нутқини ўстиришда катта натижалар беради. Шунингдек, маънодош сўз бирикмалари маъноларини изохлашга ҳам вақт ажратиш лозим бўлади.

Тасвирий ифодаларни ҳам тургун боғланмалар билан тенглаштирган ҳолда бир сўз ўрнида кўриш мумкин. Ўқитувчи юқоридагиларга кўшимча равишда тасвирий ифода қатнашган гапларни сўз бирикмаларига ажратиш ва бошқа машқ турларини оз-оздан синфда ёки уй вазифаси сифатида бажартириш мумкин. Зеро, бундай машқлар ҳам нутқ ўстириш учун мустаҳкам пойдевор яратади.

32-дарсда сўз бирикмасини таҳлил қилиш намунаси келтирилган. Унда ҳоким сўз ва тобе сўзнинг қайси сўз туркуми билан ифодаланганини изоҳланг деган жумла ҳам бор. Бу ерда сўз бирикмасидаги қисмларнинг тургун боғланма, тасвирий ифода, ажратиб ёзиладиган кўшма сўзлар, жуфт ва такрорий сўзлар билан ифодаланишини ҳам назарда тутиш мақсадга мувофиқдир. Кичик-кичик матнлардан фойдаланиш ўқувчиларнинг ижодий тафаккурини ўстиришга хизмат қилади.

33-37-дарсларда гап, гапнинг ифода мақсадига ва тузилишига кўра турлари; 39-40-дарсларда содда гап ҳақида маълумот, гапнинг бўлақларга ажратилиши ўрганилади ва мустаҳкамланади. Ушбу жараёнда, табиийки, ўқувчиларга гап тузиш топшириб турилади. Бунда улардан таъсирчан ва мазмундор гаплар тузишни талаб этиш мақсадга мувофиқдир¹.

41-дарсда «Кесим ва унинг ифодаланиши», 42-дарсда «Феъл кесим ва от кесим», 43-дарсда «Содда кесим ва мураккаб кесим», 44-дарсда «Мураккаб от кесимларнинг турлари», ниҳоят, 45-дарсда «Кесимнинг бирикмалар ва иборалар билан ифодаланиши» мавзулари ўтилади. 131-машқ *боғдан келсанг, тоғдан келади; юлдузни бенарвон уради; айбини бўйнига олган эмиш; кўнглига қил сизмайди* ибораларини кесим вазифасида қўллаб гаплар тузиш шартига эга. Нутқ ўстириш мақсадида шунга кўшимча равишда иборалар топиб ишлатиш талаб этилгани маъқул. Шунингдек,

¹ Бундай гаплар тузиш билан боғлиқ айрим муаммолар А.Эргашевнинг илмий мақолаларида ёритилган [Қаранг: 177; 178; 179].

кесимнинг тасвирий ифодалар билан ифодаланишига ҳам ўрин ажратиш жоиз. Кесим ибора билан ифодаланганда кандай услубий бўёк касб этишига эътиборни тортиш жоиз бўлади.

Бадий матнда ҳозирги-келаси замон феъли ўтган замонда бўлиб ўтган воқеалар тасвирида ишлатилиши мумкин. Масалан, «Ахйри Қаҳҳор ўтмиш ҳақидаги бу китобни ёзди ҳам. Лекин асар фақат ўтмиш ҳақида эмас. Сўнгги боблар адиб болалигининг қоронғи минтақаларига ёруғ нур бўлиб киради» парчасида («Абдулла Қаҳҳор замондошлари хотирасида» китобидан, 12-бет) *киради* феъли ҳозирги-келаси замон шаклида, лекин у ўтган замон маъносини англатади. Феъл замонларининг бу тарзда кўчишини фақат матнлар орқали кузатиш мумкин.

Мураккаб кесимли гаплар тузиш машқлари ҳам ўқувчилар нутқини грамматик шакллар ҳисобига бойитиш имконини беради. Дастлаб мураккаб от кесимли гаплар устида иш олиб борилади. Бунда «ҳаракат номи + керак (зарур, лозим, даркор)» бирикмасидаги от кесимларга алоҳида эътибор берилади. Мураккаб от кесимли гаплар устида ишлаётганда боғламали ва боғламасиз гаплар мазмуни устидан кузатиш ишларини олиб борган маъқул.

Мураккаб феъл кесимлар сирасида кўмакчи феълларнинг хизмати ўзига хос. Кўмакчи феълли бирикувлар семантик ва функционал жиҳатдан энг бой тил ҳодисалари сирасига киради. Д.Сайидованинг «5–7-синф она тили дарсларида ўқувчиларнинг ёзма нутқини кўмакчи феъллар билан бойитиш» мақоласида айтилган қуйидаги фикрлар тадқиқ этилаётган масалага аниқлик кирита олади: «5–7-синф ўқувчилари ёзган иншоларни таҳлил қилиш шуни кўрсатдики, улар аксарият ҳолатларда бажарилган иш-ҳаракатларни аниқ, воқеа-ҳодисаларни тугал идрок этиб, шу идрок таъсирида ҳукм юритадилар, бунинг натижасида баёнда ғайритабиий кескинлик акс этади. Буни феъл шаклларида кўриш мумкин: кўпинча *турдим, тотширдим, гаплашдим* каби узил-кесил бажарилган иш-ҳаракат ўз ифодасини топади.

Болалар нутқида бирмунча дағалликка ўхшаб кетадиган кескинликни 5–7-синфларда ҳам юмшатиш сари интилиш оз кузатилади. Бундай юмшатишлар кўпинча иш-ҳаракатнинг бошланиш пайтини кўрсатиш, тўсатдан содир бўлганига ишора қилиш кабиларда намоён бўлади, холос...»¹. Албатта, *кетди* феълини *кетиб қолди, кетаверди* тарзида кўмакчи феъллар билан ишлатиш кескин айтиладиган фикрни юмшатиш имконини беради, ҳаракатни аниқ ифодалаш орқали мазмуннинг ёрқин ифода этилишини таъминлайди.

Таҷриба дарсларида кесим билан боғлиқ мавзуларни ўтиш жараёнида феъл шакллари кенгрок хотирага тушириш яхши натижалар берди. Бунда

¹ Сайидова Д. 5–7-синф она тили дарсларида ўқувчиларнинг ёзма нутқини кўмакчи феъллар билан бойитиш. // Uzluksiz ta'lim. - 2004. № 2. - 26-бет.

«-(и)ш мумкин» ва «-са бўлади», «-моқчи бўлди» ва «-гиси келди», «-(а)р» ва «-са керак» шаклларининг бир-бирига якин маъно ифодалаш, «-(и)ш мумкин», «-моқчи бўлди», «-(а)р» шакллари кўпроқ китобий нутққа, «-са бўлади», «-гиси келди», «-са керак» шаклларининг кўпроқ сўзлашувга хос эканлиги англантилди. Шу муносабат билан турли кўринишдаги маънодош кесимларнинг қўлланишига доир машқлар ўтказиш мумкин бўлди.

Эгали ва эгасиз гаплар ўтилаётганда расмий-идоравий услубга хос матнларда аниқ ва мажхул нисбатдаги феълларни кузаттириш мақсадга мувофиқдир.

75-дарсда «Гап бўлаклари тартиби» мавзуси ўрганилади. Ушбу мавзунинг нутқ ўстириш учун аҳамияти бениҳоя катта. Айки пайтда айрим морфологик термин-тушунчалар, морфологик шаклларни гап таркибида қўлланиш хусусиятлари орқали такрорлаш учун ҳам кенг имкониятлар яратади.

Тилнинг қонун-қоидаларини ўрганиш нутқ маданиятини изчил ошира боришнинг муҳим омилдир. Айкиқса, турли хилдаги нутқ маҳсулларини вужудга келтиришга доир услубий қоидаларни эгаллаш фикрни синтактик жиҳатдан тўғри шакллантиришда ғоятда катта аҳамият касб этади. Бундай қоидалар фикрни матн даражасида ифодалаш учун мустаҳкам замин вужудга келтиради. Матн яратиш турли хил мураккабликда гаплар тузиш, бу гапларни ўзаро грамматик ва мантиқий жиҳатдан боғлаш, жумлаларга коммуникатив ниятни сингдириш каби талай вазибаларни ўз ичига олади. Гап тузишдаги асосий қийинчиликлардан бири эса маълум маънода гапда сўзлар тартиби билан боғлиқдир. Одатда, «Ўзбек тилидаги гап бўлаклари қатъий тартибга эга эмас», «...бўлақлар тартибини хоҳлаганча ўзгартириш мумкин», деб қаралса-да, тартибнинг бундай эркинлиги «мазмунан бир хил», лекин «услубий жиҳатдан кескин фарқ» қиладиган¹ гапларни юзага келтиради. Бунда одатдаги тартиб, ўзгарган тартиб, инверсия тушунчалари амал қилади. Э.Қиличевнинг таъкидлашича, «Гапда сўзлар тилнинг қонун-қоидалари асосида бирикади ва шу қоидага мос ҳолда муайян изчилликда жойлашади. Ўзбек тилида ҳар бир гап бўлагининг ўзига хос ўрни бор. Бу ўрин матнда ўзгартириб қўлланиши ҳам мумкин. Шунга кўра гап бўлақларида тўғри ва тесқари тартиб фарқланади. Тесқари тартибда гапнинг асосий мазмуни сақланиб қолади, бироқ ҳар бир тартиб ўзгариши мазмунга, унинг оттенкасига, услубий ҳолатига таъсир қилади»².

¹ Маҳмудов Н. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. – Т., «Ўқитувчи», 1984. – 49–50-бетлар.

² Қиличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси: Педагогика олийгоҳларининг филология факультети талабалари учун ўқув-қўлланма. – Т., «Ўқитувчи», 1992. – 124-бет.

Гапда сўзларнинг одатдаги тартибига кўра эга ўзига боғланган сўзлар билан кесимдан аввал, кесим ўзига боғланган сўзлар билан эгадан кейин келади. Эгага асосан аниқловчи, кесимга эса тўлдирувчи ва ҳол тобеланиб келади. Масалан: *Саодатхон ёмғирдан ялтираб турган катта тош йўлдан ўтиб мактаб томонга бурилганда, тўрт кўчанинг ҳаммасидан мактаб томонга оқиб келаётган болаларни кўрди* (С.Зуннунова).

Н.Х.Ортиқова ўзининг «Гап тузилишида аниқловчининг ўрни» мавзусидаги тадқиқот ишида гап бўлақларининг ажратилиши ҳақида бундай дейди: «*Тўлдирувчи* кўпроқ феъл билан боғланади ва унинг бошқарув схемасини юзага чиқаради. Айни шу схемада энг кучли бошқарилувчи элемент бўлган воситасиз тўлдирувчи феълнинг ўтимлилик категорияси билан мос келувчи гапнинг мазмуний жиҳатдан мажбурий бўлаги саналади. *Ҳол* гапнинг кучсиз бошқарилувчи ёки бошқарилмайдиган бўлаги ҳисобланади»¹. Демак, тўлдирувчининг турлари *феълнинг ўтимлилик ва ўтимсизлик жиҳати билан* шартланади. Феъл-кесимга боғлангани учун ҳам тўлдирувчи ва ҳол гапда одатдаги тартибга кўра ундан олдин жойлашади ва эгага нисбатан муайян ўринга қўйилади.

Тадқиқотчи аниқловчининг гапдаги ўрни масаласида янгича қарашларга суянади: «Гарчи аниқловчи гапда ўзига хос коммуникатив вазифа бажарса ва феъл семантикаси билан чамбарчас боғланган бўлса-да, тобе бўлак сифатида от билан ифодаланган гап бўлагининг ички структурасига киради»². Шунга кўра ҳам аниқловчи эганинг гапдаги ўрнига жиддий таъсир кўрсата олмайди. Гапда тўлдирувчи ва ҳолгина эгага нисбатан одатдаги ва ўзгарган тартиб масаласида маълум таъсирда бўлади.

Одатдаги тартибда тўлдирувчи ва ҳолнинг гапдаги тартиби ўзгариши тилшуносликда муайян даражада ёритилган. Бунда шахсни билдирувчи воситасиз тўлдирувчи воситали тўлдирувчи ёки ҳолдан олдин келиши, предметни билдирувчи воситасиз тўлдирувчи эса воситали тўлдирувчи ёки ҳолдан кейин жойлашиши тан олинган. Бошқача айтганда, гап бўлагининг шахсни билдирувчи от ва предметни билдирувчи от билан ифодаланишига кўра фарқлар эътироф этилган.

Ҳолнинг турлари ҳақида гапирганда эгага нисбат бериш билан боғлиқ мушоҳадаларни учратиш мумкин. Айни шу масала тилшуносликнинг бир қадар чигал мураккаб соҳаси саналади. Чунки кўпгина адабиётларда одатдаги тартибдаги ўзгаришларни эмас, балки ўзгарган тартиб ёки инверсия билан боғлиқ жиҳатларга тўхталиш одат тусига кирган.

¹ Ортиқова Н.Х. Гап тузилишида аниқловчининг ўрни. Филол. фан. номз ... дисс. автореферати. – Фарғона, 2005. – 6-бет.

² Номни кўрсатилган автореферат, 7-бет.

Маълумки, пайт ва ўрин ҳоллари бевосита гапдаги ҳаракатга алоқадор бўлса, улар кесимдан олдин, яъни эга билан кесим орасида ўринлашади. Аммо ҳолнинг ушбу турлари англаган маънолар матндаги бутун абзацга тегишли бўлса, гап бошида эгадан олдин жойлашади. Баъзан ҳолнинг бошқа турлари (масалан, сабаб ва мақсад ҳоллари) абзац билан боғланмаган ҳолда гап бошида, эгадан олдин ўрин олиши мумкин.

Бадий асарларни ўрганиш шуни кўрсатдики, одатдаги тартибга кўра пайт ва ўрин ҳолларининг ҳам абзацга дахли бўлмаган ҳолда гап бошида, яъни эга олдига қўйилиши кузатилади. Саида Зуннунованинг повест ва ҳикояларидан¹ олинган куйидаги мисоллар бунинг яққол исботидир: *Бу мактабга директор бўлиб келмасдан олдин Саодатхон шаҳардаги ўрта мактабларнинг бирида илмий мудир эди. Муюлишга келганда Салимова Саодатхоннинг қанча қисташига қарамасдан, уйига ўтиб кетди.*

Юқоридаги гапларда *Саодатхон, Салимова* сўзлари эга вазифасида бўлиб, пайт ҳолидан кейин жойлашган. Буни одатдаги тартиб деб ҳисоблаш керак. «*Бу мактабга директор бўлиб келмасдан олдин Саодатхон шаҳардаги ўрта мактабларнинг бирида илмий мудир эди*», «*Муюлишга келганда Салимова Саодатхоннинг қанча қисташига қарамасдан, уйига ўтиб кетди*» гапларида *одатдаги тартибга кўра* пайт ҳоли мантикий урғу олмаган ҳолда бўлади. Юқоридаги гапларда тартиб ўзгартирилмаса ҳам, пайт ҳоли ёки бошқа бўлақлар оҳанг билан ажратилганда, мантикий урғу олади. Ўзгарган тартибдагина ғайриодатий қўлланган гап бўлагининг мантикий урғули эканлиги шу тартибга кўра аниқланиш имконияти кўпроқ бўлади. Келтирилган гапларда ўзгарган тартиб туфайли пайт ҳолининг урғули эканлигига ишора қилиш учун уни кесим олдига олиб келиб қўйиш керак.

Ақсарият ҳолатларда *равишдош билан ифодаланган* равиш ҳоли гапда ўзига тобе сўзлар билан ёйиқ ишлатилиб, эга билан кесим орасида жойлашади. Одатдаги тартиб учун шу ҳолат қоидалаштирилган. Масалан:

Комилжон тракторни тўхтатиб қўйиб, раиснинг олдида чопди (С.Зуннуова). Ушбу гапда ёйиқ келган равиш ҳоли (*тракторни тўхтатиб қўйиб*) эга билан кесим орасида жойлашган.

Тожибой ака костюм устидан кийиб олган, ёмғирдан ҳўл бўлиб кетган чопонини ечиб, шиб қўйди (С.Зуннуова). Бу гапда *Тожибой ака* сўзини кесимнинг (*шиб қўйди*) олдига олиб келиб қўйиб бўлмайди. Чунки *ечмоқ, шиб қўймоқ* бир буюм билан қилинаётган кетма-кет ҳаракатларни ифода этади.

Тожибой ака бошини кўтариб, Саодатхонга каради-ю, жим бўлиб қолди (С.Зуннуова). **Саодатхон бир қўлини столга тираганча киприк қоқмай** унга қараб тураверди (С.Зуннуова). Юқоридаги икки мисолда

¹ Саида Зуннуова. Повесть ва ҳикоялар. –Т., «ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти», 1957.

хам эга (Тожибой ака, Саодатхон) гап бошида ишлатилган, равиш ҳоллари эса эгадан кейин ўринлашган.

Одатдаги тартибга кўра равиш ҳолининг (баъзи манбаларда тарз ҳоли) абзацга алоқаси бўлмаган ҳолда гап бошида, яъни эга олдида келиш ҳолатлари тез-тез бўлмаса-да, кўзга ташланиб туради. Бу каби синтактик қурилмалар Саида Зуннуованинг асарларида учрайди. Қуйидаги мисолларда *равишдошли* бирикма орқали ифодаланган ёйиқ равиш ҳоли гап бошида, эгадан олдин жойлашган:

Ўқитувчиларнинг энди жам бўлганини эслаб Нишонов мамнун жилмайиб қўйди (С.Зуннуова). Ушбу гапда «ўқитувчиларнинг энди жам бўлганини эслаб» – ёйиқ равиш ҳоли. Эга (*Нишонов*) шу ҳолдан кейин жой олган. У маъно урғусини олган эмас. Бундай тартиб, бир томондан, ҳар бир бўлакнинг маъносини бўрттирган, иккинчидан, гапнинг оҳангдорлигини, ритмикасини оширган. Эга олдинга олинганда эса иккита ҳолдан бирини иккинчисининг сабаби қилиб кўрсатиш, ё санаш оҳанги билан айтишга тўғри келарди. Масалан: *Нишонов ўқитувчиларнинг энди жам бўлганини эслаб мамнун* жилмайиб қўйди.

Биринчи ҳолатда (аслиятда) нима учун мамнун жилмайиб қўйганлик, иккинчи ҳолатда кетма-кет ҳаракат: эслаганлик ва мамнун жилмайиб қўйганлик англашилади. Ёзувчи эгани кесимдан олдинга олиш орқали услубий хосланишга, индивидуалликка эришган, гапдаги ритмика таъминланган.

Эшикни худди бир нарсани пойлагандек секинлик билан очиб, Обидов кириб келди (С.Зуннуова). Бу ерда эга (*Обидов*) кесим олдига қўйилган. Уни гап бошига олганда, жумлада қандайдир гализлик сезлади: *Обидов эшикни худди бир нарсани пойлагандек секинлик билан очиб, кириб келди.* Шундай қилинганда ритмикага ҳам путур етарди: *Обидов / эшикни / худди бир нарсани пойлагандек / секинлик билан очиб, / кириб келди.*

Саида Зуннуованинг асарларидан олинган юқоридаги каби мисолларни давом эттириш мумкин: *Уларнинг жим ва мамнун ўтирганларини кўриб, Саодатхон ўзининг суҳбати уларда яхши таассурот қолдирганини сезди. Мактабдан пальтосини елкасига ташилаганча Саодатхон* чикди. *Уларнинг ичида девор тагида бўйнини қисиб, ерга қараганча ўнинчи синф ўқувчиси Одил* турарди. *Бир тартибда экилган ўрикзор ва шафтолизор оралаб, Саодатхон* ва бир тўда ўқувчилар боққа кириб боришди.

Кўрииб турганидек, бадий матнда ифодалиликни, ширадорликни ошириш, ритмикани вужудга келтириш ниятида гапда сўзларнинг одатдаги тартибидан фойдаланиб услубий ўзига хосликлар таъминланиши мумкин. Лекин одатдаги тартиб доирасида *равишдошли бирикма* билан ифодаланган ёйиқ равиш холини, шунингдек, ҳолнинг бошқа турларини эгадан олдин жойлаштириш усули бу усулнинг синтактик қурилмалар

бойлигига кириш-кирмаслиги нуктаи назаридан янада чуқурроқ таҳлил ва талқинларни тақозо этади.

М.Омилхонованинг «Мактабда содда гап синтаксисини ўргатиш» номли қўлланмасида¹ содда гапли қурилмаларни ифодали ўқиш, тўғри талаффуз қилиш масалалари чизмалар келтирилган ҳолда муфассал ёритилган. Бизнинг мақсадимиз содда гап синтаксисини ўрганиш методикасини ишлаб чиқиш бўлмагани, синтактик қурилмаларни морфологик жиҳатдан бойитиш асосий эътиборимизда эканлигини билган ҳолда талаффуз масалаларини четлаб ўтишни лозим топдик.

Гапнинг уюшиқ бўлаклари билан боғлиқ мавзулар 8-синф «Она тили» дарслигининг 82-87-дарсларда тақдим этилган. Дарсликда «Гапнинг уюшиқ бўлаклари ҳақида маълумот» (82-дарс), «Уюшиқ кесим» (83-дарс), «Уюшиқ эга» (84-дарс), «Уюшиқ ҳол» (85-дарс), «Уюшиқ тўлдирувчи. Уюшиқ аниқловчи» (86-дарс), «Уюшиқ бўлакли гапларда умумлаштирувчи сўз» (87-дарс), «Мустаҳкамлаш дарси» (88-дарс), «Ижодий баён ва унинг таҳлили» (89-90-дарслар) мавзулар берилган. Ушбу мавзулар ҳам нутқ ўстириш нуктаи назаридан катта аҳамиятга эга.

Комил инсон тарбиясида унинг нутқ маданиятини эгаллаши, ранг-баранг нуткий вазиятларда коммуникатив жиҳатдан лаёқатли бўлиши, бунинг учун эса гапнинг (синтактик қурилмаларнинг) турли кўринишларини юзага келтира олиши, ўзида туғилган ниятга мос келадиган нутқ маҳсулини (матни) ярата билиши керак.

Сухбатдошга тез, аниқ, ният орқали кўзланган мазмунда етиб борадиган, баёнидаги ширадорлиги билан ёқадиган гаплар тузиб айтиш ёки ёзиш учун тил қоидаларидан мукамал фойдаланиш, амалий тил сезгирлигига эга бўлиш тақозо этилади. Айниқса, уюшиқ бўлакли гапларнинг ҳар қандай кўринишларини тўғри туза олиш кераклиги фикрни ихчам, лўнда ифодалашнинг муҳим омили саналади.

Ўзбек тилида ҳар бир гап бўлаги айрим мустасно ҳолатларни эътиборга олмаганда уюшиқ ҳолда келган сўзлар билан ифодаланиши, бу сўзлар ўзаро семантик майдон доирасида хилма-хил воситалар билан боғланиши мумкин. Ўз нутқини синтактик жиҳатдан ранг-баранг қилиш ниятида бўлган нотик ана шу мустасно ҳолатларни ҳам, боғловчи воситаларнинг ишлатилиш хусусиятларини ҳам билиши, улар билан боғлиқ қоидаларга амал қилиши даркор.

Лекин бир гап бўлаги доирасида ўзаро уюша олмайдиган сўзлар ҳам мавжудлик сабабларини тушунтирадиган қоидалар ҳам бор. Бундай сўзлар айрим маъно нозикликларига кўра ўзаро турли усуллар билан боғланади. Лекин бундай сўзларда ўзига хос чегаралар ҳам бор. Масалан, умумийликни билдирувчи сўз билан конкрет маънони англатувчи сўз

¹ Омилхонова М. Мактабда содда гап синтаксисини ўргатиш – Т., «Ўқитувчи», 1977.

уюшиқ бўла олмайди. Шу чегараларнинг мавжудлиги туфайли ҳам ўқувчилар яратган матнларда айна уюшиқ бўлакли гапларга доир хатолар кўп.

Уюшиқ бўлақлар юзасидан берилган машқ ва назарий маълумотларда ўқувчиларда саволлар туғдирадиган ўринлар бор. Масалан, «Берилган гап жуфтликларидан нечтадан аниқловчи ва тўлдирувчи борлигини аниқланг» деган шарт остидаги машқда «Саъдулла ва Жўрабекларнинг катта, ёруғ хонасига кирдик» гапида ўқувчилар икки хил уюшган аниқловчиларга дуч келадилар:

1) уюшиқ қаратқичли аниқловчилар (*Саъдулла ва Жўрабекларнинг*);

2) уюшиқ сифатловчили аниқловчилар (*катта, ёруғ*).

Ўқувчилар уюшиқ сифатловчили аниқловчиларни ажратадилар, лекин уюшиқ қаратқичли аниқловчиларни айтишга иккиланадилар.

Уюшиқ аниқловчилар қатори, уюшмаган аниқловчилар ҳам бўлади.

Уюшиқ бўлақларнинг шаклланиши ҳам ҳар хил:

1) келишиқ кўшимчасини уюшиқ бўлакнинг ҳар бирига ва фақат охиригисига кўшиш;

2) кесимни шакллантирувчи воситалар (от кесимлардаги шахс-сон кўшимчалари, модал сўзлар) фақат сўнгисига кўшилиши.

«Ўзбек тили грамматикаси» китобида уюшиқ бўлақларнинг ўзаро боғланиши, бунда сўзларнинг грамматик жихатдан шаклланиши, назаримизда, муайян ихчамлик билан куйидагича тушунтирилади:

1. Уюшиқ бўлақлар ифодалаган нарс-предметларга алоҳида диққат қилинганда, уларнинг ҳар бир компоненти грамматик формант олади. Бундай вақтда уюшиқ бўлакнинг ҳар бир компоненти логик урғули бўлади ва кучли таъкид билан айтилади...

2. Уюшиқ бўлак компонентлари ўзига оид сўзлар билан ортиқ даражада кенгайиб келса, уюшиқ бўлакнинг ҳар бир компоненти грамматик формант олиши мумкин...

3. Грамматик формантнинг уюшиқ бўлакларнинг ҳар бирига ёки фақат охиригисига кўшилиши боғловчиларнинг турига, уларнинг қўлланиш хусусиятига ҳам боғлиқдир. Масалан, уюшиқ бўлақлар такрорланувчи боғловчилар билан боғланганда уюшиқ бўлак компонентларининг ҳар бири, билан боғовчиси орқали боғланганда эса фақат охириги компоненти грамматик формант олади...

4. Уюшиқ бўлақларнинг гапдаги ҳоким бўлак билан бўлган муносабатида галма-галлик ёки олдинма-кейинликни билдирадиган сўзлар ишлатилганда, уларнинг ҳар бир компоненти грамматик формант олади: *Тўхта хола рўмолининг учи билан оғзини ётиб, бўзарган ҳолда аввал ўртоқларига, кейин раисга қаради* (А.Қаҳҳор). Бунда *аввал* ва *кейин*

сўзлари уюшиқ бўлақларнинг ҳар икки компонентида жўналиш келишиги формасининг қўлланишига сабаб бўлган»¹.

Қуйидаги машқ турлари бажарилишини қўшимча равишда тавсия этиш мумкин: Гапдан ажратилган сўз асосида уюшиқ бўлақлар тузиш. Гапнинг уюшиқ бўлақларида кўплик, эгалик ва келишиқ кўшимчаларининг ишлатилиши. Уюшиқ бўлақли гаплар тузиш. Уюшган ва уюшмаган аниқловчили гапларда интонация устида ишлаш. Уюшган ва уюшмаган аниқловчили гаплар тузиш. Уюшган ва уюшмаган аниқловчиларнинг турли нутқ услубларидаги роли устидан кузатиш. Уюшиқ бўлақларда умумлаштирувчи сўзли гаплар интонацияси устида ишлаш. Уюшиқ бўлақларда умумлаштирувчи сўзли гаплар тузиш. Уюшиқ бўлақларда такрорланувчи боғловчиларнинг услубий ролини кузатиш.

91-92-дарсларда ажратилган бўлақли гаплар ўрганилади. Бунда ажратилган бўлақнинг қайси гап бўлақ маъносини изоҳлаб келаётганини, шаклини аниқлаш, бунинг қандай шакл эканлигини айтиш ва хулоса чиқариш; бир грамматик маънонинг ҳар хил воситалар ёрдамида ифодаланиши мумкинлиги туфайли, ажратилган бўлақ билан у изоҳлаб келаётган бўлақ шаклан фарқ қилиши мумкинлигига эътибор қаратиш; берилган гапдаги бирор бўлақни изоҳлаш йўли билан ажратилган бўлақ қўшиш; изоҳланаётган бўлақнинг қайси гап бўлағи вазифасида келганини аниқлаш, шу вазифага мос, лекин шаклан фарқланувчи ажратилган бўлақ ўйлаб топиш ва тушунтириш жоиз.

Қуйидаги машқ турларини қўшимча равишда бажариш мумкин: Ажратилган ҳолнинг маъносини аниқлаш. Кўмакчили от билан ифодаланган ажратилган ҳолли гаплар тузиш. Ажратилган бўлақли гаплардан матн тузишда фойдаланишга доир машқлар. Синонимик ажратилган ва ажратилмаган иккинчи даражали бўлақли гаплар тузиш. Ҳол маъно оттенкаси бўлган ажратилган аниқловчилар маъносини кузатиш. Шундай аниқловчи гаплар оҳангига эътибор бериб ўқиш.

93-дарсда «Киритмалар», 94-дарсда «Киритма гаплар» мавзулари берилган.

Киритмали гапларни ўқиб, маъноси ва ифодаланишини изоҳлаш. Гапдаги киритмани маънодоши билан алмаштириш. Нотўғри ишлатилган киритмани – йўл қўйилган хатони тузатиш. Гаплар тузишда ёки матн яратишда киритмалардан фойдаланиш.

Кириш бўлақ ва киритма гапни синонимик алмаштиришга доир бажариладиган машқлар ҳам ўқувчилар нутқини ушбу синтактик қурилмалар билан самарали бойитиш имконини беради.

Хуллас, она тили дарсларида ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқини ўстириш, уларни матн яратишга ўргатиш жараёни синтаксисга доир ҳар

¹ Ўзбек тили грамматикаси. Морфология. – Т., «Фан», 1975. – I том. – 610-б.; II том. – 1976. – 164-бет.

бир мавзуни ўтаётиб, матн асосида морфологиядан ўтилганларни такрорлаш орқали синтактик курилмалар табиатини англаш, морфологик жиҳатини яна ҳам кенгрок ва чуқуррок ўрганиш, шу йўл билан боғланишли нутққа доир ўз билимларини бойитиш мазмунида кечиши лозим.

Бадиий матнда услубий ўзига хосликлар ифодалилик, ширадорликни ошириш, ритмикани вужудга келтириш ниятида гапда сўзларнинг одатдаги ва ўзгарган тартибидан фойдаланган ҳолда таъминланади. Она тили дарсларида ҳам бу масалага ана шу нуқтаи назардан ёндашиш, адабий асарлардан олинган парчалар асосида ўқувчиларни кенгрок таништириб бориш жоиз.

Уюшиқ бўлакли гапларнинг ҳар қандай кўринишларини тўғри туза олиш кераклиги фикрни ихчам, лўнда ифодалаш талаби билан изоҳланади. Ҳар бир гап бўлагининг (айрим мустасно ҳолатларни эътиборга олмаганда) уюшиқ ҳолда келган сўзлар билан ифодаланиши, бу сўзлар ўзаро семантик майдон доирасида хилма-хил воситалар билан боғланишини ўрганиш ўз нутқини синтактик жиҳатдан ранг-баранг қилиш ниятида бўлган ўқувчилар учун муҳим аҳамият касб этади.

Она тили дарсларида ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқини ўстириш деганда лингвистик мавзуларда ўзаро суҳбатлаша олиш, хикоя қила билиш ҳам кўзда тутилади. Ёшларни мустақил фикрлашга ўргатиш борасида олиб борилаётган ишлардан бири синтаксисга доир янги мавзуни қоидалардан эмас, балки бевосита машқ материаллари таҳлилидан бошлаш йўли танланган экан, дарсни ўқитувчининг йўналтирувчи саволларига жавоблар олиш тарзида эмас, аксинча, ўқувчиларнинг кузатишлари, ўзларида туғилган саволларига жавоб олишлари ёки топишлари мазмунида ташкил этиш тўғри бўлади. Баъзан ҳатто «Ақлий ҳужум» усули қўлланганда ҳам муаллимнинг фаоллиги, тинмай саволлар ёғдириши кузатилади. Бугун модул методида ҳам ўқувчиларнинг саволлар беришларига устувор аҳамият берилмоқда.

Янги дарсликларда лингвистик матнларга ҳам ўрин ажратилмоқда. Рус тили дарсликларида бундай матнлар дастлаб ўқувчиларни дарслик билан мустақил ишлашга ўргатиш мақсади билан киритилган¹. Бугун бундай матнлардан ўқувчиларнинг илмий нутқини ўстириш мақсадида фойдаланиш мумкин. Илмий нутқ ўстириш борасида Н.В.Ломанованинг тажрибаси диққатга лойиқдир. Унинг «Шестиклассники пишут сочинения на лингвистические темы» деган мақоласида² лингвистик мавзудаги

¹ Ембулаева Т.Е. Работа с учебными лингвистическими текстами / Русский язык в школе. – 1990. № 3. – С. 3-9; Сидоренков В.А. Приемы самостоятельной работы с лингвистическим текстом / Русский язык в школе ж. – 1988. № 6. – С. 27-30.

² Ломанова Н.В. Шестиклассники пишут сочинения на лингвистические темы / Русский язык в школе. – 1988. № 3. – С. 48-50.

иншолар мавзуси, мазмуни, ўтказиш усуллари хақида сўз юритилади. «Равиш» мавзусида иншо ёзиш учун ўқувчилар аввал шу мавзунинг такрорлаш мақсадида дарсликларни, қўшимча адабиётларни варақлаб чиққанлар, ўз тасаввурларига эрк бериб, фантазияларини ишга солиб иншо ёзганлар.

Ўқувчиларнинг бирор сўз туркумига доир 5–7-синфларда ўрганилган билимларни буш ўзлаштирганликлари аниқ сезилиб турганда, лингвистик матнларга мурожаат этиш айни муддаодир. Бундай матнлар қуйидаги йўللار билан тайёрланади:

1) 5–7-синфлар «Она тили» дарсликларига тегишли мавзу юзасидан берилган маълумотларни айнан келтириш асосида;

2) ушбу дарсликларда тегишли мавзу юзасидан берилган маълумотларни кенгайтириб, айрим янгиликлар қўшиб келтириш асосида;

3) ўзбек тили грамматикасига доир китоблар ёки рисоалардан тегишли мавзу юзасидан парча келтириш асосида.

«Ёрдамчи сўзлар» мавзуси юзасидан такрорлаш дарсида 7-синф дарслигида берилганига кўра¹ (56–69-дарсларда) боғловчилар юзасидан ўрганилган қуйидаги маълумотлар лингвистик матн сифатида тақдим этилиши мумкин:

BOG'LOVCHILAR

Gapning uyushiq bo'laklarini va qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni o'zaro bog'lash uchun xizmat qiluvchi yordamchi so'zlarga bog'lovchi deyiladi. Masalan: *va, ammo, lekin, biroq, chunki, yo... yo..., dam... dam..., goh... goh...* singari.

Bilan ko'makchisi ba'zan uyushiq bo'laklarni bog'lab kelganda bog'lovchi vazifasini bajaradi: *Qalam bilan daftar oldim.*

O'zaro tobe bog'lanuvchi so'zlarni bog'lab kelganda ko'makchi vazifasini bajaradi: *Qalam bilan yozdim.*

BOG'LOVCHILARNING VAZIFASIGA KO'RA TURLARI

Vazifasiga ko'ra bog'lovchilar teng va ergashtiruvchi bog'lovchilarga bo'linadi.

I. TENG BOG'LOVCHILAR

Uyushiq bo'laklar va gaplarni o'zaro bog'lab keluvchi bog'lovchilar teng bog'lovchilar hisoblanadi.

Teng bog'lovchilar uyushiq bo'lak va gaplarni bog'lash bilan birga, ular o'rtasidagi mazmuniy munosabatni ham ro'yobga chiqaradi. Shunga ko'ra teng bog'lovchilar quyidagi turlarga bo'linadi:

1) biriktiruv bog'lovchilari: *va, hamda, bilan, ham.*

2) zidlov bog'lovchilari: *ammo, lekin, biroq, balki,*

¹ Ona till: Umumta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik / N. Mahmudov, A. Nurmonov, A. Sobirov va boshq. T., «Ma'naviyat», 2005.

3) ayiruv bog'lovchilari: *yo... yo, goh ... goh, dam... dam, bir ... bir, ba'zan ... ba'zan, xoh ... xoh.*

4) inkor bog'lovchisi: *na ... na.*

Sof va vazifadosh bog'lovchilar

Bog'lovchilar ham xaddi ko'makchilar siagari sof va vazifadosh bog'lovchilarga bo'linadi.

Faqat bog'lovchi vazifasini bajaruvchi yordamchi so'zlar sof bog'lovchilar sanaladi: *va, lekin, ammo, biroq* kabi.

Bir o'rinda bog'lovchi, boshqa o'rinda ko'makchi, yuklama yoki modal so'z vazifasida keluvchi yordamchilar vazifadosh bog'lovchilar sanaladi.

Masalan, *bilan* ham ko'makchi, ham bog'lovchi; *ham, na...na* ham bog'lovchi, ham yuklama; *-u (-yu), -da* yordamchilari ham yuklama, ham bog'lovchi; *balki* ham bog'lovchi, ham modal so'z vazifasini bajaradi.

Biriktiruv bog'lovchilari

Uyushiq bo'laklarni va uyushiq gaplarni o'zaro biriktirib keluvchi bog'lovchilar biriktiruv bog'lovchilari hisoblanadi.

Biriktiruv bog'lovchilariga *va, hamda* sof bog'lovchilari, *bilan* ko'makchi-bog'lovchisi, *-u (-yu), -da, ham* yuklama-bog'lovchilari mansubdir. Bulardan *ham* bog'lovchi vazifasida takror holda qo'llaniladi.

-u (-yu), -da o'zi qo'shilayotgan so'zdan chiziqcha bilan ajratiladi, lekin uyushiq bo'laklar o'rtasiga vergul qo'yilmaydi.

Ayiruv bog'lovchilari

O'zaro bog'lanayotgan bo'lak yoki gaplardan birini bosbqasidan ayirib ko'rsatuvchi bog'lovchilar ayiruv bog'lovchilari hisoblanadi. Masalan, *yo..., yo..., yo, yoki, goh..., goh..., dam..., dam..., ba'zan ..., ba'zan ..., bir..., bir* kabi.

Takror qo'llanuvchi ayiruv bog'lovchisi oldidan yozuvda vergul qo'yiladi.

Zidlov bog'lovchilari

O'zaro zidlik munosabatida bo'lgan uyushiq bo'laklar yoki gaplarni bir-biriga bog'lab keluvchi *ammo, lekin, biroq* bog'lovchilari zidlov bog'lovchilari sanaladi.

Balki so'zi ko'pincha zidlov bog'lovchisi vazifasida qo'llaniladi. Masalan: *Bu jarang-jurung ovozlari uning g'ashini keltirmas, balki xayolini chalg'itib, unga orom bag'ishlardi. (M. Karim)*

Yozuvda zidlov bog'lovchilaridan oldin vergul qo'yiladi.

Inkor bog'lovchisi

Uyushiq bo'lak va gaplarni inkor ma'nosini yuklagan holda bog'lovchi *na..., na...*, yordamchisi inkor bog'lovchi sanaladi. Bunda gapning kesimi tasdiq shaklida bo'ladi.

Yakka va takror bog'lovchilar

Bog'lovchilar qo'llanilishiga ko'ra yakka va takror bog'lovchilarga bo'linadi.

Va, ammo, lekin, biroq, chunki, yo kabi bog'lovchilar yakka, *yo...*, *yo...*; *dam...*, *dam...*; *goh...*, *goh...* bog'lovchilari esa takror bog'lovchilar sanaladi.

II. ERGASHTIRUVCHI BOG'LOVCHILAR

O'zaro tobe munosabatida bo'lgan gap bo'lagi va gaplarni bog'lash uchun ishlatiladigan bog'lovchilar ergashtiruvchi bog'lovchi sanaladi.

Chunki, ya'ni, agar, garchi singari so'zlar ergashtiruvchi bog'lovchilardir.

Ergashtiruvchi bog'lovchilarning turlari	Vazifasi	Misollar
Aniqlov bog'lovchisi	Gap bo'laklarini va gaplarni tobelantirib bog'laydi	<i>Ya 'ni</i>
Sabab bog'lovchilari	Gaplarni o'zaro tobelantirib bog'laydi, ular o'rtasidagi sabab ma'nosini ifodalaydi	<i>Chunki, negaki</i>
Shart bog'lovchilari	Gap bo'laklari va gaplarni tobelantirib bog'laydi, ular o'rtasidagi shart ma'nosini ifodalaydi	<i>Agar, basharti, garchi</i>

Sabab bog'lovchilari

Chunki, negaki bog'lovchilari sabab bog'lovchilari hisoblanadi.

Yozuvda bu bog'lovchilardan oldin vergul qo'yiladi.

Aniqlov bog'lovchisi

Ya'ni bog'lovchisi aniqlov bog'lovchisi sanaladi. Yozuvda *ya'ni* bog'lovchisidan oldin doimo vergul qo'yiladi.

Shart bog'lovchilari

Agar, agarda, basharti, garchi singari bog'lovchilar shart bog'lovchilari hisoblanadi.

Хуллас, 8-синф она тили дарсларида синтаксисни морфология билан боғлаб ўрганиш жараёнида ўқувчилар нутқини морфологик шакллар билан бойитиш мазмуни ва усулларини жорий этиш муҳим назарий ва амалий аҳамият касб этади.

3.2. Синтаксисни морфология билан боғлаб ўрганиш жараёнида матн устида олиб бориладиган ишлар

Методист олимлар грамматикани унинг амалий аҳамиятини таъминлаган ҳолда ўрганиш, «ижодий нутқ сохиблари»ни тарбиялаш зарур деган фикрда яқдилдирлар. Бу борада Н.Махмудов, А.Нурмонов,

Ҳ.Неъматов, А.Ғуломов, М.Қодиров, Н.Сатторова, Х.Курбонова, Н.Йўлдошева ва бошқаларнинг тадқиқот ишлари, методик қўлланмалари, рисолалари алоҳида аҳамият касб этади. Кейинги йилларда матн синтаксисини ўрганишга бағишланган методик изланишларга эътибор кучайди. Ўзбек мактабларида рус тили ўқитиш бўйича Е.М.Сорокина, Г.Уринова, таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек тили ўқитиш соҳасида М.Рихсиева, она тили дарсларида ўқувчиларни матн яратишга ўргатиш масалалари устида Н.Қосимоваларнинг тадқиқот ишлари майдонга келди, Т.Зиёдованинг қатор мақолалари эълон қилинди. «Таълим жараёнида матн устида ишлашнинг асосий омиллари» мавзусига бағишланиб ўтказилган ўзбек тили доимий анжуманининг тўртинчи йиғини тезислари босилиб чиқди. Лекин умуман олганда, она тили дарсларида ўқувчиларни матн тузишга ўргатиш борасида бажарилган тадқиқот ишлари озлигини таъкидлаш жоиз.

Матн устидаги ишларни уч йўналишда ташкил этиш она тили таълими методикасидаги янги жиҳатлар сифатида шаклланмоқда:

- 1) матн таҳлили асосида сўз ишлатиш санъатини ўрганиш;
- 2) матн таҳлили асосида мулоқот маданиятини ўстириш;
- 3) матн тузиш устидаги ишлар.

Матн таҳлили асосида сўз ишлатиш санъатини ўрганиш рус тилини она тили сифатида ўқитиш таркибида ўқув фани унсури тарихида амал қила бошлади. Бунга, аввалги бобларда таъкидлаб ўтганимиздек, «Русская словесность» дарсликлари ва уларга доир яратилган методик тавсиялар ёрқин мисол бўла олади.

Матн таҳлили асосида мулоқот маданиятини ўстириш борасида Россия мактабларининг она тили дарсларида «Риторика» дарсликларининг амал қилаётганлиги далил саналади. Ушбу дарсликларга доир методик тавсиялар ҳам¹ ишлаб чиқилган.

Юқорида тилга олинган уч йўналишда яратилган методик адабиётларга таянган ҳолда 8-синфда матн билан ишлаш жараёнида морфологиядан ўтилганларни такрорлаш масалаларини ёритишга ҳаракат қилдик.

8-синф она тили дарсларида морфологик воситаларнинг жанр ва услуб талабига кўра қай тарзда танланганини кузатишда, уларни тўғри қўллашга ўрганишда матн ва унда акс этган синтактик қурилмалар катта қулайликлар яратади. «Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (синтаксис)» китобининг А.Нурмонов қаламига мансуб қисмида берилган изоҳга кўра синтаксис *ёпиштирмоқ*, *бирлаштирмоқ* маъносини англатиб,

¹ Ипполитова Н.А. Русский язык и риторика как учебные дисциплины // Русский язык в школе. – 2006. № 2. – С. 3-6.

унинг ўрганиш объекти учтадир: 1) сўз бирикмаси синтаксиси; 2) гап синтаксиси; 3) матн синтаксиси¹.

М.Йўлдошев матннинг қурилиши тўғрисида шундай дейди: «Матн камида иккита гапдан тузилган мураккаб синтактик бутунлик. Гаплар ўзаро турли синтактик алоқа воситалари ёрдамида бирикади. Уларга такрорий бўлақлар, олмошлар, хиазматик конструкциялар, замон ва макон ифодаловчи бирликлар, кесимларнинг замон шакллари, модал сўзлар каби турли лексик-грамматик бирликлар киради»².

А.Е.Куманяева яхлит матн тузиш ҳақида сўз юритар экан, Н.А.Наполюванинг куйидаги фикрини тилга олади: «...тил бирликларининг матн яратувчилик вазифаси деганда уларнинг матн ҳосил қилишда қатнаша олиши, матн «қуришга» кодирлиги, матн пайдо қилишни шартловчи барча омилларни - коммуникатив ният, яхлит тағ маъно, умумий ғояни – ҳисобга олиб, ҳамма қисмлари ва айрим гапларини бир бутунга айлантириб боғлай билишини тушуниш лозим»³.

8-синфда матнни лингвистик таҳлил қилиб бориш учун кенг имкониятлар вужудга келади. Бунда дарсликдаги матнларни ўқиб шунчаки ахборот олишгина эмас, балки ушбу ахборот қай тарзда ифода этилаётгани, тақдим қилинаётганига ҳам ўқувчиларнинг диққатини тортиш зарур.

8-синф «Она тили» дарслигида келтирилган дастлабки матн сифатида «Мукофот ва жазо» ривоятидир. Унда Махмуд Ғазнавийнинг отаси Сабуктегин ўзи кўрган тушнинг таъбирини аввал мунажжимдан, сўнгра оқил вазирдан сўраши, уларнинг бир фикрни икки хил ифодалаш ҳақида гап боради. Дилозор, дағал сўзли мунажжим: «Шоҳим, сизнинг барча ёру дўстларингиз ўлиб кетади, сиз ёлғиз қолиб, кўп азоб чекасиз», – дейди. Шу таъбири учун у жазо олади.

Оқил вазир бундай дейди: «Шоҳим, бу қутлуғ туш сизга муборак бўлсин. Садақалар беринг, бандиларни зиндондан озод қилинг. Тангри сизни барча ёру дўстларингиздан узоқроқ умр кўриш бахтига муяссар қилади». Бу гапи учун вазир шоҳнинг мукофотиغا сазовор бўлади.

Мунажжим ўлиб кетмоқ феълини ишлатган, оқил вазир эса умр кўрмоқ феълидан фойдаланган, уни узоқроқ сўзи билан бирикма ҳолида ишлатган. Демак, матн таҳлилида дарсликда талаб этилганидек унинг мазмуни бўйича хулоса чиқариш билан кифояланмай, ифода воситасини

¹ Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (Синтаксис): – Т., «Ўқитувчи», 1995. – 7-бет.

² Йўлдошев М. Матн бутунлигини таъминловчи воситалар // Йигирма биринчи асрда Ўзбек тили таълими масалалари: «Ўзбек тили» доимий анжумани тўққизинчи йигинининг материаллари (2007 йил 19-20 апрель). – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – Б. 240-241.

³ Куманяева А.Е. Изучение текстообразующей функции лексических средств в X-XI классах // Русский язык в школе. – 2005. № 6. – С. 9.

танлаш масаласига ҳам тўхталиш мақсадга мувофиқдир. Шунда матннинг таълимий аҳамияти ҳам рўёбга чиқади.

8-синф дарслигида У.Ҳошимовнинг асаридан келтирилган парча (53-бет) ўқилгач, қуйидаги гаплар орқали морфологик тушунчалар, ифода воситаларининг қўлланиши таҳлил қилинади:

Хушиднинг холаси қишлоқда туради. Шаҳардан автобусга ўтириб, уч соат юрилса, шундоқ тоғ этагидаги қишлоққа кириб борилади.

Анвар –холасининг ўғли. У ҳам бешинчида ўқийди.

Ўқитувчи шарт майлдаги «юрилса» феъли «юрганда» деб ўзгартирилса, мазмунда қандай ўзгариш юз беришини ўқувчилардан сўрайди. Ўқувчилар «юрганда» дейилса, ҳаракатнинг давомийлигига эътибор кучаяди. Ёзувчи эса бу ерда «атиғи уч соат юрилса» деган маънода ҳаракат вақтини қисқа қилиб кўрсатишга эришган, натижада гапнинг давомида «шундоқ» сўзини ишлатиш орқали кишлоқнинг яқин масофада жойлашганлигига ишора қилиш мумкин бўлган.

«Анвар –холасининг ўғли. У ҳам бешинчида ўқийди» парчасида ўқитувчи ўқувчилар фаоллигини ошириш йўли билан биринчи гапдаги *Анвар* сўзи ўрнида уни такрор ишлатмаслик учун иккинчи гапда у олмоши қўлланганини аниқлайди, уларнинг диққатини сон туркумига мансуб бешинчи сўзининг «бешинчи синфда» бирикмаси ўрнида келгани, шу билан ёзувчи ифодада ихчамликка интилганига қаратади.

Ёзувчи ва шоирларнинг ижод жараёнида сўз ва грамматик воситаларни танлаши ҳақидаги маълумотлар ҳам ўқувчиларнинг матн яратишга доир билим, кўникма ва малакаларини ривожлантиришга беҳад катта ёрдам беради.

Хуллас, матн синтаксисини ўрганиш морфологияни такрорлаш ва ифода воситаларини нутқий ниятга мос равишда ишлатиш, фикр баён этишда ихчамликка интилиш, гапларни бир бутунликка бирлаштириш йўллари билан танишишда муҳим аҳамият касб этади.

8-синф «Она тили» дарслигида матн юзасидан морфологиядан ўтилганларни эслаш, такрорлашга ундовчи топшириқлар ҳавола қилинган. Масалан: 9-машқдаги «Шарафли бурч» матнига доир берилган топшириқда ундаги мустақил сўзларни туркумларга ажратиш ва ўзи боғланган сўз билан биргаликда кўчириб ёзиш сўралган.

28-машқдаги «Ҳикмат» матни юзасидан «Матндаги равиш сўзларни ўзи билан боғланиб келган сўз билан биргаликда кўчириб ёзинг. Гап бўлаги сифатидаги вазифасини аниқланг», деган топшириқ тавсия этилган.

57-машқдаги «Ночорлик нимадан?» матни бўйича «Ажратиб кўрсатилган сўз бирикмаларидаги тобе сўзнинг ўрни ҳақида хулоса чиқаринг» топшириғи келтирилган.

71-машқдаги матн юзасидан «Матндаги бошқарув муносабатидаги сўз бирикмаларини ажратиб ёзинг ва хоким сўзларнинг туркумини айтинг», деган топшириқ берилган.

Аксарият матнларга доир топшириқларда синтаксис бўйича ўтилаётган мавзуни мустаҳкамлаш кўзда тутилган. Вазифаларнинг бундай бўлиши табиий, чунки ўрганилаётган тил ҳодисаси шуни тақозо этади.

Матнга доир топшириқларда синтаксисга қўшимча равишда морфологияни ҳам оз-оздан такрорлашга хизмат қилдириш учун таҳлил кўламини бирмунча кенгайтириш талаб этилади.

«Шарафли бурч» матни сўз ишлатишдаги (фарзандлари ўрнида жигаргўшалари, оталари ўрнида падари бузрукворлари ва бошқалар) маҳоратдан ташқари, морфологик шаклларнинг қўлланишига эътиборни жалб этиш мумкин. Масалан, ушбу матн равишдош ва у билан боғлиқ равишда ишлатиладиган тиниш белгиларини эсга олиш имконини беради.

Матнда равишдошнинг **-б (-иб)** шакли кўмакчи феълли бирикувларда (*қайтиб келаётган, ўтиб кетишибди* каби), хол вазифасида (*«бошини қуйи солиб»* каби), равишдош ўрамлар¹ (*«отдан тушиб», «отларига миниб»* каби) ишлатилган. Ўқувчилардан бундай равишдошларни аниқлаб, қайси вазифада (кўмакчи феълли бирикувда етакчи феъл, гапда хол ёки қўшма гап таркибидаги содда гаплардан бирининг кесими) қўлланганлигини айтишлари кутилади. Албатта, қўшма гап турлари 9-синфда ўрганилади, шу боис 8-синф ўқувчилари эргаш гаплар ҳақида маълумотга хали эга бўлмайдилар. Равишдошнинг мазкур шакли тиниш белгиси (вергул) билан боғлиқ бўлганлиги учун бирор йўл билан икки ҳолатнинг фарқини англатиш зарурияти мавжуд:

1. Равишдошдан кейин вергул қўйилмайди.

2. Равишдошдан кейин вергул ишлатилади.

8-синфда ўқувчилар санаш оҳанги тушунчаси билан таниш бўлганликлари учун ҳам шу тушунчага таяниб иш кўрган маъқул. Чунончи, равишдош санаш оҳанги билан айтилмаса, ундан кейин вергул қўйилмайди: *«Булар ёнидан от чоптириб, чангитиб ўтиш инсонлик шаънига исноддир, наҳотки шуни ҳам билмасангиз?»* гапида *«от чоптириб», «чангитиб»* сўзлари санаш оҳанги билан ўзаро ажратиб талаффуз қилинади, шунинг учун улар орасига вергул қўйилади. Лекин *«чангитиб», «ўтиш»* сўзлари орасида санаш оҳанги йўқ. Шу сабабдан улар вергул билан ажратилмайди.

Ўқитувчи ўқувчиларнинг диққатини матннинг биринчи гапига (Бир куни мавлоно Алишер Навоий мулозимлари билан отда узоқ тоғ сайридан қайтиб келаётган экан) қаратиб, унинг кесими қандай ифодаланганини

¹ Маҳмудов Н., Нурмонов А. Номи кўрсатилган китоб, 128-бет.

аниклатади ва матннинг ташкилий жиҳатлари ҳақида қисқа маълумот беради.

Матн асосида морфологиядан ўтилганларни такрорлаш орқали синтактик қурилмаларнинг табиати англанади, морфологик жиҳати яна ҳам кенгрок ва чуқуррок ўрганилади.

Эслатиш лозимки, ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқида қўмакчили бирикувларнинг қисмларини мажхул нисбат шаклида қўллаш, кераксиз ўринларда шарт майлдаги феълдан кейин вергул ишлатиш ва бошқа шу каби камчиликлар тез-тез учраб туради. Бу масалалар 8-синфда янги мавзу сифатида ўрганилмайди, бинобарин, янгилик унсури аралашган такрорлашдан фойдаланиш айни муддаодир.

Л.А.Тростенцова ва бошқа муаллифлар томонидан яратилган «Обучение русскому языку в 8 классе» методик тавсияларида таклиф этилаётган баён ва иншоларни грамматик топшириқлар билан мураккаблаштириш маслаҳат берилади. Бу иш турини баён ёки иншо ёзилгандан кейин, матн яратилгандан сўнг ёзма ишлар таҳлили чоғида ҳам давом эттириш мумкин¹. Шунингдек, ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқидаги типик хатоларни кўзда тутган ҳолда грамматик топшириқлар тавсия қилиш мумкин. Ўқувчиларни мураккаблашган гаплар тузишга ўргатиш масалалари В.Е.Мамушиннинг «О становлении сложных и осложненных предложений в письменной речи учащихся» мақоласида² тажриба-синов натижалари асосида баён қилинган. Лекин, масалан, гапларни равишдош, сифатдош, ҳаракат номили бирикмалар билан мураккаблаштириш, қўшма гаплар тузишга доир машқлар жараёнида ихчам конструкциялар яратишга интилиш унутилмаслиги даркор.

Кейинги йилларда она тили, шунингдек, иккинчи тилни ўқитиш методикасида ўқувчиларга матн тузишга доир билим, қўникма ва малакаларини сингдириш, уларнинг таркибий элементларини ўргатишга бўлган эътибор кучайди. Ушбу йўналишда Е.М.Сорокина, Г.В.Урумбаева, М.М.Рихсиева ва бошқа методист олимлар томонидан тадқиқот ишлари амалга оширилган³. Зеро, бугун матн синтаксиси синтаксиснинг ўрганиш объектларидан бири сифатида эътироф этилган (Н.Маҳмудов,

¹ Обучение русскому языку в 8 классе: Метод. рекомендации к учеб. для 8 кл. общеобразоват. учреждений / Л.А.Тростенцова, Т.А.Ладыженская, И.А.Шеховцова. – М., «Просвещение», 2003. – С. 54.

² Мамушин В.Е. О становлении сложных и осложненных предложений в письменной речи учащихся / Русский язык в школе. – 1988. № 3. – С. 57-60.

³ Сорокина Е.М. Обучение построению сложного синтаксического целого на уроках русского языка в узбекской школе: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. - Т., 1991; Урумбанва Г.Н. Лингводидактические основы обучения учащихся 7-9 классов сложному синтаксическому целому как базовой структуре русской монологической речи (на материале школ с каракалпакским языком обучения): Автореф. дис. ... канд. пед. наук. - Т., 2001; Рихсиева М. Таълим рус тилида олиб бориладиган мактаб-ларнинг ўзбек тили дарсларида ўқувчиларни матн тузишга ўргатиш методикаси. Пед.фан.номз. ... дисс. –Т., 1999.

А.Нурмонов)¹. Бу ҳолат мактабда она тилини ўқитиш мазмунида тегишлича акс этиб, уни ўқитиш методикаси ишлаб чиқила бошланди.

Матн синтаксисидида мустақил гапларнинг боғланиши, бирикуви, шу боисдан эса – уларнинг бирикувини амалга ошириш учун хизмат қиладиган морфологик воситалар диққат марказига қўйилди. Морфологик воситаларни ушбу йўналишда такрорлай бошлаш учун 5–7-синфларда ўрганилган, биз кўриб чиқаётган масалага дахлдор мавзуларни белгилаб олиш зарур. Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- 1) отлар ёрдамидаги боғланиш;
- 2) олмош (олмош ёрдамидаги боғланиш);
- 3) боғловчилар.

Отлар мустақил гапларнинг ўзаро боғланишини амалга оширишда асосан матний синонимлар ёрдамида иштирок этади. Сифатлар эса – фикр предметининг муҳим белгиларини ажратиш асосида қатнашади. Сонлар ўз умумлаштириш вазифасига кўра ишлатилади: ... *учаласи...* ва ҳоказолар. Мустақил сўз туркумларидан олмошга матн яратиш вазифасида чиқишдек муҳим вазифа хосдир. Мазкур мавзунинг такрорлаш ишини олмошнинг маъновий гуруҳларини такрорлашдан бошлаш жоиз. 7-синф дастури ва «Она тили» дарслигида берилишига кўра² ушбу мавзу 12–27-дарсларда ўрганилади.

Дарсликда олмошларнинг вазифаси аниқ ажралиб турадиган қуйидаги таъриф берилади: «Бошқа сўзлар, шунингдек, сўз бирикмаси ва гап ўрнида алмашилиб қўлланувчи, уларга ишора қилувчи ёки сўрок билдирувчи сўзлар олмош ҳисобланади»³. Гарчи таърифда гапларнинг олмош ёрдамида ўзаро боғланиши кўрсатилмаса ҳам, олмош гапни алмаштириб келиши мумкинлигини эслатишнинг ёлғиз ўзигина ушбу сўз туркуми ёрдамида гапларнинг боғланиши ва матн яратилиши ҳақида маълумот берадики, таърифдан буни англаб етиш қийин эмас.

8-синфда «Олмош» мавзусини такрорлабгина қолмай, ўқувчиларнинг айрим олмошлар матн структурасида мустақил гапларни боғлаш учун хизмат қилиши ҳақидаги тасаввурини кенгайтириш ҳам зарур. Буни яққол кўрсатиш учун матн танлаш ва ўқувчиларга уни ўқиб, мустақил гапларни боғлаш воситаси вазифасини бажараётган олмошларни топишни таклиф этиш керак.

Боғланишли матн тузиш иши 8-синф ўқувчиларидан уюшиқ бўлақларнинг бирикувида доир муайян билим, кўникма ва малакаларни содда гап соҳасидан матн синтаксиси соҳасига кўчиришни таталаб этади. Масалан, морфологик воситаларнинг қўлланишини гапнинг уюшиқ

¹ Маҳмудов Н., Нурмонов А. Номи кўрсатилган китоб, 7-б.

² Она тил: Umumtaʼlim maktablarining 7-sinfi uchun darslik / N. Mahmudov, A. Nurmonov, A. Sobirov va boshq. – Т., «Maʼnaviyat», 2005.

³ Номи кўрсатилган дарслик, 14-бет.

бўлаклари соҳасидан қўшма гап таркибидаги содда гаплар соҳасигагина эмас, балки матн таркибидаги мустақил гапларни туташтириш соҳасига ҳам кўчиришда ўз ифодасини топади.

8-синфда олмош, боғловчилар каби айрим морфологик категорияларни такрорлаш ишини ташкил этар ва ўтказар эканмиз, гапнинг уюшиқ бўлаклари ва мустақил гапларни боғлаш воситаларининг ишлатилишини кўрсатишда такқослаш методидан фойдаланишга алоҳида эътибор бердик.

Т.Кудратовнинг таъкидлашича, «Хар бир гапда нисбатан тугалланган қандайдир фикр ифодаланган бўлади. Аввалги гапларда ифодаланган фикрни кейинги гапда ифодаланган фикр, одатда, ё ривожлантиради, ёки улардан келиб чиқадиган фикрларни хулосалайди. Шундай экан, кейинги гапни олдинги гап билан тўғри боғлаш муҳимдир. Гаплар бир-бирлари билан хилма-хил синтактик воситалар орқали боғланади. Баъзан улардан тўғри фойдалана олмаганлик кўзга ташланади»¹. Бундай ҳолатлар баъзан гапларнинг ўзаро мантиқий боғланишига путур етказиши мумкин. Муаллиф ўз кузатишлари асосида гапларнинг бирикувидаги мантиқийликнинг бузилишига қуйидагиларни киритади:¹ Гапларни бир-бирига боғлашда юз берадиган хатолар. 2. Бир фикрдан бошқасига ўтишда юз берадиган хатолар. 3. Матнни абзацларга бўлишда хатоларга йўл қўйиш. 4. Матнни мантиқий шакллантириш, синтактик қурилмаларни танлашда юз берадиган хатолар².

Таъкидлаш жоизки, морфологик категорияларнинг ҳаммаси ҳам гапнинг уюшиқ бўлаклари ва мустақил гапларни ўзаро боғлаш учун бир хилда қўлланавермайди. Шу нуқтаи назардан уларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1) Фақат гапнинг уюшиқ бўлақларини боғлашда ишлатиладиган морфологик воситалар;

2) Гапнинг уюшиқ бўлаклари ҳам, мустақил гапларни ҳам ўзаро бириктиришда қўлланиладиган боғланиш воситалари.

3) Фақат қўшма гаплар қисмларини боғлашда ишлатиладиган айрим морфологик категориялар.

Боғловчи ва юкламаларнинг қўлланиши ўзига хосдир.

Ўзбек тилида *ва*, *ҳам*, *ҳамда* бириктирув боғловчилари гапнинг уюшиқ бўлақларини ҳам, қўшма гап таркибидаги қисмларни ҳам боғлайди. Лекин улар матн таркибида мустақил гапларни бириктиришда деярли қўлланмайди.

Аксинча, лекин, аммо, бироқ, шунинг учун, чунки ва бошқа шу каби бириктирув ва эргаштирувчи боғловчилар бажарадиган вазифасига кўра тўла-тўқис мос келади. Улар гапнинг уюшиқ бўлақларини боғлашда ҳам,

¹ Кудратов Т. Нуқт маданияти асослари. –Т., «Ўқитувчи», 1993. – 62-бет.

² Ўша жойда.

матн таркибида мустақил гапларни бириктиришда ҳам қўлланади. Масалан: *Сувда яшайдиган тошбақалар ҳам бор. Лекин улар балиқ, қурбақа, чувалчанг каби жониворлар билан овқатланади.*

–ку, –да, –ми, –а ва бошқа юкламалар – қўшимчалар матн таркибида мустақил гапларни боғлаш учун ишлатилмайди. Лекин сўз-юкламалар (*фақат, наҳотки, токи* ва бошқалар) ана шу вазифани бемалол адо эта олади: ...*Токи одамлар мени кўрмасин.*

Матн ҳосил қилувчи морфологик категориялар сирасида киритмаларни, киритма гапларни кўрсатиш мумкин.

5–7-синф «Она тили» дарсликларида тақдим этилган таъриф ва қоидалар ҳамма вақт ҳам мустақил гапларнинг ўзаро боғланишига ишора қилавермайди. Масалан, 7-синф «Она тили» дарслигининг 56-дарсида берилган таърифга кўра боғловчи шундай тушунтирилади: «Гапнинг уюшиқ бўлақларини ва қўшма гап таркибидаги содда гапларни ўзаро боғлаш учун хизмат қилувчи ёрдамчи сўзларга боғловчи дейилади»¹. Бу ерда мустақил гапларнинг ўзаро боғланишига бевосита ишора қилинаётгани йўқ. Ушбу материални такрорлашда мазкур таърифни айрим боғловчилар мустақил гапларни ўзаро боғлаш учун ҳам хизмат қилади, деб тўлдириш маъқул кўринади.

Зидлов ва айирув боғловчилари, *на...*, *на* инкор боғловчиси мустақил гапларни ўзаро боғлашда ишлатилади.

Тилга олинган боғловчиларнинг ушбу хусусиятлари боғловчиларнинг кўрсатилган ҳар бир тури юзасидан келтирилган таърифларда ўз аксини топган. Масалан, айирув боғловчиларининг таърифида (61-дарс) айтилишича, «Ўзаро боғланаётган бўлак ёки гаплардан бирини бошқасидан айириб кўрсатувчи боғловчилар айирув боғловчилари ҳисобланади»².

7-синф «Она тили» дарслигининг олмош, боғловчилар ҳақидаги айрим таърифларида гапларнинг ўзаро боғланиши тўғрисида гапирилишини ҳисобга олиб, 8-синфда мустақил гапларни ўзаро боғловчи морфологик воситалар, уларнинг матн яратишдаги вазифалари юзасидан тасаввурларини чуқурлаштириш ва кенгайтириш имконияти туғилади. Бу маълумотлар таккослаш усулида мисоллар билан намойиш қилинади. Масалан:

Берилган гапларни ўқинг. Улардаги фаркларни кўрсатинг:

Тол устида порлаб турган лампочкадан ерга ола-була ёруғлик тушарди, лекин шундай бўлса ҳам бу ерда бемалол хат ўқиш мумкин эди.

Тол устида порлаб турган лампочкадан ерга ола-була ёруғлик тушарди. Лекин шундай бўлса ҳам бу ерда бемалол хат ўқиш мумкин эди (С.Назар).

¹ Она тил: Umumta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik, 68-бет.

² Номи кўрсатилган дарслик, 75-бет.

Ўқувчилар чап томонда берилган гапни ўқиб, бу гапда *лекин* боғловчиси қўшма гап қисмларини боғлаётганлигини, Унғ томондаги гапни ўқиб, ушбу боғловчи мустақил гапларни ўзаро бириктираётганлигини айтадилар.

Қўшимча равишда қуйидаги каби машқлар тавсия этилиши мумкин: Берилган қўшма гапни мустақил содда гапларга бўлинг. Берилган гапларни мос боғловчилар билан тўлдилинг.

Хуллас, 8-синф она тили дарсларида морфологик воситаларнинг жанр ва услуб талабига қўра қай тарзда танланганини кузатишда, уларни тўғри қўллашга ўрганишда матн ва унда акс этган синтактик қурилмаларни таҳлил қилиш, мустақил гапларни боғловчи воситаларга ўқувчилар эътиборини қаратиш нутқ ўстириш, нутқ маданиятини эгаллашнинг муҳим омили саналади.

3.3. Ўқувчиларнинг нутқ маданиятини шакллантириш мақсадида синтактик қурилмалар устида олиб бориладиган ишлар

Тадқиқотнинг навбатдаги – яқуний вазифаларидан бири 8-синфда синтаксисни ўрганиш жараёнида ўқувчиларнинг нутқ маданиятини шакллантириш билан боғлиқ равишда морфологияни такрорлаш муаммосини ҳал этишга бағишланиши изланишимизнинг мантиқий давоми саналади. Агар мағн устида ишлаш жараёнида гапни гапга боғловчи морфологик воситалар билан ганишиш, уларни эгаллаш масалаларига устувор аҳамият берилган бўлса, нутқ маданиятини эгаллаш босқичида ўқувчилар тил ходисаларни нутқ одоби доирасида танлаб ишлатиш вазиятига тушадилар, тарбия топганликни намоён этган ҳолда фикр баён этиш ва фикр алмашишни машқ қиладилар.

Кейинги даврларда хорижий тилшунослардан Б.Н.Головин, Л.Г.Смирновалар нутқ маданиятига бағишланган монографик тадқиқотлари билан чиқдилар. Ўзбек тилшунослигида нутқ маданияти Н.Махмудов, Р.Қўнғуров, Э.Бегматов, А.Абдуллаев, Ё.Тожиев, Т.Қудратов ва бошқа тилшунос олимларнинг диққат марказида бўлди. Она тили ўқитиш методикасида нутқ маданияти масалалари М.Омилхонова, Й.Абдуллаев, А.Ғуломов ва бошқа бир қатор методист олимлар томонидан ёритилди, Х.Қурбонова, Н.Йўлдошева, Н.Қосимоваларнинг тадқиқот ишларида тилга олинди. Олдинги номзодлик диссертациямиз ва методик қўлланмамизда¹ бош булақларни ўрганиш муносабати билан айрим хулосалар баён этилди.

¹ Юсупова Т. Гапнинг бош булақларини ўрганиш жараёнида ўқувчилар нутқини ўстиришнинг лингвотетодик асослари: Пед. фан.номзоди ... дисс. – Т., 2005; Гапнинг бош булақларини ўрганиш жараёнида ўқувчилар нутқини ўстириш. – Т., 2006.

Она тили дарсларида синтаксисни ўрганиш жараёнида морфологияни такрорлаш нутқ ўстиришга йўналтирилган, бунда матн яратишга ўргатиш устувор аҳамият касб этган экан, пировард натижа – такрорлашдан кўзланган самарадорлик нутқ маданиятининг шаклланишида ўз ифодасини топиши лозим.

Морфология курсида тушунчаларни англаштириш учун хизмат қиладиган материаллар (терминлар, таърифлар) кейинчалик нутқ маданияти устидаги ишларга ўтиш имконини берадиган филологик билимларни шакллантириш ва шу орқали нутқ ўстиришнинг амалий масалаларини ҳал этиш мақсадини кўзда тутди. Ёрдамчи сўзлар, турли хил қўшимчалар ҳақидаги билимлар эса нутқ маданиятини ривожлантириш учун замин яратади. Таълим мазмунига фарқлаб муносабатда бўлиш билимларнинг иккинчи гуруҳига устувор аҳамият бериш кераклигини асослаш имконини беради.

Л.Г.Смирнованинг «Культура русской речи» китобида таъкидланишича, «Нутқнинг бойлиги аввало сўзловчининг умумий маданияти билан, унинг фикрлаш қобилияти билан белгиланади. «Тил бойлиги фикрлар бойлигидир» – деб ёзган эди Н.М.Карамзин. Катта луғат бойлигига эга бўлган, ушбу сўзлардан уларга хос турли хил маъно бўёқларини ҳисобга олиб фойдалана биладиган, хилма-хил синтактик курилмалар, оғзаки нутқ интонацияси соҳиби бўлган инсон нутқи бой саналади. ...Нутқ бойлиги нутқнинг бошқа барча коммуникатив сифатларини белгилаб беради»¹. Дарҳақиқат, нутқи бой нотикнинг сўзи диққат билан тингланади, эшитувчида яхши таассурот қолдиради, фикрлари ёркин, таъсирчан, аниқ қабул қилинади.

Нутқнинг ифодалилиги нутқ маданиятини эгаллашда муҳим аҳамият касб этади. Самимият билан гапириш кўп жиҳатдан сўзлаш оҳангига, самимият ифодалашга ёрдам берувчи лексик ва грамматик воситаларни танлаб ишлатишда намоён бўлади. Масалан, «кетларинг» билан «кетинглар» ифодаси ўртасида катта фарқ бор: биринчисида суҳбатдошни менсимаслик, унга кўпол муносабатда бўлиш натижаси бўлса, иккинчиси самимий муомала акс эттириляётгани туфайлидир. Л.Г.Смирнова уқтирганидек, «Тингловчи ёки китобхонларнинг диққатини жалб этувчи, қизиқишини барқарор ушлаб турувчи нутқ структурасидаги хусусиятларга нутқнинг ифодалилиги деб аталади. Қолиплар, шаблонлардан холи, «тил модаси» кетидан кўр-кўрона эргашилмаган образли, жонли, эмоционал нутқ ифодали саналади»². Муаллиф оҳанг равонлигига катта эътибор беради: «Идрок этиш учун нутқнинг хушоҳанглилиги – кулоққа хуш ёқадиган талаффуз талабларига мослиги, сўзларнинг товуш томонларини

¹ Смирнова Л.Г. Культура русской речи. – 2-е изд. – М., ООО «ТИД «Русское слово – РС», 2005. – С. 9.

² Номи кўрсатилган китоб, 11-бет.

хисобга олиб танланганлиги каби сифатлари муҳимдир»¹. Шунга кўра ҳам синтаксисни ўрганиш жараёнида гапларни, матни ифодали ўқишга, сўзлаётган пайтда ифодалиликка алоҳида эътибор берилади. Айниқса, сўзларни қулоққа хуш ёқадиган тарзда ижобий бўёкли тил воситалари, морфологик шаклларда қўллаш, гапиришда самимийлик, жумлаларни айтишда равонлик муҳим аҳамият касб этади. Содда гап синтаксисига доир гап қурилмаларини ифодали ўқиш масалалари методист олим М.Омилхонова томонидан яратилган методик қўлланмаларда кенгрок ёритилган².

Овоз ёқимлилиги хушмуомалалилик билан боғланади. А.С.Киселева ўзининг «Обучение словесной вежливости на уроках русского языка» мақоласида одам ўзига қандай салом берилаётганига, кўрсатган яхшилиги учун қандай сўзлар билан миннатдорчилик билдирилаётганига бефарқ эмаслигини эслатар экан, бундай дейди: «Чинакам хушмуомалалиликни тарбиялаш – бу аввало инсонга ҳурмат билан муносабатда бўлиш, яхшиликни тарбия топтиришдир»³. Муаллифнинг фикрича, ўқувчиларимизни хушмуомала қилиб тарбиялашда ўқитувчининг дарсдаги самимий сўзлари, ўқувчилар гап тузганда «Энди шу гапни қандай қилиб хушмуомалалик билан айтиш мумкинлиги ҳақида ўйланг ва уни ўзгартириб айтинг» деган топшириқлари муҳим рол ўйнайди. Шунда бола сўз танлаб ишлатиш вазиятига тушади.

Д.Сайидованинг «5-7-синф она тили дарсларида ўқувчиларнинг ёзма нутқини кўмакчи феъллар билан бойитиш» мақоласида айтилганидек: «Нутқ маданиятини эгаллаш йўлидаги ҳаракат фикр ифодалашда суҳбатдош билан ўртадаги вазиятни самимийлаштиришга интилиш, одоб-ахлоқ доирасида андиша билан сўзлаш, ўз гапини фақат яхши сўзлар воситасида ўтказишга ҳаракат қилишни талаб этадиган машқларда амал қилади. Кескин ҳукм ўрнини ҳаракатларга модал ва бошқа хил муносабатлар билан алмаштириш, яъни ўқувчиларда самимий мулоқот муҳитини ифодаловчи тил ҳодисаларини қўллаш малакаларини шакллантириш устида иш олиб борилади. Бунга эса мулоқот жараёнига самимият бахш этувчи грамматик маъноларни ўрганиш, чунончи, кўмакчи феълли бирикувлардан фойдаланиш орқали эришиш мумкин. Зеро, айти шундай бирикувлар грамматик маъноларга жуда бойдир. Бу маъноларни билиш ва уларга нутқ жараёнида мурожаат этиш, шубҳа йўқки, сўзловчининг фикр дунёсини бениҳоя бойитади»⁴.

¹ Ўша жойда.

² Омилхонова М. Мактабда она тили синтаксисини ўрганиш. – Т., «Ўқитувчи», 1991; Мактабда содда гап синтаксисини ўргатиш. – Т., «Ўқитувчи», 1977; IV синфда «Синтаксис ва пунктуация»ни ўтиш // Она тили ўқитиш самарадорлигини ошириш. – Т., «Ўқитувчи», 1973.26–74-бетлар.

³ Рихсиева М. Номи кўрсатилган диссертация, 27-бет.

⁴ Сайидова Д. 5–7-синф она тили дарсларида ўқувчиларнинг ёзма нутқини кўмакчи феъллар билан бойитиш. // Uzluksiz ta'lim. - 2004. № 2. – 27-бет.

Хушоҳанглиликка синтактик курилмаларда гап бўлақларининг ифодаланиши, уларнинг ихчам, сиқик бўлиши кераклиги, синтагмаларнинг мусиқийлиги, оҳангдорлигини таъминлаш оркали ҳам эришилади.

Содда гап синтаксисини ўрганиш ҳам, шу жараёнда морфологияга доир билим, кўникма ва малакаларни такрорлаш, чуқурлаштириш ҳамда кенгайтириш ҳам нутқ маданиятини шакллантириш мақсади учун хизмат қилиши лозим. Ёшларнинг нутқини ўстириш, уларга нутқ маданиятини сингдириш ишлари маълум даражада нутқ услублари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари устида мунтазам равишда олиб бориладиган ишлар сифати ва самарадорлигига боғлиқ.

Кузатишлар ва ёзма ишлар таҳлилдан маълумки, бугунги кунда она тили дарсларида ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқини ўстириш соҳасида эришилаётган натижалар талаб даражасида эмас. Буни ўқувчилар нутқида йўл қўйилаётган қуйидаги каби услубий хатолар кўплигидан ҳам билиш қийин эмас: а) сўз ишлатишдаги хатолар; б) грамматик воситаларни қўллашдаги нуқсонлар; в) сўзлашувда китобийга хос, китобийда сўзлашувга хос сўз ишлатиш ва жумла куриш (гапириш ва ёзиш) билан боғлиқ камчиликлар.

Ўқувчилар нутқидаги бу ва бошқа хатоларнинг сабабларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

а) адабий тил меъёрларини, қонун-қоидаларини яхши билмаслик (меъёрга амал қилмаслик, уни бузиш);

б) ишлатилаётган сўзларнинг маъноларини ва уларнинг бирикиш имкониятларини билмаслик;

в) синонимик қатордаги сўзларни ишлатишдаги услубий хосликлар ҳақидаги тушунчага эга эмаслик;

г) фикр мақсадига мос равишда, услуб талабига кўра грамматик воситаларни танлай олмаслик.

Нутқ услублари юзасидан бериладиган маълумотлар, бажариладиган машқлар биринчи навбатда узлуксиз она тили таълими жараёнида 8-синфга қадар амалга ошириладиган ишларни назарда тутиши, қолаверса, таълим натижасида эришиладиган даражани ҳисобга олиши керак. 5–7-синфларда нутқ услублари амалий ўрганилади. Айрим мақолаларда бу даврда дастлаб бадиий услубга таяниш, кейинроқ илмий (китобий) услуб хусусиятларини англата бориш деган гоя илгари сурилмоқда¹. Бундай йўл тутишнинг зарурлиги шу билан изоҳланадики, турли услубларга хос

¹ Эргашева А. Она тили дарсларида ўқитувчиларнинг грамматик воситалар услубий хослигини ҳисобга олишлари // «Ёш истиқболли педагог ва илмий кадрларнинг касбий маҳоратини ошириш муаммолари: Республика илмий семинари. 27-28 май 2004 йил. Тошкент, 2004. – 192–194-б; Оғзаки ва ёзма нутқни ўзаро боғланишда ўстириш // Ўзбек тили таълими жараёнида фанлараро боғланиш масалалари "Ўзбек тили" доимий анжумани саккизинчи йиғинининг материаллари. 2005 йил. 21-22 апрель. –Т., 2005. – 103–104-б.

фаркларни билмаган ўқувчилар учун бадий услуб сўз ва грамматик воситаларни нутқ вазиятига ва шароитига мос равишда эркин ишлатиш имкониятини беради.

8-синфга келиб ўқувчилар нутқ услублари билан кенгрок танишадилар. Шу синф «Она тили» дарслигида¹ (2-дарсда) берилишига кўра, ёшлар адабий нутқ ва унинг услублари, илмий матн, адабий нутқ, шева, бадий услуб, илмий услуб, расмий-идоравий услуб ҳақида тушунча ҳосил қиладилар. 75-дарсда услубий юк, оғзаки нутқ, бадий нутқ услуби хусусидаги фикрлардан вокиф бўладилар.

Умумий ўрта таълимнинг «Она тили» давлат таълим стандартида билим, кўникма ва малакаларга нисбатан белгиланган талаблар орасида «боғланишли нутқ, нутқ услублари, стилистикага оид тушунчалар, уларнинг муҳим белгиларини билиб олишлари, изоҳлай билишлари ва шу тушунчалар билан боғлиқ грамматик терминларни ўзлаштиришлари»² кераклигини кўриш мумкин.

Ўқувчи услубларни дастлаб қуйидаги белгиларига кўра ўзаро фарқлайдилар: бадий адабиёт асари бўлса, бадий услуб; илмий асар – илмий услуб; конун, фармон, қарор – расмий-идоравий услуб. Бунда матнларнинг шаклига эътибор қаратилади. Лекин таълим жараёнида бу билангина кифояланиб бўлмаслиги аниқ. Зеро, бадий услуб ва илмий услубни бир-биридан фарқлаш учун лексик ва грамматик материалларнинг ишлатилиш хусусиятлари юзасидан тегишли маълумотлар берилиши лозим бўлади.

8-синф «Она тили» дарслигидаги 2-дарсда 4-машқдан сўнг айрим лексик ва грамматик воситаларнинг услубий қўлланиши ҳақида жуда қисқа маълумот бериб ўтилади. Масалан, ўқувчиларга қуйидаги мазмунда изоҳ берилади:

Кўчма маънодаги сўзлар, бўёқдор маънодош сўзлар, шевага хос сўзлар бадий услубда кенг ишлатилади. Илмий услубда маънодош сўзлардан деярли фойдаланилмайди. Терминлар маънодош бўлмайди. Грамматик воситалар ҳам, чунончи, *янглиг*, *мисоли* каби кўмакчилар бадий услубга хос бўлиб, илмий нутқда учрамайди.

Юқоридаги каби изоҳлар ёрдамида морфологик тушунчалар шунчаки такрорланмайди, балки амалда, нутқий амалиётда қўллаш жиҳатлари янада мустаҳкамланади, шу муносабат билан янги билимлар ўрганилади, кенгайтирилади ва чуқурлаштирилади.

Бу ҳақдаги маълумот 39-машқдан кейин, 40-машқдан аввал берилади. Бошқача айтганда, иншога тайёргарлик кўриш босқичида тушунтирилади.

¹ Qodirov M., Ne'matov H. va b. 8-sinf uchun darslik. – T.: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uy'i, 2006.

² Давлат таълим стандартига шарҳ: Она тили // Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастури. - Таълим тараққиёти. Ахборотнома, 1-махсус сон. – Т., «Шарқ», 1999. – 52-бет.

Бу нарса ўқучилар ёзадиган иншоларнинг ширали, мазмунли чиқиши учун зарур.

«Обучение русскому языку в 8 классе» китобида ҳам юқоридаги фикр алоҳида уқтирилади: «Ўқувчилар амалий машқлар жараёнида матн, услуб, нутқ типи, матнда гапларнинг ўзаро боғланиш воситалари ва бошқа шу каби тушунчалар ҳақида олган билим, кўникма ва малакаларини чуқурлаштирадilar. Энг муҳими, ўз билимларидан матн яратишда фойдаланишга ўрганадилар»¹. Китобда берилган тавсияларга кўра, VIII синфда синтаксисни ўргатиш дарсларида услублар устида куйидаги ишлар олиб борилади: 1) V-VII синфларда ҳар бир услубнинг системлилиги тўғрисида олинган билимларни такрорлаш ва мустаҳкамлаш; 2) ўрганилаётган синтактик воситаларнинг услубий хусусиятлари ҳақида янги билимлар бериш; 3) боғланишли нутқ ўстириш режалаштирилган услубдаги боғланишли матн яратиш юзасидан тайёрлов ишлари².

Она тили дарсларида ўқувчиларнинг нутқини ўстириш, нутқ маданиятини ривожлантириш тилнинг қонун-қоидаларини ўзлаштириш қатори ифода воситаларининг ўзини мукамал, баркамол эгаллашни ҳам тақозо этади. Киши ифода воситаларини қанча кўп билса, нутқ шароитига мос равишда уларни танлаб ишлатиш имкониятлари шунча кўп бўлади. Ушбу бой имкониятлардан унумли фойдаланиш эса услубиятга доир элементар билим, шу билим доирасида мустаҳкам кўникма ва малакаларни тақозо этади. Ифода воситаларини қўллаш нутқ маданияти ва амалий услубиятни эгаллаш асносида муваффақиятли кечади.

Нутқ маданияти адабий тил меъёрларини ўзлаштириш орқали фикрни тўғри, аниқ, ифодали баён этиш малакасини англади. Услубият эса «Обучение русскому языку в 8 классе» қўлланмасида таъкидланишича, нутқнинг функционал услубларига мувофиқ, фикр баён қилиш шароити ва мақсадлари, мулоқот вазиятига кўра тил воситаларини танлаб ишлатиш қоидаларини ифода этади³. Нутқ маданиятининг фикрни ифодали баён этиш элементи услубият билан боғланади. Айтиш мумкинки, она тили дарсларида ўқувчилар нутқ маданиятини тил меъёрлари қатори, нутқ услублари билан таниша бориш орқали ҳам эгаллайдилар.

Ифода воситаларини танлаш уларни билишдан ташқари, услубий қоидалар билан қуролланишни ҳам тақозо этади. Масалан, талай манбаларда юз сўзининг ижобий ва салбий бўёқдаги маънодошлари ҳақида гапирилади. Лекин уларни нутқ шароити ва коммуникатив мақсад,

¹ Обучение русскому языку в 8 классе: Методические указания к учеб.: Пособие для учителя / В.В.Бабайцева, Г.К.Лидман-Орлова, Ю.С.Пичугов и др.; Под ред. В.В.Бабайцевой. – 3-е изд., испр. и доп. – М., «Просвещение», 2001. – С. 119.

² Номи кўрсатилган китоб, 112-бет.

³ Номи кўрсатилган китоб, 111-бет.

мулоқот вазиятига мос равишда ишлатиш учун айрим мисоллар келтиришнинг ўзи кифоя қилмайди, балки услубий қоидаларга ўхшаш изоҳлар кўмаги зарур бўлади. Шунинг ҳам эслатиш жоизки, услубий қоида ўқиб-ўрганишни талаб этса, изоҳ ўқувчини тўғридан-тўғри амалга қилишга ундайди.

Ифода воситаларини билиш уларнинг тўлиқ рўйхатларидан хабардорликка бориб тақалади. Лекин, афсуски, 8-синф она тили дарсларида бўлаётганидек, агар кўмакчилар такрорланаётган бўлса-ю, уч-тўрт кўмакчини эсга олиш билан ўтиб кетилса, ифода воситаларининг тўлиқ рўйхати эътибордан четда қолади, аксинча, бундай дарсда назарий маълумотларни такрорлаш устун туради, яъни мақсад фақат назарий материалга қаратилади, ифода воситалари иккинчи даражали бўлиб қолади.

Тил ҳодисаларининг ҳаммаси ҳам ифода воситаси бўлавермайди. Масалан, от сўз туркуми ўтилаётганда отларнинг тўлиқ рўйхатини бериб бўлмайди, чунки отларнинг ўзи грамматик маъно англатувчи ифода воситалари эмас. Шунингдек, маънодош сўзларнинг ҳам тўлиқ рўйхати билан танишишнинг сира ҳам иложи йўқ. Биз ифода воситалари деганда сўзни грамматик жиҳатдан шакллантириш учун хизмат қиладиган шаклларни тушунамиз. Масалан, кўмакчилар шундай воситалар сирасига қиради.

Методист олима Г.Ахророва «Кўмакчили бирикмаларни ўргатиш методикаси (Ўзбек тили мисолида)» қўлланмасида кўмакчиларнинг қуйидаги тўлиқ рўйхатини берган:

«Соф кўмакчимлар: билан, учун, каби, сингари, янглиғ, туфайли, сайин, мувофик, ичра, сари, қадар, узра, оид, орқали.

Феъл кўмакчилар: қараб, қарамай, кўра, оша, қарамасдан, бўйлаб, тортиб, қилиб, яраша, қараганда, бошлаб, қарата, этиб, бўлиб, «келганда, деганда» (А.Н.Кононов, 1960, 310-бет).

Сифат кўмакчилар: бошқа, сабабли, ташқари, чоғли, қарши, бўлак, ортик, зиёд.

Рабиш кўмакчилар: кейин, сўнг, илгари, олдин, аввал, бўйича, асосан, бурун, биноан, нари, бери, буён, «нисбатан» (Т.Рустамов, 1991. 25-бет).

От-кўмакчилар: томон, томонидан, ич, уст, олд, ён, орқа, ўрта, атроф, ост, таг, тепа, ҳузур, рўпара, ҳақида, хусус, юзасидан, «соясиди, кош, ўрнида, кетида, бўйида, қаторида, боисидан, борасида, сифатида, бобида, асно, суратида, жиҳатдан» (Т.Рустамов, 81-90-бетлар)»¹.

Ифода воситаларини, хусусан, кўмакчиларни тўлиқ эшлаш шунинг учун ҳам зарурки, киши ўзи билган нарсаси асосида ўзгалар нутқини

¹ Ахророва Г.П. Кўмакчили бирикмаларни ўргатиш методикаси (Ўзбек тили мисолида). – Т., ДҶОИ, 2003.

кузатар экан, тил ҳисси орқали муайян хулосалар чиқаради: унинг нутқда ишлатилиш ўринларини ўргана боради.

8-синф «Она тили» дарслигида дастлаб ёрдамчи сўзларни йил бошида такрорлаш учун алоҳида дарс ажратилган (4-дарс). Шундан сўнг ёрдамчи сўзларга, хусусан, кўмакчиларга яна бир неча дарсда мурожаат этилади. Чунончи, «Сўз бирикмаларида сўзларнинг ўзаро бириш усуллари» мавзуси муносабати билан 18-дарсда, хол ва тўлдирувчи билан боғлиқ мавзуларни ўтишда (60-63- ва 68-70-дарслар), дарслардаги машқларда келтирилган мисоллар асосида кўмакчилар устида узлуксизлик ва узвийликда иш олиб борилади. Бунда ўқувчилар ўз нутқда кам ишлатадиган, услубий хатоларга йўл қўядиган ифода воситаларига алоҳида аҳамият берилади. Масалан: Ўз уйим деб ўйлама, уй *ортида* одам бор (22-машқ), Хадича хола бундан олти ой *бурун* келганда, бир қийик беҳи олиб келган эди (26-машқ), ...Абдурахмон Жомий Алишер Навоий ижоди *хусусида* шундай деб ёзган... (30-машқ), Йигит оқимга қарши сузиб, ариқнинг *бошига* етди (80-машқ).

Ифода воситаларининг тўлиқ рўйхати асосида уларни шунчаки бир марта хотирага туширишнинг ўзи камлик қилади. Масалан, кўмакчиларни бир дарсда эслаш билан иш битмайди. Уларнинг нофаол қисмини ҳам тегишли нутқ шароитида тўғри қўллаш ҳам зарур. Аммо истаган кўмакчини дуч келган гапда ишлатиш мумкин эмас. Чунки уларнинг бир қисми фақат бадий нутқда қўлланилади. Шунинг учун, бир томондан, машқ ва топшириқлар мураккаблашиб бормоғи, иккинчидан, услубий шарҳлар берилмоғи даркор. Айниқса, ифода воситаларидан саналмиш кўмакчиларни услубий тушунтириш ва изоҳларга мурожаат этмай туриб ўргатиш мумкин эмас. Ҳар бир кўмакчининг ўз ўрни, ўз вазифаси, аъмоли бор. Кўмакчилар лексик-грамматик аснодаги ифода воситалари сирасига кириб, кўплари услубий бўёқдор, китобий саналади.

Айтилганларга кўра такрорлаш турли даражада амалга оширилади:

1) грамматик воситаларни шунчаки эсга тушириш (рўйхат билан таништириш);

2) сўзлашув нутқда ишлатилмайдиган грамматик воситаларга урғу берган ҳолда такрорлаш (масалан, янглиғ, узра, ичра, борасида, асносида ва б.);

3) ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқда фаоллашиб улгурмаган грамматик воситаларни мустаҳкамлаш (масалан, ҳузурда, хусусида, юзасидан, қошида, боисидан, борасида, бобида ва б.);

4) грамматик воситаларни уларнинг услубий хосланган ҳолда ишлатилишини тушунтириш йўли билан эсга тушириш (хусусан, бадий услубга нисбат берган ҳолда изоҳлаш);

5) грамматик воситаларнинг услубий қўлланишига доир машқлар бажариш (масалан, икки хил услубда берилган грамматик воситаларни

изоҳлаш, гапдан ажратилган грамматик воситани бадий услубда қўлланадиган восита билан алмаштириш ва б.);

6) матн яратиш даражасидаги машқлар;

7) назарий таҳлил.

Тақрорлашни бу хилда ташкил этиш, бир томондан, ўқувчилар нутқини мунтазам кузатиш ва ўрганишни талаб этади, иккинчи томондан эса аста-секин услубий қоидаларни эгаллаш билан боғлана боради. 8-синф «Она тили» дарслигининг 2-дарсида «Адабий нутқ ва унинг услублари» мавзуси ўтилади. Бу ерда услуб ҳақида бундай дейилади: «Адабий нутқнинг муайян соҳадаги мулоқот учун мослаштирилган, бир қатор ўзига хос хусусиятлари билан фарқланиб турадиган кўринишлари – услублари мавжуд»¹.

Ўқувчилар илк бор адабий нутқ услубларининг турлари (бадий услуб, илмий услуб, расмий-идоравий услуб) билан шу дарсда назарий танишадилар.

«**Бадий услуб** бадий адабиёт, яъни бадий асарларга хос бўлиб, унда бадийлик, ифодалилик, таъсирчанлик кучлидир.

Илмий услубга мантиқчилик, аниқлик, илмий терминларнинг кенг қўлланилиши хос бўлиб, барча илмий асарлар, жумладан, мактаб дарсликлари ҳам шу услубда ёзилган.

Расмий-идоравий услуб ўзига хос нутқ услубидир. Барча қонунлар, Президент фармонлари ва ҳукумат қарорлари, турли ҳужжатлар, иш қоғозлари, идоралараро ёзишмалар ва шу кабилар расмий-идоравий услубда ёзилади. Расмий-идоравий услубда гаплар ихчам ва аниқ бўлади. Бу услубда қарор қилинди, инobatга олинсин, ижро учун қабул қилинсин, тасдиқланади каби қолиплаган сўзлар ва сўз бирикмалари кенг қўлланилади», – дейилади 8-синф «Она тили» дарслигида (6-бет).

Ушбу маълумот уч машқ тури билан мустаҳкамланган.

Машқ. Матнларни ўқинг. Уларнинг ҳар бири адабий нутқнинг қайси услубига хослигини аниқланг.

Ўқувчилар матннинг қайси услубга мансублигини шаклан фарқлайдилар: бадий асардан парча – бадий услубда, илмий мақола – илмий услубда, иш қоғози – расмий-идоравий услубда.

Машқ. Саволларга жавоб беринг. (Бунда ўтилган назарий маълумот мустаҳкамланади.)

Машқ. Ёзма манбалардан илмий ва расмий-идоравий услубдаги матнларга иккитадан мисол (парча) топиб ёзинг.

Кейинги дарсларда ўқувчиларнинг услуб турлари юзасидан олган билимлари улар орасидаги асосий фарқларни лексик ва лексик-грамматик материаллар мисолида чуқурроқ англатиш мумкин. Шунини ҳам унутмаслик

¹ Qodirov M., Ne'matov H. va b. 8-sinf uchun darslik. – T.: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. – 6-бет.

керакки, илмий услуб билан расмий-идоравий услуб муайян, лекин нозик гафовутларга эга бўлса-да, бу фаркларни англаш қийин, чунки улар яққол кўзга ташланиб турмайди. Аксинча, бадиий услуб билан юкоридаги икки услуб орасидаги айирмани пайқаш жуда осон. Бу фарк бўёқдор маънодошларни нейтрал маънодошлардан ажрата олиш асосида содир бўлади.

Илмий услуб билан бадиий услуб хусусиятларини англаш амалий машқлар жараёнида янада чуқурлашади. Шу мақсадда илмий услубда ёзилган маттни таҳрир қилиб, бадиий услубда баён этиш, аксинча, бадиий услубдаги маттни илмий услубда бериш талаб этиладиган машқлар бажариш фойдалидир. Масалан, 8-синф «Она тили» дарслигининг 18-дарсида берилган бадиий услубга хос «Она юрт соғинчи» матнини олайлик:

ОНА ЮРТ СОҒИНЧИ

Ватан нима ўзи! Ватан – она алласи таралган, бешигинг излари чизилган замин. Аجدодларинг қўмилган қабристон, ота-онангинг излари қолган кўчалар, сенинг лаҳжангда сўзлашадиган, қош-у кўзи худди сенинг кабилар яшайдиган қадрдон ер – Ватандир!

Ўқувчилардан бири ушбу маттни илмий услубда куйидаги тарзда баён этди:

ЮРТИМИЗ

Ватан – бу биз тузилган жой. Бу ерда аجدодларимиз яшаган, улар шу ерга қўмилган. Кўчаларида ота-оналаримиз юрган. Бу ерда одамлар ўзбек тилида, унинг у ёки бу шаклида сўзлашади. Уларнинг юз тузилиши бир-бирига ўхшаш.

Тўғри, ҳамма ўқувчиларнинг машқни бир хилда бажариши мумкин эмас. Лекин улар бадиий услубга хос сўз қўлланишлари (*замин, худди сенинг кабилар*), синтактик қурилмалар (*хис-хаяжон гаплар*) ўрнида илмий услубга монанд нейтрал сўзлардан, дарак гаплардан фойдаланиш кераклигини англаб етганларининг ўзи эришилган таълимий натижани ифода этади.

Шундай қилиб, 8-синф она тили дарсларида ўқувчиларнинг нутқини ўстириш, нутқ маданиятини ривожлантириш учун иложи борица ифода воситаларининг тўлиқ рўйхатлари асосида морфологияни такрорлаш ишларини ташкил этиш, услубий қўлланишига доир изоҳлар бериб бориш, нутқ шароитига мос равишда ишлатилишини ўрганишга бўлган эътиборни кучайтириш талаб қилинади.

8-синфда ўқувчилар нутқ услубларининг асосий жиҳатлари билан танишишлари, ёзма нутқида мавзуга, асосий ғояга мувофиқ услуб турларидан фойдалана билишлари керак.

Хуллас, синтактик қурилмаларни морфологик жиҳатдан бойитиш нутқ маданияти, нутқ услублари юзасидан берилган маълумотлар бериш,

уларни ўрганишда алоҳида олинган гаплар эмас, балки кичик-кичик матнлар танлаш, таққослаш усулидан фойдаланиб услубий таҳлиллар ўтказиш, ўқувчиларнинг матн яратиш билан боғлиқ ижодий ишларига кенгрок ўрин ажратиш мақсадга мувофиқдир.

Боб юзасидан хулосалар

8-синф она тили дарсларида ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқини ўстириш, уларни матн яратишга ўргатиш жараёни синтаксисга доир ҳар бир мавзунини ўтаётиб, морфологиядан Утилганларни такрорлаш орқали ўқувчилар туза оладиган синтактик қурилмаларни ҳали фаоллашмаган грамматик воситалар билан бойитиш, уларни яна ҳам кенгрок ва чуқуррок ўрганиш, шу йул билан боғланишли нутққа доир билимларни сингдириш мазмунида кечиши лозим.

Айрим синтактик қурилмалар морфологик воситаларнинг қўлланиш хусусиятлари, чунончи, гапда сўзларнинг одатдаги ва ўзгарган тартиби, уюшиқ бўлақларнинг айрим ифодаланиш ва боғланиш қодалари туфайли услубий хосланиб, равонлик, ифодалилик, таъсирлилиқ ва ширадорликни оширади, ритмикани вужудга келтиради, бинобарин, уларни ўрганиш нутқ ўстиришнинг муҳим омилига айланади.

Матн синтаксисидида муस्ताқил гапларнинг боғланиши, шу боисдан эса уларнинг бирикувини амалга ошириш учун хизмаг қиладиган морфологик воситалар диққат марказига қўйилиши керак. Морфологик воситаларни ушбу йўналишда такрорлай бошлаш учун 5-7-синфларда ўрганилган мавзуларнинг имкониятларидан келиб чиқиш зарур. Чунончи: 1) отлар ёрдамидаги боғланиш; 2) олмош (олмош ёрдамидаги боғланиш); 3) боғловчилар.

Боғланишли матн тузиш иши 8-синф ўқувчиларидан уюшиқ бўлақларнинг бирикувиги доир муайян билим, кўникма ва малакаларни содда гап соҳасидан кўшма гап соҳасигагина эмас, балки матн синтаксиси соҳасига кўчиришни тақозо этади. Бунда гапнинг уюшиқ бўлақлари ва муस्ताқил гапларнинг боғланишида ишлатиладиган воситаларни мисоллар асосида таққослаш методидан фойдаланиш лозим.

Ёшларнинг нутқини ўстириш, уларга нутқ маданиятини сингдириш ишлари маълум даражада нутқ услублари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари устида мунтазам равишда олиб бориладиган ишлар сифати ва самарадорлигига боғлиқ.

Нутқ маданияти, услубий талаблар юзасидан берилган маълумотларни ўрганишда алоҳида олинган гаплар эмас, балки кичик-кичик матнлардан фойдаланиш, услубий таҳлиллар ўтказиш, ўқувчиларнинг матн яратиш устида машқ қилишларига кенгрок ўрин ажратиш мақсадга мувофиқдир.

АМАЛДАГИ 8-СИНФ «ОНА ТИЛИ» ДАРСЛИГИДА СИНТАКСИСГА ДОИР МАВЗУЛАРНИ ЎТИШ БИЛАН БОҒЛИҚ РАВИШДА МОРФОЛОГИК ТУШУНЧАЛАРНИ ТАКРОРЛАШГА ДОИР РЕЖА-ТАВСИЯЛАР

Амалдаги 8-синф «Она тили» дарслигида синтаксисга доир мавзуларни ўтиш билан боғлиқ равишда морфологик тушунчаларни такрорлашнинг ўрни ва қилинадиган ишларни ҳар бир дарс бўйича аниқ кўрсатишга ҳаракат қилдик. Бунда бутун эътиборни синтаксисни ўрганиш дарсига эмас, балки шу дарснинг қайси қисмида морфологиядан нималарни такрорлаш, қай тарзда такрорлаш кераклигига қаратдик.

Дарсликда берилишига кўра 1-дарс кириш суҳбатига бағишланган. Бу дарсда «Мукофот ва жазо» матни устида иш олиб борилиб, бир фикрни турли сўзлар ёки ишоралар воситасида турлича ифодалаш мумкин деган хулоса чиқарилади.

5-топшириқни бажаришдан аввал ўқувчиларга қуйи синфларда ўтилган «Лексикология» («Сўзшунослик»), «Морфология» бўлимлари бўйича мавжуд жадваллар намойиш этилади. Бундан мақсад – сўзнинг ўз маъноси, кўчма маъно, маънодош, шаклдош,... мустақил сўзлар (от, сифат, сон,...), ёрдамчи сўзлар (боғловчи, кўмакчи, юклама), модал сўзлар, тақлидий сўзлар тушунчаларини терминларга кўз югуртириб чиқиш йўли билан эслатиш. (Ҳар бир тушунчага алоҳида-алоҳида тўхталаш, савол-жавоб ёки бошқа иш турлари ўтказиш бу дарснинг вазифаси эмас.)

Юкоридаги ишларга кўпи билан 5 дақиқа вақт сарфлаш мумкин.

Шундан сўнг 5-топшириқ ва бошқа иш турлари бажарилади.

Терминларни бир сидра эсга олиш рецептив нуткий фаолият билан боғланади. Бунда сўз маъноси уни кўриш ёки эшитиш орқали ёдга тушади. Жадваллар идрокни яна ҳам яққол қилади.

Тилшуносликнинг бўлимларини дедуктив усулда ўқувчилар кўз олдида гавдалантириш мақсадида дарсга қуйидаги чизмани олиб кириш мумкин (4.1.1-чизмага қаранг).

Тилшунослик сатхларини тасаввур қилиш ҳар бир тил ҳодисасининг таснифий белгиларига жой топиб бориш учун зарур. Шунда ўқувчи нима сабабдан такрорлаш керак деган саволга амалий заруриятдан деб жавоб бера оладиган бўлади. Синтаксисни ўрганишдаги амалий зарурият – бериладиган назарий маълумот мазмунини тўлиқ тушуниш ва тушунтира билиш, тилшуносликда тутган ўрнини англашидир.

2-дарсда адабий нутқ ва унинг услублари ўрганилади. Ўқувчилар дарслик материали орқали адабий нутқ ва адабий тилнинг фарқини билиб оладилар. Дарсликда услубларни ўзаро фарқлашнинг осон йўли – ташқи аломатларига эътибор бериш йўли танланган. Бадиий адабиёт асари бўлса,

Аслида нутқ услубларини ўзаро фарқлаш учун асос бўладиган билим – биринчи навбатда лексикологияга оид тушунчалардир. Қолаверса, бир услуб иккинчисидан феъл шакллариغا кўра ҳам муайян тафовутлар ҳосил қилади. Шундай экан, ушбу 2-дарсда мавзу билан бавосита боғлаган ҳолда феъл шаклларини такрорлаш лозим бўлади.

1-дарсда 2-дарс эҳтиёжини кўзлаб такрорлаш ташкил этилади.

Нутқ услубларида морфологик воситалар ҳам ўзига хос қўлланиш хусусиятига эга.

2-дарсда 4-машқдан сўнг айрим сўз ва грамматик воситаларнинг услубий қўлланиши ҳақида жуда қисқа маълумот бериб ўтилади. Масалан, кўчма маънодаги сўзлар, бўёқдор маънодош сўзлар, шевага хос сўзлар бадий услубда кенг ишлатилади. Илмий услубда маънодош сўзлардан деярли фойдаланилмайди. Терминлар маънодош бўлмайди. Грамматик воситалар ҳам масалан, янглиғ, мисоли каби қўмақчилар бадий услубга хос бўлиб, илмий нутқда учрамайди.

Ушбу тушунтириш ишларига 5-7 дақиқа вақт сарфланади.

Ниҳоят, феълнинг майл, нисбат шакллари жадваллар асосида ўқувчилар хотирасига туширилади. Илмий нутқда кўпроқ мажхул нисбатдаги феъллар ишлатилиши, баённомаларнинг «қарор килинди» қисми буйруқ-истак майлнинг III шахс бирлик шаклида бўлиши каби ҳолатлар эслатилади.

Навбатдаги 3–7-дарсларда сўз туркумлари такрорланади (4.1.1-жадвалга қаранг).

3-дарс бевосита мустакил сўз туркумлари юзасидан ўтилганларни такрорлашга бағишланади.

7-машқни бажаришдан аввал сўз туркумлари акс этган жадваллар асосида мустакил сўз туркумлари, ёрдамчи сўз туркумлари, модал сўзлар, тақлидий сўзлар яхлит тасниф сифатида эсга туширилади.

4.1.1-жадвал

3–7-дарс материаллари

Мавзулар, синтактик терминлар	Машқ ва топшириқлар шартларида ишлатилган морфологик термин-тушунчалар	Эслаб айтиш зарур бўлган тушунчалар	Қўшима равишда такрорлаш мумкин бўлган морфологик тушунчалар
3-дарс. Мустакил сўз туркумлари. (Синтактик вазифа.)	Мустакил сўз туркуми. От, сифат, сон, олмош, феъл, равиш. От сўзлар. От ўрнида қўлланувчи сўз туркуми.		Феълнинг замон, шахс-сон, майл, нисбат қўшимчалари.
4-дарс. Ёрдамчи сўз туркумлари.	Ёрдамчи сўз туркуми. Қўмакчи, боғловчи, юклама. Мустакил сўз туркуми.	Қўмакчиларнинг турлари. Боғловчиларнинг турлари. Юкламаларнинг маъно турлари.	Мустакил сўз туркуми. От, сифат, сон, олмош, феъл, равиш. Сифат даражалари. Сифатнинг маъно гуруҳлари
5-дарс. Ундов, тақлид ва модал сўзлар.	Ундов, тақлид ва модал сўз. Мустакил сўз туркуми, ёрдамчи сўз туркуми.	От.	Мустакил ва ёрдамчи сўзларга кирмайдиган сўзлар.
6-дарс. Олмошнинг маъно турлари.	Олмошнинг маъно тури. Кишилиқ олмоши, ўзлик олмоши, кўрсатиш олмоши, сўрок олмоши, белгилаш олмоши, бўлишсизлик олмоши, гумон олмоши.		Содда олмошлар, қўшма олмошлар, жуфт олмошлар, тақрорий олмошлар
7-дарс. Равишнинг маъно турлари. (Синтактик вазифа, гап бўлаги, ҳол.)	Равиш сўзлар. Равишнинг маъно тури. Ҳолат равиши, миқдор-даража равиши, ўрин равиши, пайт равиши. Ясама равишлар.		Сифат билан равишни фарқлаш. Содда равиш, қўшма равиш, жуфт равиш

7-машк бир сидра оғзаки бажарилади. Бундан мақсад – ўқувчиларнинг сўзларни туркумларга тўғри ажрата олиш-олмасликларини аниқлаш. Агар улар муайян кийинчиликлар ҳис эта бошласалар, мустақил сўз туркумларининг сўроқлари акс этган жадвал асосида қисқа амалий иш ташкил этилади. Бунда отлар ким ёки *нима* сўроқларига жавоб бўлади, предметни билдиради. Олмошлар бевосита предмет, белги, миқдор, иш-ҳаракат англатмайди, уларга ишора қилади. Шу каби изоҳлар бериб ўтилади. Сифатнинг (чиройли, яхши...) баъзан равиш ўрнида вазифадош сифатида ишлатилиши, лекин равиш саналмаслиги эслатилади. Таклидий сўзларнинг ҳам *нима?* сўроғига жавоб бўлиши, аммо улар предметни билдирмаслиги, товуш ва бошқаларни англатувчи таклид асосида вужудга келган сўзларни ифода этади.

Сўзларни туркумларга ажратишдаги кийинчилик шунда кўринадики, мустақил ва ёрдамчи сўзлардан ташқари, ундов сўзлар, модал сўзлар, таклидий сўзлар ҳам борлигидир. Улар на мустақил сўзларга ва на ёрдамчи сўзларга кирмайди, яъни мустасно тарикасида алоҳида туркум сўзлари сифатида тасниф қилинади. Буни ўқувчиларга яққол англатиш учун қуйидаги чизмага мурожаат этишга тўғри келади (4.1.2-чизмага қаранг).

4.1.2-чизма

Сўзларнинг туркумлар бўйича таснифи

Аён бўладики, мустақил сўзлар ва ёрдамчи сўзлар ички бўлинишларга эга, лекин ундов сўзлар, модал сўзлар, таклидий сўзлар бундай бўлинишларга эга эмас.

3-дарсда сўз туркумлари таснифини ўқувчиларга бир сидра эслатиш мақсад қилиб қўйилар экан, юқоридаги расмдан фойдаланилади, бу билан вақтни иқтисод қилишга эришилади. Зеро, кейинги катор дарсларда ушбу таснифга бир неча бор мурожаат қилинади, сўз туркумлари бир неча марта тилга олинади, айтмоқчимизки, тасниф ойдинлашиб боради. Демак, дарсда от, сифат, сон, олмош ва бошқа сўз туркумларини такрорлашда

узок тўхталиб қолмаслик лозим. Бу нарса дарсдаги асосий муддаога – сўз туркумларининг фарқли жиҳатларини хотирада тиклашга тез ўтиш имконини беради. Айниқса, кейинги дарсларда мустақил ва ёрдамчи сўзлар (ёрдамчи сўзларнинг маъно турлари эмас) кўп, ундов сўзлар, модал сўзлар, таклидий сўзлар жуда кам тилга олиншини назарда тутадиган бўлсак, бу дарсда айти шу сўз туркумларига эътиборни кўпроқ қаратиш даркор.

Кўриниб турганидек, 1-3-дарсларда сўз туркумларини такрорлаш умумийдан хусусийга қараб боради, хусусий билимлар эса умумийга келтириб турилади.

Шундан кейин 8-10-машқлар бажарилади, такрорлаш учун берилган саволларга жавоблар олинади. 11-машқ – уй вазифаси сифатида тавсия этилган.

Дарсда сўз туркумларининг умумий таснифи кўриб чиқилади ва мустақил ҳамда ёрдамчи сўз туркумларидан ташқари ушбу туркумлар сирасига кирмайдиган ундов, таклид ва модал сўзлар борлиги эслатилади, ўзига хос белгилари ҳақида қисқа маълумот берилади.

Бу иш куйи синфлар дарсликларда берилган маълумотлар мазмуни доирасида амалга оширилади.

Дарслик материаллари ушбу сўзлар туркумларини такрорлаш учун етарли.

10-машқни топшириқлар шартига кўра тўлиқ бажариш қийин. Шунинг учун ушбу ишни 1-абзац мисолида бажарган маъқул.

4-дарс «Она тили» дарслиги материаллари асосида ўтилади. Лекин ўқувчиларда такрорлаш учун берилган саволларга жавоб қайтариш учун етарли билим ҳосил қилиш мақсадида 14-машқни бажаришга киришишдан аввал қўшимча равишда ўқитувчининг ўзи тайёрлаган «Кўмакчиларнинг маъно ва вазифаларига кўра турлари», «Боғловчиларнинг вазифаларига кўра турлари», «Юкламаларнинг маъно турлари» жадваллари асосида ушбу материаллар қисқа изоҳланади.

Кўмакчилар, боғловчилар, юкламаларнинг маъно турлари дарсликда тилга олинмаган, аксинча, «Такрорлаш учун саволлар» ўқувчилардан шу сўз туркумларининг маъно турларини эслаб айтишни талаб этади. Шунинг учун ҳам ўқитувчи тегишли жадваллар билан ёрдамга тайёр туриши керак.

Биринчи ва иккинчи чорак материалларида ёрдамчи сўзларнинг маъно турларига бошқа қайтилмайди. Шунинг учун 4-дарсни эсда қоладиган қилиб ташкил этиш лозим:

- 1) жадвални ўқувчилар орасида тарқатиш;
- 2) кўмакчилар, боғловчилар, юкламалар рўйхатини бериш ва шу рўйхат устида ишлаш.

Мавзу билан боғлаб ўтказиладиган бундай такрорлаш «эслатиш-таништириш» деб номланиши мумкин. Бир томондан, кўмакчилар,

боғловчилар, юкламалар таснифи ўқувчилар хотирасига туширилади, иккинчи томондан, бевосита кўмакчилар, боғловчилар, юкламаларнинг нисбатан тўлиқ рўйхати билан танишиш содир бўлади.

Боғловчилар, уларнинг таснифи ҳақида ўтилганларни ўқувчилар хотирасида тўлиқ тиклаш мақсадида лингвистик матндан фойдаланиш тавсия этилади.

5-дарс ундов, таклид ва модал сўзларни такрорлашга бағишланади. Бу ўринда шунчаки хотирага тушириш эмас, балки бундай сўзларни мустақил ва ёрдамчи сўзлардан фарқлашга доир билим, кўникма ва малакалар устида иш олиб бориш муҳимдир. (Шуни ҳам эслатиш жоизки, ўқувчилар бундай сўзларни нутқда бир қадар тўғри ишлата оладилар, лекин қўллаш ва имло билан боғлиқ хатоларга ҳам йўл қўядилар.

Керак модал сўзи сўзлашув нутқда кенг қўлланади. Китобий нутқда (услуг турларида) уни яқин масофада зарур, лозим, даркор, шарт сўзлари алмаштириб, айримлари синонимик вариантларни ҳосил қилади.

Дарсликнинг **6-дарс** материаллари олмошларнинг маъно гуруҳларини такрорлаш учун мос. Лекин уларни содда олмошлар, қўшма олмошлар, жуфт олмошлар, такрорий олмошлар ҳисобига бойитиш лозим.

6-дарс грамматик топшириқли диктантдан бошланади. Шу мақсадда ўқитувчи олмош, равиш, кўмакчи, боғловчи, юклама, ундов сўз, модал сўз, таклидий сўзлардан иккитадан танлаб, айтиб туриб ёздиради. Ўқувчилар бу сўзларни ёзиб бўлганларидан сўнг уларнинг қайси туркумга мансублигини устига ёзиб чиқадилар. Бу ишни жадвалга солиш, жадвал тўлдириш тарзида ҳам ташкил этиш мумкин.

Бунинг учун янги билим бериш мақсадида суҳбат методи қўлланиб, аввал ўқувчилардан сўзлар тузилишига кўра қандай бўлиши сўраб аниқланади ва ошошлар ҳам тузилиши жихатидан шундай турларига бўлиниши эслатилади. Кузатиш учун мисоллар берилиб, қўшма, жуфт ва такрорий олмошларнинг имлоси ҳақида хулоса чиқартирилади.

Нихоят, икки-уч гапли матнлар берилиб, гап таркибидаги олмошни морфологик ва синтактик таҳлил қилиш талаб этилади.

Ушбу дарс ҳам сифат билан равишнинг фарқини кўрсатиш, равишнинг тузилиш турлари: содда равиш, қўшма равиш, жуфт равишни эсга олиш билан тўлдирилади.

Навбатдаги **8–13-дарсларда** иншо ва унинг турлари ўтилади (4.1.2-жадвалга қаранг).

8-дарсда берилган 30-машқ маълумотнома матни билан ижодий-тавсифий матн орасидаги фарқларни очишга қаратилган. «Билиб олинг» рукни остида берилган материалда бадий-тасвирий воситалар тилга олинади. Шу муносабат билан, бир томондан, «Лексикология» бўлимида ўрганилган тушунчалар, иккинчи томондан, адабиёт дарсларида олинган билимлар хотирага туширилади.

31–33-машқларни бажариш мобайнида ўқувчиларнинг мавзуни тушунишларидаги қийинчиликлар, хатоликлардан келиб чиққан ҳолда кўшимча изоҳлар, билимлар берилади, морфологиядан ўтилганлар такрорланади.

8-дарсда бадий-тасвирий воситалар юзасидан олиб борилган ишлар 9-дарсда ҳам давом эттирилади.

Ушбу дарсда кўмакчилар такрорланади. Муайян кўмакчилар (билан, учун каби) барча услубларда ишлатила олади. Баъзи кўмакчилар китобий нутққа (илмий услубга, маълумотнома матнларига) хос (юзасидан, кўра, мувофик, биноан каби). Айрим кўмакчилар (янглиғ, сингари, мисли, мисоли каби) бўёқдор бўлиб, асосан бадий услубда қўлланади.

4.1.2-жадвал

8–13-дарс материаллари

Мавзулар, синтактик терминлар	Кўшима равишда такрорлаш мумкин бўлган морфологик тушунчалар
Ижодий матн. Иншо ва унинг турлари. 8-дарс. Маълумотнома матни ва ижодий тавсифий матн.	Бадий-тасвирий воситалар. Маълумотнома матнида бўёқдор сўзларнинг деярли ишлатилмаслиги.
9-дарс. Иншо – ижодий меҳнатнинг олий кўриниши. Иншо – ижодий меҳнат. (Таълимий иншо, синов иншолари)	Бадий-тасвирий воситалар. Кўмакчиларнинг услубий қўлланиш хусусиятлари. Юкламалар.
10-дарс. Иншо турлари. (Адабий мавзудаги иншо, адабий-ижодий мавзудаги иншо, эркин мавзудаги иншо)	Бадий услубда кенг қўлланадиган морфологик шакллар. Грамматик воситалар рўйхати.
11-дарс. Адабий ва адабий-ижодий мавзулардаги иншолар. (Оддий ёзма тасвирлар, ҳикоя, мактуб)	Бадий нутқда сифат ва равишларнинг жуфт ва такрорий ишлатилиши. Бир сўзининг ишлатилиши. Бир нечта гапни морфологик таҳлил қилиш.
12-дарс. Эркин мавзудаги иншолар.	Бир гапда бир кўшимча ёки ёрдамчи сўзнинг кетма-кет ишлатилмаслиги. Бўлишсиз феъл шаклларининг ифодалиликни оширишдаги роли.
13-дарс. Иншога эпиграф танлаш. (Сўрок гап, ундов гап, ҳикматли сўз, мақол, ибора, бадий парча)	Морфологик-синтактик таҳлил.

Юкламаларнинг баъзилари кучли ҳис-ҳаяжон ифодалайди (наҳотки, каби). Бундай юкламалар бадий услубда ишлатилади.

Айрим сўзлар (масалан, маънодош сўзлар, кўчма маънодаги сўзлар ва бошқалар) илмий услубда деярли ишлатилмаганидек, айрим грамматик шакллар ҳам илмий услубдан кўра кўпроқ бадий услубга хосдир. Бу ҳақдаги маълумот 10-дарсда 39-машқдан кейин, 40-машқдан аввал берилади. Бошқача айтганда, иншога тайёргарлик кўриш босқичида тушунтирилади. Бу нарса ўқучилар ёзадиган иншоларнинг ширали, мазмунли чиқиши учун зарур.

11-дарсда 42-машқни бажариш жараёнида ўқувчиларга кўшимча равишда асардан бадий-тасвирий воситаларни топтириш мақсадга мувофиқдир.

Бир сўзининг ишлатилиши билан боғлиқ маълумот эсланади.

12-дарсда морфологик таҳлил учун 47-ва 48-машқ материаллари олинади.

49-машқни бажаришдан аввал ўқувчиларга бир гапда бир кўшимча ёки ёрдамчи сўз кетма-кет ишлатилган ва бундай камчилик бартараф этиб тақдим этилган гаплар таққослаш учун берилади.

13-дарсда морфологик таҳлил 51-машқ материаллари асосида ташкил этилади. 52-машқда режанинг моддалари ўқилгач, гапларнинг тузилиши таҳлил қилинади.

14- ва 15-дарслар. Ёзма назорат иши ва унинг таҳлили ўтказилади. Йўл қўйилган хато турларига қараб морфологияга доир мавзуларни такрорлаш ишлари амалга оширилади.

Навбатдаги дарсларда иккинчи ва учинчи қатлам таснифига кирувчи морфологик тушунчалар устидаги ишлар давом эттирилади (4.1.3-жадвалга қаранг).

16-дарсдан сўз бирикмасини кўмакчили бирикмадан фарқлаш юзасидан ўқувчиларга кўшимча билим бериш учун қулай имконият ва фурсат сифатида фойдаланиш мумкин.

Кузатишлардан маълумки, ўқувчилар 2-топшириқни бажаришда «кўприк устидан ўтиб турибди» бирикмасини ажратиш ўрнига «кўприк устидан» тарзида кўмакчили бирикмани айтишлари мумкин. Бундай хатонинг олдини олиш мақсадида машқдан аввал бу ҳақда мўъжаз изоҳ бериб ўтиш лозим.

3-топширик шартига кўра берилган гаплардаги сўзлар ва, бизнингча, гап бўлаклари миқдорини аниқлатиш мақсадга мувофиқдир. Шунга кўшимча равишда феъл шакллари ва кўмакчи феъллар юзасидан ўтилганларни такрорлаш имконияти мавжуд. Бунга шундай сўзларнинг мавжудлиги ҳам асос бўла олади.

17-дарс сўз туркумларининг маъновий гуруҳларини такрорлаш имкониятини беради. 56-машқни бажариш сўз туркумларини аниқлаш билан бевосита боғлиқдир. Лекин «Билиб олинг» деб берилган маълумот таркибидаги мисолларда отлашган (от сўзли бирикма бўлиб келган)

сўзларни аниқлаш ва қайси туркумга мансублигини айтишни сўраш лозим. Бу ўринда чуғур-чуғури, бештаси каби сўзларга алоҳида эътибор берилади. Таклидий сўзларнинг от вазифасида келиши таъкидланади.

57-машқ сўз бирикмаларининг ифодаланишини такрорлаш баробарида келишиқ кўшимчаларининг имлоси, эгалиқ кўшимчаси кўшилгандаги имло коидаларини эсга олиш учун замин яратади.

58-машқда феълли сўз бирикмасидаги феълларнинг шаклига (айниқса, *-са, -мас* шакллариға) эътибор қаратиш лозим.

18-дарс, 60-машқда кўзда тутилганидек (машқ билан боғлаб), кўшимчаларнинг турларини (сўз ясовчи кўшимча, шакл ҳосил қилувчи кўшимча, сўз ўзгартирувчи кўшимча) такрорлаш имконини беради.

61-машққа кўшимча равишда кўмақчиларнинг тўлиқ рўйхатини камраб оладиган сўз бирикмалари берилади:

4.1.3-жадвал

16-20-дарс материаллари

Мавзулар, синтактик терминлар	Машқ ва топнириклар шартларида ишлатилган морфологик термин-тушунчалар	Кўшима равишда такрорлаш мумкин бўлган морфологик тушунчалар
Синтаксис, оҳанг ва тиниш белгилари. 16-дарс. Синтаксис ҳақида умумий тушунча. (Гап, сўз, сўз бирикмаси, товуш, кўшимча, сўз бирикмаси синтаксиси, гап синтаксиси, тиниш белгилари, пунктуация, тил бирликлари) ¹	Сўз, ўзак	Сўз бирикмасининг кўмақчили бирикмадан фарқи. Феъл шакллари (сифатдош, равишдош, ҳаракат номи), кўмақчи феъллар. Икки сўзни ўзаро боғловчи воситалар рўйхати.
Сўз бирикмаси синтаксиси. 17-дарс. Сўз бирикмаси (ҳосил бўлиши ва грамматик маънолари). (Ҳоким сўз, тобе сўз, отли сўз бирикмаси, феълли сўз бирикмаси, бош сўз, аниқловчили бирикмалар,	От, отли, феъл, феълли	Мустақил сўз туркумлари. Отлашиш ҳодисаси. Кўшимчалар имлоси.

¹ Мавзулар, синтактик терминлар устунида дарсда ўрганиладиган, тилга олинмаган синтактик тушунчалар рўйхати берилди. Бундан мақсад шуки, синтактик тушунчалар салмоғи кўп бўлса, бу дарсда морфологиядан ўтилганларни такрорлаш салмоғи камади.

тўлдирувчили бирикмалар, ҳолли бирикмалар)		
18-дарс. Сўз бирикмасида сўзларнинг ўзаро бирикиш шакллари. (Тобе сўз, ҳоким сўз, оҳанг, битишув, бошқарув, мослашув, аниқловчи, тўлдирувчи, белгили шакл, белгисиз шакл)	Келишик ва эгалик кўшимчалари, кўмакчи, қаратқич, тушум, жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиклари, от туркуми	Кўмакчилар (тўлик рўйхати), уларнинг турлари, маъновий гуруҳлари.
19-дарс. Тенг боғланиш ва тобе боғланиш. (Тобеланиш, сўз бирикмаси, сўз кўшилмалари)	Тенг боғловчилар,	Тобе боғланишни таъминловчи грамматик воситалар. Боғловчи, тенг боғловчилар, эргаштирувчи боғловчилар. Бириктирув, зидлов, айирув, инкор боғловчилар, соф ва вазифадош боғловчилар, юклама-боғловчилар, кўмакчи боғловчиси, якка, такрор боғловчилар, аниқлов, сабаб, шарт боғловчилари.
20-дарс. Мустақамлаш дарси.		Кўмакчи ва боғловчиларни фаоллаштириш.

Режа асосида гапирди, аризасига биноан ишдан бўшатилади, эрталабдан бери кидиради...

62-машқ учун кўшимча материаллар бериш йўли билан ўқувчилар нутқида кам ишлатиладиган, кўпинча унутиладиган кўмакчилар фаоллаштирилади.

63-машқ *-нинг* ва *-ни* кўшимчаларининг тушиб қолиш ҳолатларини такрорлаш учун хизмат қилади. Айни пайтда ушбу иккала кўшимчанинг қайси сўз туркумларини ўзаро боғлашига тўхталиш мумкин.

19-дарс мавзуси билан бавосита боғланган ҳолда турли хил боғловчилар асосида тузилган грамматик топширикли диктантдан бошланади. Бунда танланган боғловчилар уларнинг маъно гуруҳларини тўлиқ хотирага тушириш имконини бериши керак. Ушбу диктант

ўқувчиларни янги мавзунини тушунишга, 66-машқни билиб изохлашга тайёрлайди.

67-машқни топширишдан олдин боғловчиларнинг тўлиқ рўйхати акс этган жадвал устида ишлаш мумкин.

Тенг боғланиш *ва, билан* боғловчилари мисолида берилган. Кўшимча равишда боғловчиларнинг бошқа турларини ҳам қатнаштириш мақсадга мувофиқдир. Масалан: *на сен, на мен; гоҳ у, гоҳ бу; ...*

20-дарс 16–19-дарсларда ўтилганларни мустаҳкамлаш ва такрорлашга бағишланади.

4-топширикни бажаришдан аввал кўмакчилар ва юкламалар тўлиқ акс этган жадваллар қайта кўриб чиқилади. «Ким кўп сўз бирикмаси ҳосил қилади?» ўйинида машқларда учрамаган ҳолатларни ҳисобга олиш талаб этилгани маъқул.

21-дарс матнга мавзу танлаш масаласи билан боғланган. 72-машқ муносабати билан кўмакчиларнинг маъно турларини яна бир бор эсга олиш фойдадан холи эмас. Бунда *соф кўмакчи, кўмакчи вазифасидаги сўз, от-кўмакчи, вазифадор кўмакчилар; мақсад маъноси, йўналиш маъноси, фикр мавзуси маъноси, ўхшатиш, қиёслаш маъноси* тушунчаларига ўқувчиларнинг диққати қаратилиши мумкин.

Матн устидаги ишлар муносабати билан бир гапнинг иккинчи гапга отни олмош (у) билан алмаштириш йўли билан боғлаш, сўз такроридан фойдаланиш, олмошларнинг (ҳар ким, кимдир) эга вазифасида келиб турли маъно англатиши ҳақида суҳбат ўтказилади, таҳлил орқали мустаҳкамланади.

22-дарсда сўз бирикмасини сўздан фарқлаш устида ишланар экан, 73-машқдан сўнг ўқувчиларга тасвирий ифода ҳақида ўтилганларни ёдга тушириш таклиф этиш, заруриятга қараб кўшимча изох бериш фойдали. Ўқувчилардан ўз мисолларини келтириш талаб қилинади. Вақт имкониятига қараб «Топкирлар беллашуви» ташкил этилади.

23-дарсда сўз бирикмаси ва қўшма сўз ҳақидаги янги мавзунини бошламасдан олдин шу мавзуга бевосита алоқадор бўлган сўз ясалиши, қўшма отлар ва қўшма феъллар (кўмакчили бирикувлар)нинг имлоси юзасидан ўтилганлар такрорланади. Чунки сўз бирикмаси билан қўшма сўз таққосланар экан, қўшиб ва ажратиб ёзиладиган қўшма сўзлар назарда тутилади ва улар ҳақидаги ўқувчилар тасавури аниқ ва тиниқ бўлиши керак.

24-дарсда назорат диктанти ўтказилади, морфологик шаклларга доир йўл қўйилган хатолар муносабати билан имло қоидалари такрорланади.

25-дарс. Тест топшириқлари ечилади. 26- ва 27-дарсларда ёзма назорат иши ва унинг таҳлили ўтказилади. Йўл қўйилган хатолар турига қараб морфологияга доир тушунчалар ва имло қоидалари такрорланади.

Иккинчи чоракнинг дастлабки 28–32-дарслари қуйидаги мазмунда ташкил этилади (4.1.4-жадвалга қаранг).

4.1.4-жадвал

28–32-дарслар

Мавзулар, синтактик терминлар	Машқ ва топшириклар шартларида ишлатилган морфологик термин-тушунчалар	Эслаб айтиш зарур бўлган тушунчалар	Қўшима равишда такрорлаш мумкин бўлган морфологик тушунчалар
28-дарс. Сўз бирикмаси ва турғун боғланма. (Тил бирликлари)	Ибора (турғун боғланма), тушунча, лексик маъно,		Сўз ва ибора синонимияси. Гап бўлагининг ибора билан ифодаланиши.
29-дарс. Сўз бирикмалари занжири. (Сўз бирикмалари занжири, ҳоким сўз, тобе сўз)			Қаратқичли бирикмалар занжири. Бир хил қўшимчали сўзлар занжири.
31-дарс. Сўз бирикмаси ва гап. (Кесим, кесимлик қўшимчаси,		Сўз туркумлари. Келишиклар.	Сифат даражалари, оддий даража, орттирма даража, озайтирма сифат (даража), кучайтирма сифат (даража), қиёсий даража. Ранг-тус, мазатаъм, шакл-қўриниш(ҳажм), (хил) хусусият, аслий сифатлар, нисбий сифатлар, содда сифат, қўшма сифат, жуфт сифат. Фейлнинг ноаниқ шакли. Боғлама. Ҳаракат номи.
32-дарс. Сўз бирикмаларини таҳлил қилиш. (Ҳоким сўз, тобе сўз, грамматик восита, битишув, бошқарув, мослашув, синтактик таҳлил,)	Сифат, равиш, феъл, тушум келишиги, от, қаратқич келишиги, зғалик қўшимчаси.	Сўз туркумлари. Келишиклар.	Фейлнинг замон, майл, нисбат, шахс-сон қўшимчалари.

28-дарс турғун боғланмаларнинг табиатини ўрганишга бағишланган. Иборанинг (турғун боғланманинг) эга, кесим, тўлдирувчи, ҳол вазифасида келиши ўқувчилар эгаллашлари лозим бўлган жуда муҳим билим, кўникма ва малакалар сирасига киради. Шунинг учун ҳам дарсда ана шу масалага кўпроқ эътибор қаратилади.

80-машқдаги гапларда иборанинг кесим вазифасида келган ҳолатлари ўз аксини топган. Шунга кўра ҳам ўқитувчи 81-машқдан аввал иборанинг турли гап бўлаклари вазифасида кела олиши акс этган жадвални дарсга олиб кириб, тегишли тушунтиришлар беради ва машқда тавсия этилган ибораларни эга, тўлдирувчи ва ҳол вазифасида ҳам қўллаш кераклиги эслатилади.

83-машқда ҳам (матн тузиш) иборани турли гап бўлаклари вазифасида ишлатиш мақсадга мувофиқ эканлиги таъкидланади.

29-дарс. Сўз бирикмалари занжирида қаратқич келишигидаги сўзларнинг ишлатилиши мисоллар асосида тушунтирилади. «Каримнинг отасининг хати», «шаҳримизнинг кўчаларининг чиройи» каби сўз бирикмалари занжири тузилмаслиги, бу ҳолат услубий ғализликка олиб келиши, бундай пайтларда «Каримнинг отасидан келган хат», «шаҳримиздаги кўчаларнинг чиройи» каби синтактик алмаштиришларни амалга ошириш зарурлиги мисоллар асосида ўқувчилар онгига етказилади.

30-дарс матндан асосий фикрни ажратишга бағишланади. Бу дарсда ўқувчилар матнни таҳрир қилиш чоғида дуч келган қийинчиликларга қараб морфологиядан ўтилган айрим мавзулар такрорланади.

31-дарсда 95-машқни бажаришдан аввал мавзу билан боғланмаган ҳолда сифатнинг маъно ва тузилиш турларига доир ўтилганлар жадвал асосида қисқа такрорланади. Ўқувчилардан берилган сўз жуфтликларидан сўз бирикмалари ҳосил қилиш ва гап тузиш жараёнида турли маъно ва шакллардаги сифатлардан ҳам фойдаланиш талаб этилади.

Машқни бажариш намунасида «Мактабга келишдан мақсад ўқишдир» гапи тузиб кўрсатилган. Бу ерда-*дир* боғламаси бор. Шу ўринда ушбу боғламани тушириб қолдирганда эга билан кесим орасида тире қўйилиши кераклиги эслатилади: «Мактабга келишдан мақсад –ўқиш».

Ниҳоят, феълнинг ноаниқ шакли ва ҳаракат номи ҳақида ўтилганлар ўқувчиларнинг ёдига туширилади.

32-дарс. Топшириқда келтирилган гаплар миқдори 2-3 та кўмакчили гаплар ҳисобига кўпайтирилади.

33-дарсда (4.1.5-жадвалга қаранг) синтактик тушунчалар бирмунча кенгрок берилган, морфологик тушунчалар ҳам кўламли қамраб олинган. Шунга қарамай феъл билан боғлиқ қўшимчалар рўйхати устида 5-7 дақиқа иш олиб борган маъқул. Бу иш дарс бошида (1-топшириқдан аввал) бажарилгани маъқул.

34-дарсда ҳам дарс бошида (1-топширикни бажаришдан олдин) феълга доир қўшимчалар рўйхати устида иш олиб борилади. Бу гал ҳар бир қўшимча асосида тегишли термин эсга олинади. Масалан: *-са* қўшимчаси шарт-истак майлни ҳосил қилади; *-моқда* қўшимчаси ҳозирги замон давом феълни ҳосил қилади.

4.1.5-жадвал

33–35-дарслар

Мавзулар, синтактик терминлар	Машқ ва топшириқлар шартларида ишлатилган морфологик термин-тушунчалар	Қўшима равишда такрорлаш мумкин бўлган морфологик тушунчалар
33-дарс. Гап ҳақида умумий маълумот. (Грамматик шакл, дарак гап, сўрок гап, буйруқ гап, ундов гап, тиниш белгиси, синтактик бутунлик, сўз бирикмаси, кесим, эга, грамматик асос, содда гап) Такрорлаш: от кесим, феъл кесим.	Феъл, феъл кесимнинг майл маъноси, замон маъноси, ҳозирги, ўтган замон маъноси, истак-буйруқ маъноси, келишиқ қўшимчаси, эгалиқ қўшимчаси, шахс-сон қўшимчаси, кўмакчи, морфология, сон қўшимчаси, замон қўшимчаси, шахс-сон қўшимчаси, боғловчи,	Феъл билан боғлиқ қўшимчалар рўйхати.
34-дарс. Гапнинг ифода мақсадига кўра турлари. (Дарак гап, сўрок гап, буйруқ гап, истак гап; эгали гап, эгасиз гап; йиғиқ гап, ёйиқ гап; содда гап, қўшма гап; кесим)	Феъл, <i>Кела қолса эди, югурасизми, чопиб кетди, қўриб келинг</i> сўз шаклларининг мазмунидаги фарқни изоҳлаш.	Феълнинг замон, майл, нисбат, шахс-сон қўшимчалари. Феълнинг шаклларини тўлиқ эсга олиш: -гиси келди, -моқда, -(а)ётир, -са керак, -(и)б бўлади (бўлмайди)
35-дарс. Гапнинг ҳис-ҳаяжоннинг иштирокига кўра турлари. (Тиниш белгиси; оханг; ҳис-ҳаяжонсиз гап, ҳис-ҳаяжон (ундов) гап; дарак гап, сўрок гап, буйруқ гап, истак гап; ундов белгиси; сўрок белгиси)		Юклама, гумон, инкор, кучайтирув, айирув, таъкид, сўрок, сўз-юкламалар, қўшимча юкламалар. Кучайтирув-таъкид юкламалари, айирув-чегаралов юкламалари, сўрок-таажжуб, таажжуб юкламалари, вазифадош юкламалар.

34-дарснинг 1-топширигини бажариш чоғида ҳам кесимнинг қайси кўшимчалар ёрдамида шаклланганини аниқлаш иши давом эттирилади.

35-дарсда 104-машқни бажаришдан аввал юкламалар юзасидан ўтилганлар жадвалдан фойдаланиб такрорланади. Бунда юкламаларнинг турлари маълум қилинишидан ташқари, берилган юкламаларнинг турини айтиш ҳам талаб этилади. Машқни бажариш давомида қисман мустаҳкамланади.

36-дарс. Гапнинг тузилишига кўра турлари (грамматик асос, содда гап, кўшма гап) ўтилади.

Қуйидаги синтактик тушунчалар такрорланади: Содда йиғиқ гап, содда ёйиқ гап, гапнинг бош бўлаклари, гапнинг иккинчи даражали бўлаклари, тўлдирувчи, аниқловчи, сифатловчи аниқловчи, қаратқич аниқловчи, аниқланмиш, ҳол. Гапнинг уюшиқ бўлаклари (уюшиқ бўлакли гап), уюшиқ бўлақлар, уюшиқ бўлақларда умумлаштирувчи сўз, уюшиқ бўлақларнинг ўзаро боғланиши. Ундалма, ундалмали гапларда тиниш белгилари. Кўшма гап. Кўчирма гап, кўчирма гапли кўшма гап, ўзлаштира гап, муаллиф гапи, диалог.

Бу дарс кўмакчили бириқувларни, шунингдек, тенг боғловчиларни фаоллаштириш имконини беради.

Бу дарсда 1-топширикни бажариш давомида ўқувчилардан кўмакчи феълларни эслаб айтиш, уларнинг қандай маънолар аниқлашини тушунтириш сўралади.

107-машқни уйга вазифа қилиб топширишдан олдин тенг боғловчилар, уларнинг турлари, рўйхати жадвал асосида ўқувчилар хотирасига туширилади. Қисқа вақт ажратиб, айтилган боғловчининг турини айтиш машқи ўтказилади. Ниҳоят, болалар нутқида кам учрайдиган икки-уч боғловчи иштирок этган гап айтиш сўралади.

Боғловчилар, кўмакчилар, юкламалар юзасидан ўтилганларни такрорлаб келиш кўшимча равишда уйга вазифа қилиб топширилади. Вазифани бажаришда фойдаланиш учун шу материаллар акс этган варақларни тавсия этиш фойдали.

37-дарс синтаксисга доир ўтилганларни мустаҳкамлаш дарси (тил бирлиги, гапнинг грамматик асоси, ҳис-ҳажонсиз гап, ҳис-ҳаяжон (ундов) гап; дарак гап, сўрок гап, буйруқ гап, истак гап; содда гап, кўшма гап). Бу дарсда феъл шакллари, отлашган сўзларнинг турланиши такрорланади.

38-дарсда назорат диктанти ва унинг таҳлили ўтказилади ва морфологик шаклларга доир хатолар устида ишланади.

39-дарсда 111-машқ бажаришдан аввал шу машқ учун тавсия этилаётган феълларнинг қайси нисбатда эканлиги эсга олинади, сўнгра феъл нисбатлари юзасидан ўтилганлар тўлиқ ёдга олинади.

40-дарсдаги 1-топширикни бажаришдан аввал (дарс бошида ёки уй вазифаси сўралгандан кейин) гапни бўлақларга ажратиш чоғида етарли

билим билан ҳаракат қилишни таъминлаш мақсадида кўмакчилар қисқа такрорлаб олинади. Ўқувчилар «Жекса боғбон кўм-кўк ажриқ устида ўтириб хордиқ чиқарди» гапидаги «ажриқ устида» –кўмакчи билан келган сўзни бир гап бўлаги сифатида кўрсатишлари лозим.

41-дарсда кесим ҳақида куйи синфларда ўрганилганларни такрорлаш ва кенгайтириш, куйидагиларга тўхталиш зарур.

4.1.6-жадвал

39–41-дарслар

<p>Мавзулар, синтактик терминлар.</p>	<p>Машқ ва топшириқлар шартларида ишлатилган морфологик термин-тушунчалар.</p>	<p>Кўшима равишда такрорлаш мумкин бўлган морфологик тушунчалар.</p>
<p>Содда гап синтаксиси. 39-дарс. Содда гап ҳақида умумий маълумот. (Содда гап, кўшма гап; кесим, кесимлик шакллари; кўшма гап; грамматик асос; эга; эгаси мавжуд гап, эгасиз гап; иккинчи даражали бўлак; содда йиғиқ гап, содда ёйиқ гап).</p>		<p>Феъл нисбатлари.</p>
<p>40-дарс. Гапнинг бўлақларга ажратилиши. (Гап бўлаги, кесим, эга; грамматик муносабат, синтактик алоқа; аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол; гапнинг асоси; марказ; иккинчи даражали бўлак; грамматик шакл.</p>	<p>Мустақил сўз, қайси туркум сўзи.</p>	<p>Кўмакчилар, соф кўмак-чи, вазифадош кўмакчилар; мақсад маъноси, йўналиш маъноси, фикр мавзуси маъноси, ўхшатиш, қиёс-лаш маъноси. От кўмакчиларнинг аксарият қисми ўрин маъносини англатиши. Кўмакчили бирикманинг яхлит ҳолда гап бўлаги саналиши.</p>
<p>41-дарс. Кесим ва унинг ифодаланиши. (Кўп нукталар, гап бўлаги, гап маркази, феъл кесим,</p>	<p>Феъл.</p>	<p>Феълнинг замон, майл, нисбат, шахс-сон кўшимчалари. Феълнинг шаклларини тўлик</p>

от кесим, содда кесим, мураккаб кесим, грамматик шакл).		эсга олиш: -гиси келди, -моқда, -(а)ётир, -са керак, -(и)б бўлади (бўл-майди). Отлашган сўзлар.
42-дарс. Фейл кесим ва от кесим.	Сўз туркумлари, равишдош, сифатдош.	Фейлнинг шакллари тўлиқ эсга олиш: -гиси келди, -моқда, -(а)ётир, -са керак, -(и)б бўлади (бўлмади).

Табийки, такрорлашда маром, меъёр бўлмоғи, узлуксизлик ҳамда узвийликка эришилмоғи даркор. Маром лойихалаш, узвийликни жорий этиш асосида амалга оширилади. Меъёрлаш эса режалаштириш орқали таъминланади. Режалаштириш воситасида узлуксизлик учун мустаҳкам пойдевор яратилади. «Кесим» мавзусини ўтишда феълга доир билим, кўникма ва малакаларни тиклаб олиш учун меъёрлаш биринчи галдаги вазифа бўлиб майдонга чиқади.

42-дарсда 121-машқнинг 4-гапини ундаги кесимни феълнинг турли хил шакллари билан алмаштириб ўқиш ва ёзиш, маъно фарқини изоҳлаш талаб этиш орқали талай шаклларни хотирага тушириш мумкин бўлади. Намуна: Тез ҳал қилиш керак. – Тез ҳал қилмоқчи (Мақсадни билдиради). Тез ҳал қилгиси келди (Кучли хоҳиш-истакни ифодалайди). Тез ҳал қилса керак (Тахмин, гумонни ифодалайди). Тез ҳал қилмоқда (Ҳозирда бажарилаётган, ҳали тугалланмаган иш-ҳаракатни билдиради)...

Навбатдаги дарсларда учинчи-бешинчи қатлам таснифига кирувчи морфологик тушунчалар устидаги ишлар давом этирилади (4.1.7-жадвалга қаранг).

43-дарсда мураккаб кесимни ўрганиш муносабати билан кўмакчи феъллар рўйхати такрорланиб, маънолари, қўлланиш хусусиятлари, услубий хосланиш жиҳатларига эътибор қаратилади.

4.1.7-жадвал

43–47-дарс материаллари

Мавзулар, синтактик терминлар.	Машқ ва топшириқлар шартларида ишлатилган морфологик термин-тушунчалар.	Қўшима равишда такрорлаш мумкин бўлган морфологик тушунчалар.
43-дарс. Содда кесим, мураккаб кесим. (Фейл кесимли гап).	Ёрдамчи сўз (кўмакчи феъл, боғлама, нисбий сўзлар).	
44-дарс. Мураккаб от кесимларнинг тузилиши.	Боғлама, боғлама вазифасида келган	

(Эга, бирликлар).	ёрдамчи феъл, кўмакчи феъл, от, тўликсиз феъл, майл, замон, шахс-сон.	
45-дарс. Кесимнинг бирикмалар ва иборалар билан ифодаланиши. (Содда кесим, мураккаб кесим, кенгайган бирикма, гап бўлаги).	Харакат номи, ибора, тўғри маъноли тургун боғланмалар.	
46-дарс. От кесим ва эга орасида тиренинг қўлланиши. (От кесимли содда гап, кесимлик қўшимчалари, боғлама).	Сифат, тартиб сон, ҳаракат номи, ҳам ёрдамчиси.	Атоқли отлар, ташкилот номлари, уларнинг имлоси. Отлашув ҳодисаси ва ифодадаги ихчамлик.
47-дарс. Мустақил ва номустақил кесим шакллари. (Қўшма гап, истак гап, феъл кесим, боғлама, боғламасиз, боғламали от кесим, содда гап).	Шарт майл, шахс-сон, замон шакли.	Феъл билан боғлиқ қўшимчалар. Номустақил кесимни ҳосил қилишда катнашувчи феъл шакллари.

44-дарсда мураккаб от кесимнинг тузилиши билан танишиш жараёнида «ҳаракат номи + керак (мумкин, лозим ва бошқа сўзлар)» қолипли от кесимлар устида иш олиб борилади. Бундай қолипли гапларда ўқувчилар кишилиқ олмоши билан ифодаланган эгани баъзан бош келишиқ шаклида, баъзида эса қараткич келишигида ишлатадилар. Ўқитувчи болаларга тегишли маслаҳат билан ёрдамга келиши лозим. Қуйидаги иккита гап мисолида «-(и)шим мумкин» билан «-сам бўлади» шакллариининг маълум маънода синонимик вариант ҳосил қилиши юзасидан тушунча беради:

Мен кутиб олишим мумкин.

Мен кутиб олсам бўлади.

Шунингдек, боғламалар (тўғрироғи, боғлама вазифасида келувчи сўзлар) ҳақида мушоҳада юритилади. (Эслатиш жоизки, аксарият 8-синф ўқувчилари ўз нутқида боғламалардан ўринли фойдалана олади.

45-дарсда 130-машқни бажариш жараёнида ва охирида атоқли отлар, жой ва ташкилот номлари, уларнинг имлоси юзасидан ўтилганлар такрорланади.

131-машқ шу ерда берилганидан кўпроқ ибораларни, тўғри маъноли турғун боғланмаларни кесим вазифасида ишлатиш, синонимик алмаштиришларни амалга ошириш имконини беради.

46-дарс олмошнинг маъно турларини такрорлаш, кўрсатиш олмошлари, кишилиқ олмошлари ва олмошларнинг бошқа турлари эга вазифасида келганда, қайси пайтда тире қўйилиши, қайси пайтларда эса қўйилмаслиги изоҳланади.

47-дарсда 137-машқдан олдин феъл билан боғлиқ кўшимчалар эсга олиниб, бир неча феълни замон ва нисбат (майл шаклидан ташқари) ҳосил қилувчи шаклларида қўллаб, учинчи шахсда ишлатиш талаб этилади. Масалан, келяпти, келади, келтиради, келтиртиради, очди, очилди, кийинди, кулдирди каби.

48-49-дарслар. Ёзма назорат иши ва унинг таҳлили ўтказилади. Ёзма ишда йўл қўйилган хато турига қараб морфологиядан ўтилганлар такрорланади.

50-дарсда тест топшириқлари ечилади.

Синтаксисни ўрганиш жараёнида морфологияни такрорлашга доир тест турларидан намуналар

1. Qo'shimchalarini yozing.

Otlarning chegaralash, o'xshatish, qarashlilik shakllari _____

Otlarning kichraytirish va erkalash shakli _____

Egalik qo'shimchalari _____

Sifatning ozaytirma darajasi _____

Bo'lishsiz fe'l _____

O'tgan zamon fe'li _____

Hozirgi zamon fe'li _____

Buyruq-istak mayli _____

Fe'lining maqsad mayli shakllari _____

Gumon yuklamalari _____

2. Misol keltiring.

Qo'shma ravishlar _____

Takroriy olmoshlar _____

Juft ravishlar _____

Modal so'zlar _____

Tasviriy ifodalar _____

Sof ko'makchilar _____

Biriktiruv bog'lovchilari _____

Ayiruv bog'lovchilari _____

Yuklama-bog'lovchi _____

Aniqlov bog'lovchisi _____

3. Misol keltiring.

- Nisbiy sifatlar _____
So'z yuklamalar _____
Vazifadosh ko'makchilar _____
Taqlid so'zlar _____
Holat ravishlari _____
Qo'shma sifatlar _____
Ko'makchi fe'llar _____
Belgilash olmoshlari _____
Jamlovchi sonlar _____
Hisob so'zlari _____

Терминларга доир билимларни назорат қилиш учун мўлжалланадиган тест турлари:

1. Ta'riflardagi nuqtalar o'rniga mos keladigan atama yozing.

1. So'roq olmoshlari va *bir, narsa, nima* so'zlari oldidan *hech* so'zining qo'linishi natijasida _____ olmoshlari hosil bo'ladi.
2. Ismlarni boshqa so'zlarga tobelantirib bog'lash uchun xizmat qiluvchi qo'shimchalar _____ shakllari sanaladi.
3. Tushum kelishigi shaklini olgan so'z doimo _____ fe'lga bog'lanadi.
4. Atash ma'nosiga ega bo'lmagan, ma'lum so'roqqa javob bo'lmaydigan, gap bo'lagi vazifasida kelmaydigan so'zlar _____ so'zlar hisoblanadi.
5. Sof ko'makchilar bilan bir qatorda ayrim so'zlar ko'makchi vazifasida qo'llanadi va ular _____ ko'makchilar sanaladi.

2. Ta'riflardagi nuqtalar o'rniga mos keladigan atama yozing.

1. _____ larning aniq atash ma'nosi bo'lmaydi. Ularning ma'nosi qaysi so'z o'rnida kelganiga bog'liq.
2. Bir olmoshning aynan yoki ayrim tovush o'zgarishidan hosil bo'lgan olmoshlar _____ olmoshlar hisoblanadi.
3. Uyushiq bo'laklarni o'zaro birlashtirib keluvchi bog'lovchilar _____ bog'lovchilari hisoblanadi.
4. His-hayajon, buyruq-xitobni ifodalovchi so'zlar _____ sanaladi.
5. Ifodalanayotgan fikrga so'zlovchining munosabatini (ishonch, gumon, achinish kabi) bildirgan so'zlarga _____ deyiladi.

3. Ta'riflardagi tushirib qoldirilgan atamani tiklang.

1. Belgining me'yordan ortiq ekanligini bildirgan sifat shakli _____ shakli deyiladi.

2. Bajaruvchi noma'lum bo'lgan harakat yoki holatni ifodalovchi fe'l shakli _____ deyiladi.

3. Bir turdagi shaxs, narsa, o'rin-joy, faoliyat-jaraoyn nomlarini bildiruvchi otlar _____ sanaladi.

4. His-hayajon, buyruq-xitobni ifodalovchi so'zlar _____ sanaladi.

5. Ifodalanayotgan fikrga so'zlovchining munosabatini (ishonch, gumon, achinish kabi) bildirgan so'zlarga _____ deyiladi.

Маънога қараб тегишли қўшимча ёки грамматик воситаларга доир билимларни эслаш малакасини назорат қилиш учун мўлжалланган тестлар:

1. *Ma'noga qarab ishlatish lozim bo'lgan qo'shimchani yozing.*

1. _____ qo'shimchasi narsa-hodisa, belgi-xususiyatga o'xshatishni ifodalaydi.

2. So'roq olmoshlariga va narsa so'ziga _____ yoki _____ qoshimchalarini qo'shish yo'li bilan gumon olmoshlari hosil qilinadi.

3. _____ qo'shimchasi harakatning o'rnini va paytini bildiradi.

4. _____ qo'shimchasini olgan fe'l harakat bajaruvchisining ko'p ekanligini ifodalab keladi.

5. _____ qo'shimchalari ish-harakatning o'tgan zamonda sodir bo'lganini anglatadi.

2. *Ma'noga qarab ishlatish lozim bo'lgan qo'shimchani yozing.*

1. _____ bog'lovchisi aniqlov ma'nosini ifodalaydigan bog'lovchi hisoblanadi.

2. _____ bog'lovchilari zidlik munosabatini ifodalaydi.

3. Yozuvda _____ yuklamalari chiziqcha bilan, _____ yuklamasi qo'shib yoziladi.

4. _____ sini bir gapda bir necha marta ishlatmaslik uchun ko'makchi bilan almashtirish-lozim.

5. _____ qo'shimchalari ish-harakatning kelasi zamonda sodir bo'lganini anglatadi.

3. *Ma'noga qarab ishlatish lozim bo'lgan so'z yoki qo'shimchalarni yozing.*

1. _____ so'zlari harakat va holatning bajarilishidagi miqdor-darajani bildiradi.

2. _____ qo'shimchasi narsalarning miqdorini taqsimlab ko'rsatadi.

3. _____ qo'shimchasi shaxs-narsalarning o'tgan zamonga xos belgisini ifodalaydi.

4. _____ shakllari belgining me'yordan kam ekanligini bildiradi.

5. _____ shakllari harakat yoki holatning gap aytilayotgan vaqtdan so'ng yuz berishini bildiradi.

Сўз ва тушунчаларни тоифаларга, таснифий гуруҳларга ажратиш юзасидан эгалланган билим, ҳосил қилинган кўникма ва малакаларни назорат қилиш тестлари:

1. *So'roq olmaydigan so'zlar qatorini ko'rsating.*

- a) uquvli, sodda, bilim, uchun
- b) bilan, kabi, va, hamda, chunki
- d) chanqoq, singari, harorat.

2. *Faqat so'roq oladigan so'zlardan iborat qatorni ko'rsating.*

- a) porloq, yo'l, beri, ertaga
- b) xalq, chanqadi, biz, bugun
- d) ammo, yoki, ziyrak, quvnoq.

3. *Sof ko'makchilar berilgan qatorni ko'rsating.*

- a) bilan, oldida, qarab
- b) haqida, ko'ra, muvofiq
- d) sari, uchun, beri.

4. *Faqat ot-ko'makchilar berilgan qatorni aniqlang.*

- a) bilan, uchun, yanglig', yonida
- b) ichida, ustida, tagida, ostidan
- d) kabi, singari, tashqari, qarshisida.

5. *Faqat ergashtiruvchi bog'lovchilar berilgan qatorni ko'rsating.*

- a) va, bilan, to'g'risida, sari
- b) chunki, biroq, balki
- d) ya'ni, agar, negaki.

xxx

1. *Faqat ko'makchili biriukmalar berilgan qatorni ko'rsating.*

- a) kelajak sari, kelajagi buyuk, hayotiy masala
- b) turmush chorrahaları, tinchlik uchun
- d) kun sayin, orzu bilan

2. *Faqat sifatdoshlardan iborat qatorni ko'rsating.*

- a) bitiruv, tamomlagach, yoqtirib
- b) intilgan, tushunmaydigan, kutmaganim
- d) arzigulik, ko'chirma, o'chmas

3. *Faqat ravishlar berilgan qatorni ko'rsating.*

- a) jo'rttaga, ataylab, olg'a
- b) yayov, tasodifan, tonggi
- d) hamisha, endi, bahorda

4. *Faqat olmoshlar berilgan qatorni aniqlang.*

- a) qaysidir, barcha, yuksak
- b) o'sha, biz, qishda
- d) hech qachon, allakim, qayer.

5. Faqat teng bog'lovchilar berilgan qatorni ko'rsating.

- a) va, lekin, ham, yoki
- b) chunki, biroq, balki
- d) ya'ni, agar, negaki.

XXX

1. *-dir qo'shimchasi bog'lama bo'lib kela oladigan so'zlar qatorini ko'rsating.*

- a) kimdir, nimadir, qachjndir
- b) kelgandir, so'ramagandir
- d) quruvchidir, mehribondir.

2. *Sifat otlashgan so'z birikmalari qatorini ko'rsating.*

- a) ajoyib kun, samimiy inson
- b) yaxshiga yondosh, yomondan nari yur
- d) kun salqin, yo'limiz yorug'.

3. *Chama son yasovchi qo'shimchalar qatorni ko'rsating.*

- a) -tacha, -lab, -larcha
- b) -ov, -ala
- d) -tadan, -ta, -(i)nchi.

4. *Faqat bo'lishsiz fe'llar berilgan qatorni aniqlang.*

- a) olma, uzumsiz, hech kim
- b) yaxshi emas, noto'g'ri
- d) urinma, o'chgan emas, ko'rgani yo'q.

5. *Iboralar berilgan qatorni ko'rsating.*

- a) kun salqin, eshik ochiq
- b) yuzi yorug', og'zi qulog'ida
- d) tarix kitoblari tufayli.

Тушунчаларни ўзаро фарқлашга доир билимларни назорат қилиш тестлари.

1. *Qaysi qatorda faqat sintaktik atamalar berilgan?*

- a) ega, hol, kesim, to'ldiruvchi, gap
- b) aniqlovchi, uyushiq bo'lak, modal so'z
- d) moslashuv, so'z birikmasi, majhul nisbat.

2. *Qaysi qatorda faqat morfologik atamalar berilgan?*

- a) undalma, boshqaruv, xatboshi, fe'l
- b) hol, qaratqich aniqlovchi, sifat
- d) taqsim son, olmosh, yuklama.

3. *Qaysi qatorda morfologik va sintaktik atamalar aralash berilgan?*

- a) shart mayl, ravish, ko'makchi
- b) bo'lishli fe'l, ravishdosh, vergul
- d) yuklama, undalma, kesim, son.

4. *Qaysi qatorda faqat leksikologiyaga doir atamalar berilgan?*

- a) paronim, qo'shtirnoq, ravish

- b) ma'nodosh, shakldosh, zid ma'noli soz
- d), ot, sifat, eskirgan so'z.

5. *Qaysi qatorda faqat yordamchi so'zlarga oid atamalar berilgan?*

- a) ravishdosh, bog'lovchi, harakat nomi
- b) bog'lovchi, ko'makchi, yuklama
- d) son, fe'l, gap bo'lagi, olmosh.

xxx

1. *Qaysi qatorda faqat morfologik atamalar berilgan?*

- a) ot, sifat, son, ega, hol, bog'lovchi
- b) ravish, aniqlovchi, ko'makchi, yuklama
- d) fe'l, olmosh, atoqli ot, majhul nisbat.

2. *Qaysi qatorda faqat sintaktik atamalar berilgan?*

- a) so'z birikmasi, undalma, boshqaruv, ot, fe'l
- b) to'ldiruvchi, hol, qaratqich aniqlovchi, gap bo'lagi
- d) sifatlovchi aniqlovchi, sodda gap, qo'shma gap, taqsim son, olmosh.

3. *Qaysi qatorda morfologik va sintaktik atamalar aralash berilgan?*

- a) shart mayl, orttirma nisbat, undovlar
- b) bo'lishli fe'l, ko'makchi fe'l, sifatdosh
- d) yuklama, undalma, kesim, ravishdosh.

4. *Qaysi qatorda faqat tinish belgilariga doir atamalar berilgan?*

- a) vergul, chiziqcha, sifat, son
- b) qo'shtirnoq, undov belgisi, nuqta
- d) ravish, yuklama, so'roq belgisi, tire.

5. *Qaysi qatorda faqat mustaqil so'larga oid atamalar berilgan?*

- a) ot, sifat, bog'lovchi, taqlid so'z
- b) olmosh, ravish, ko'makchi, modal so'z
- d) son, fe'l, sifat, olmosh.

xxx

1. *Qaysi qatorda faqat sifatga doir atamalar berilgan?*

- a) sifat belgisi, sifatli qog'oz
- b) qo'shma sifat, orttirma daraja
- d) yuqori sifatli, juft sifat.

2. *Qaysi qatorda faqat ravishga doir atamalar berilgan?*

- a) mustaqil ravishda, rasmiy ravishda
- b) holat ravishi, o'rin ravishi
- d) orinli ravishda, yasama ravish.

3. *Qaysi qatorda mustaqil va yordamchi so'zlar to'g'ri sanalgan?*

- a) ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish, bog'lovchi, ko'makchi, modal so'zlar
- b) ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish, bog'lovchi, taqlid so'zlar, yuklama
- d) ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish, bog'lovchi, ko'makchi, yuklama.

4. *Qaysi qatorda sifatlarning ma'no guruhlari to'g'ri sanalgan?*

- a) hajm-o'lchov, xususiyat, o'rin-joy, makon-zamon, rang-tus

b) xususiyat, hajm-o'lchov, makon-zamon, rang-tus, payt, shaxs-son

d) hajm-o'lchov, xususiyat, makon-zamon, rang-tus, maza-ta'm, hid.

5. *Qaysi qatorda faqat yuklamalarning ma'no guruhlariga oid atamalar berilgan?*

a) gumon yuklamalari, vazifadosh yuklamalar, kuchaytiruv-ta'kid yuklamalari, ayiruv-chegaralov yuklamalari, qo'shimcha yuklamalar

b) gumon yuklamalari, inkor yuklamalari, kuchaytiruv-ta'kid yuklamalari, ayiruv-chegaralov yuklamalari, so'roq yuklamalari

d) gumon yuklamalari, inkor yuklamalari, kuchaytiruv-ta'kid yuklamalari, ayiruv-chegaralov yuklamalari, so'z-yuklamalar.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. – Т., «Ўзбекистон», 1992. – 79-бет.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура (нутқлар, мақолалар, суҳбатлар). – Т., «Ўзбекистон», 1993. – 361-бет.
3. Каримов И.А. Истиклол ва маънавият. – Т., «Ўзбекистон», 1994. – 160-бет.
4. Каримов И.А.. Жамиятимиз мафкураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. – Т., «Ўзбекистон», 1998. – 94-бет.
5. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. – Т., «Ўзбекистон», 2000. – 110-бет.
6. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т., «Ўзбекистон», 1992. – 46-бет.
7. Каримов И. А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси IX сессиясида сўзлаган нутқи, 1997 йил 29 август // Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т., «Шарқ», 1997. 4–19-бетлар.
8. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тили ҳақида» ги Қонуни // Ўзбекистоннинг янги Қонунлари: Тўплам. –Т., «Адолат», 1996. – 20–30-бетлар.
9. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т., «Шарқ», 1997. – 20–29-бетлар.
10. Абдуллаев Й. Тилнинг тасвирий-таъсирий воситалари ҳақида // «Ўзбек тили ўқитиш масалалари» тўплами. – Т., 1979. – 3–10-бетлар.
11. Абдураимова М. Она тили дарсларида ўқувчилар нутқини кўмакчилик бирикмалар билан бойитиш: Методик қўлланма. – Т., «Ўқитувчи», 1985.
12. Abduraimova M. va b. Она tili. 8-sinf o'qituvchi metodik qo'llanmasi. – Т.: Cho'iron nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. – 144-b.
13. Абдураимова М. Ўқувчилар нутқини ўстиришнинг синтактик жиҳатлари устида ишлаш она тили дарсларини такомиллаштиришнинг муҳим омили // Ўзбек мактабларида она тили ва адабиёт дарслари самарадорлигини ошириш: Илмий асарлар тўплами. – Т., ЎзПФТИ, 1988. - 24-31-бетлар.
14. Альбеткова Р.И. Методические рекомендации к учебнику «Русская словестность. От слова к словестности. 5 класс». – 2-е изд., стереотип. – М., «Дрофа», 2001. С. 128.

15. Альбеткова Р.И. Методические рекомендации к учебнику «Русская словестность. От слова к словестности. 6 класс». – 2-е изд., стереотип. – М., «Дрофа», 2001. С.128.
16. Альбеткова Р.И. Методические рекомендации к учебнику «Русская словестность. От слова к словестности. 7 класс». – 3-е изд., стереотип. – М., «Дрофа», 2002. С.160.
17. Анданиёзова Д. Сўз бирикмаси ва қўшма сўзнинг айрим ўқшаш ва фарқли жиҳатлари // Тил ва адабиёт таълимида янги педагогик технологиялар (Республика илмий-амалий анжумани материаллари). II қисм. – Т., ТДПУ, 2006. 42–44-бетлар.
18. Антонова Е.С. Как организовать исследование на уроке русского языка РЯШ7-2007. С. 3–8.
19. Ахророва Г.П. Қўмакчили бирикмаларни ўргатиш методикаси (Ўзбек тили мисолида). – Т., ТДЮИ, 2003. – 94-бет.
20. Е.А.Барина, Л.Ф.Боженкова, В.И.Лебедев. Методика русского языка. Под общей ред. Е.А.Бариновой. – М., «Просвещение», 1974. – С. 234.
21. Башманов М. Изучение членов предложения узбекского языка в дихотомии «язык-речь». Уровень языка: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1991. С.21.
22. Бектошев Ш. Она тили дарсларида ўйин усулидан фойдаланиш // Тил ва адабиёт таълими. - 1993. - № 5-6. - 15–16-бетлар.
23. Бобомуродова А.Я. Она тили таълими жараёнида ўйин-топишмоқлардан фойдаланиш. - Пед. фан.номзоди ... ёзилган дисс. - Т., 1996. – 146-бет.
24. Богданова Г.А. Опрос на уроках русского языка: Кн. для учителя: Из опыта работы. – М., «Просвещение», 1989. – С.144.
25. Боголюбов В.И. Инновационные технологии в педагогике // Школьные технологии. № 1. – С. 43–53.
26. Богдавленский Д.Н. Повторение как совершенствование умственной деятельности учащихся // Повторение на уроках русского языка (сб.ст. из опыта работы): Пособие для учителя. – М., «Просвещение», 1978. - С. 4-18.
27. Боймирзаева С. У. Ойбек прозасининг лингвостилистик тадқиқи: Филол. фан.номз. ...дисс.авт-ти. – Самарқанд, 2004. – 21-бет.
28. Борисова Н.В., Глебова Е.Ф., Чинова Т.И. Общие вопросы повторения по русскому языку в старших классах вечерней (сменной) общеобразовательной школы // Повторение по русскому языку в вечерней школе: (Сб. статей из опыта работы). Пособие для учителей. Сост. Т. И. Чинова, Л. Ф. Беженкова. – М., «Просвещение», 1981. – С.144.
29. Боқиева Ҳ. Ҳар дарса ҳамкорлик // Бошланғич таълим. – 2008. 2-сон. –28–29-бетлар.

30. Газеева Т.Н. Совершенствование орфографических навыков при повторении изученного // Русский язык в школе. – 1988. № 1. – С.13–16.
31. Давлат таълим стандартига шарҳ: Она тили // Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастури. – Таълим тараккиёти. Ахборотнома, 1-махсус сон. – Т., «Шарк», 1999. 46–54-б.
32. Ейгер Г.В. Механизмы контроля языковой правильности высказывания. – Харьков: Основа, 1990. С. 164.
33. Ембулаева Т.Е. Работа с учебными лингвистическими текстами / Русский язык в школе. – 1990. № 3. – С. 3–9.
34. Жумашов Д. Гап семантикасида кўмакчининг ўрни // Тил ва адабиёт таълимида янги педагогик технологиялар (Республика илмий-амалий анжумани материаллари). II қисм. – Т., ТДПУ, 2006. – 77–81-бетлар.
35. Зиёдова Т.У., Холматова У., Жуманиёзова Х.Т. Ўқитувчи китоби (5-синф она тили дарслиги бўйича ўқув-методик қўлланма). – Тошкент: «Халқ мероси», 2002. – 139-бет.
36. Зимняя И.А. Педагогическая психология. Изд. 2-е, доп. и перераб. – М., «Логос», 2003. – С. 41–45.
37. Иноятов С. Б. Ўзбек тилида предикатив муносабат: Филол.фан.номз... дисс.авт.-ти. – Т., 1999. – 22-бет.
38. Ипполитова Н.А. Риторический аспект реализации методов обучения // Русский язык в школе. – 2007. № 2. – С. 16–21.
39. Ипполитова Н.А. Русский язык и риторика как учебные дисциплины // Русский язык в школе. – 2006. № 2. – С. 3–6.
40. Йўлдошев М. Матн бутунлигини таъминловчи воситалар // Йигирма биринчи асрда ўзбек тили таълими масалалари: «Ўзбек тили» доимий анжумани тўққизинчи йигинининг материаллари (2007 йил 19-20 апрель). – Т., Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – 240–241-бетлар.
41. Йўлдошев Р., Абдуллаев Й. «Она тили» давлат таълим стандартини амалиётга жорий этиш юзасидан методик тавсиялар. – Т., РТМ, 2002. – 11-бет.
42. Йўлдошева Н. Умумўрта таълим мактабларида синонимларни янги педагогик технология асосида ўқитиш: Пед.фан.номз. ... дисс. автореферати. – Т., 2002.
43. Йўлдошева Ш. Ўзбек мактабларида она тили ўқитиш жараёнида қўшма сўзлар устида ишлаш. Пед.фан.номз. .. дисс.автореферати. – Т., 1992.
44. Киселева А.С. Обучение словесной вежливости на уроках русского языка // Русский язык в школе. – 1989. № 3. – С. 27–31.
45. Комаров В.В. Формирование содержания дополнительного образования детей в аспекте управления качеством образования // Бюллетень программно-методических материалов для учреждений

дополнительного образования детей (региональный опыт). – 2005. - № 5. – С. 2–5.

46. Куманяева А.Е. Изучение текстообразующей функции лексических средств в X-XI классах // Русский язык в школе. – 2005. № 6. – С. 9–14.

47. Лисенкова С.Н. Ўқиш осон бўлганда // Педагогик изланиш. – Т., «Ўқитувчи», 1990. – 81-бет.

48. Логинова Л.Ф. Повторять, не повторяясь / Русский язык в школе ж. – 1989. № 2. – С. 32–34.

49. Ломанова Н.В. Шестиклассники пишут сочинения на лингвистические темы / Русский язык в школе. – 1988. № 3. – С. 48–50.

50. Львова С.И. Язык в речевом общении: факультативный курс (VIII-IX классы): Книга для учителя. – М., «Просвещение», 1991. – С. 74.

51. Мамушин В.Е. О становлении сложных и осложненных предложений в письменной речи учащихся / Русский язык в школе. – 1988. № 3. – С. 57–60.

52. Mahmudov N., Nurmonov A. va boshqalar. Ona tili. 5-sinf / O'qituvchilar uchun qo'lanma. – Т., «Ma'naviyat», 2004. – 176-бет.

53. Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Hojayev I., Husanov O'. Ona tili. 7-sinf / O'qituvchilar uchun uslubiy qo'lanma. – Т., «Ma'naviyat» 2005. 141-бет.

54. Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (Синтаксис): – Т., «Ўқитувчи», 1995. – 230-бет.

55. Махмудов Н. Тил. – Т., «Ёзувчи», 1998. – 40-бет.

56. Махмудов Н. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик ассиметрия. – Т., «Ўқитувчи», 1984. – 160-бет.

57. Методика преподавания русского языка // Под ред. М.Т.Баранова. – М., «Просвещение», 1990. –С. 365.

58. Методика развития речи на уроках русского языка: Книга для учителя: Под ред. Т.А.Ладыженской. -2-е изд., испр. и доп. – М., «Просвещение», 1991. С. 240.

59. Мирмахсудова М. Ўқувчилар нутқини такомиллаштиришда грамматик терминлардан фойдаланишнинг лингвометодик асослари (5–7-синф она тили дарслари мисолида): Пед.фан.номз. ... дисс. – Т., 2004.

60. Никитина Е.И. Повторение курса русского языка в VIII классе // Повторение на уроках русского языка (сб.ст. из опыта работы): Пособие для учителя. – М., «Просвещение», 1978. - С. 56–79.

61. Никитина Е.И. Работа над описательным оборотом как средством межфразовой связи // Русский язык в школе. – 1983. № 4. – С. 30–35.

62. Нурмонов А., Махмудов Н., Ахмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Т., «Фан». 1992. 310-бет.

63. Нурмонов А. Тилни системали ўрганиш ва синтаксиснинг айрим мунозарали масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти. -1988. - № 3. – 22–26-бет.

64. Обучение русскому языку в 8 классе: Метод.указания к учеб.: Пособие для учителя / В.В.Бабайцева, Г.К.Лидман-Орлова, Ю.С.Пичугов и др.; Под ред. В.В.Бабайцевой. – 3-е изд., испр. и доп.– М. «Просвещение», 2001. – С. 159.

65. Обучение русскому языку в 8 классе: Метод.рекомендации к учеб. для 8 кл. общеобразоват. учреждений / Л.А.Тростенцова, Т.А.Ладыженская, И.А.Шеховцова. – М., «Просвещение», 2003. – С. 70.

66. Обучение русскому языку в 7 классе: Метод.рекомендации к учеб. для 8 кл. общеобразоват. учреждений / Т.А.Ладыженская, Л.А.Тростенцова, М.Т.Баранов и др. – М., «Просвещение», 2002. – С.94.

67. Озерская В.П. Изучение синтаксиса на основе взаимосвязи с морфологией: 7 класс. Пособие для учителей. – М., «Просвещение», 1982. – С. 96.

68. Омилхонова М., Абдуллаев Й., Абдулахатова Р., Иноғомова Р., Орифжонов А. 5- ва 6-синфда она тили дарслари (методик кўлланма). - Т., «Ўқитувчи», 1978. – 262-бет.

69. Омилхонова М., Абдуллаев Й. ва бошқалар. 7- ва 8- синфда она тили дарслари. – Т., «Ўқитувчи», 1982. – 205-бет.

70. Омилхонова М. Мактабда она тили синтаксисини ўрганиш. – Т., «Ўқитувчи», 1991. – 186-бет.

71. Омилхонова М. Мактабда содда гап синтаксисини ўргатиш.- Т., «Ўқитувчи», 1977. – 140-бет.

72. Ona tili: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik / Mualliflar: N.Mahmudov, A.Sobirov, V.Qodirov va boshq. – Т., «Ma'naviyat», 2004. – 224-бет.

73. Ona tili: Umumta'lim maktablarining 6-sinfi uchun/ Mualliflar: N.Mahmudov, A.Nurmonov, A.Sobirov, O.Nabiyeva.— Т., «Tasvir» nashriyot uyi. 2005.—176-бет.

74. Ona till: Umumta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik / Mualliflar: N.Mahmudov, A. Nurmonov, A. Sobirov va boshq. – Т., «Ma'naviyat», 2005. -128-бет.

75. Оптимизация речевого воздействия. – М., Наука, 1990. – С.240.

76. Ортикова Н.Х. Гап тузилишида аниқловчининг ўрни. Филол. фан. номз. ... дисс. автореферати. – Фарғона, 2005. – 6-бет.

77. Повторение и обобщение при подготовке к экзаменам по русскому языку: Пособие для учителя / Г. К. Лидман-Орлова, Ю. С. Пичугов, А. П. Еремеева, Е. Ф. Глебова.— 3-е изд., испр. – М., «Просвещение», 1988. – С.128.

78. Разумовская М.М. Повторение орфографии в начале года // Русский язык в школе. – 1983. № 4. – С. 13–17.
79. Рихсиева М. Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек тили дарсларида ўқувчиларни матн тузишга ўргатиш методикаси. Пед.фан.номз. ... дисс. – Т., 1999. – 158-бет.
80. Розиков О. Ўзбек тилидан дарс типлари: Педагогика институтларининг филология факультетлари студентлари ҳамда тил ва адабиёт ўқитувчилари учун қўлланма – Т., «Ўқитувчи», 1976. – 123-бет.
81. Саида Зуннунова. Повесть ва ҳикоялар. Т., ЎзССР Давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1957. – 208-бет.
82. Саидов М. Ўзбек мактабларининг 5-синфларида она тили таълими жараёнида тафаккурни ривожлантирувчи ўқув топшириқлари ва улардан фойдаланиш методикаси: Пед.фан. номзоди ... дисс. – Т., 2000. 128-б. Дисс.авторереферати. – Т., 2000.
83. Сайидова Д. 5-7-синф она тили дарсларида ўқувчиларнинг ёзма нутқини кўмакчи феъллар билан бойитиш. // Uzluksiz ta'lim. - 2004. № 2. – 26–31-бетлар.
84. Sayfullayev A.R., Sayfullayeva R.R. Ona tili darslarida nutq o'zgarishi (8-sinf materiallari asosida metodik qo'llanma). – Toshkent: O'zPFITI, 2002. – 51-бет.
85. Сайфуллаев А. Ҳозирги ўзбек тилида гап бўлақларининг семантикаси ва грамматикаси. – Т., «Фан», 2000. – 128-бет.
86. Сагаторова Н. Ўқувчиларни ишроо ёзиш малакаларини такомиллаштириш (5-синфда она тили ўқитиш жараёнида). Пед.фан.номз. ... дисс.авторереферати. – Т., 1995. – 23-бет.
87. Сафарова Р. Она тили таълимининг янгиланган мазмуни ва унинг дидактик асослари. – Т., «Фан», 1995. – 108-бет.
88. Сафарова Р.Г. Теория и практика обучения родному языку в школах Узбекистана в условиях национального возрождения: Автореферат дисс. ...докт. пед. наук. – Т., 1998. – С.28.
89. Сидоренков В.А. Приемы самостоятельной работы с лингвистическим текстом / Русский язык в школе ж. – 1988. № 6. С. 27–30.
90. Смирнова Л.Г. Культура русской речи. – 2-е изд. – М., ООО «ТИД «Русское слово – РС», 2005. – С.336.
91. Обобщающее повторение имени существительного в V классе («Заседание ученого совета») / Русский язык в школе ж.–1989. № 2. С.37–38.
92. Собирова М.Ю. Ўзбек мактаблари юқори синф ўқувчиларига содда гап синтаксисини мунозара усулида ўргатиш: Пед. фанл. номз.... дис. автор. ф. – Т., 1994. – 23-бет.
93. Современный русский язык. Часть 2: Синтаксис. -Изд. 2-е, испр. // Под ред. Д.Э.Розенталя. – М., «Высшая школа», 1976. С. 221.

94. Соколова Г.П. Итоговое повторение в VIII классе в свете требований реформы школы / Русский язык в школе. – 1987. № 2. – С. 15–28.

95. Соколова Г.П. Обобщающее повторение. Повторение а начале года // Повторение на уроках русского языка (сб.ст. из опыта работы): Пособие для учителя. – М., «Просвещение», 1978. – С. 19–55.

96. Соколова Г.П. Упражнения на уроках повторения в начале года // Русский язык в школе. – 1983. № 4. – С. 18–24.

97. Соколова Г.П. Уроки русского языка и словесности: Учеб.-метод.пособие. – М., Дрофа, 2003. – С. 352. (Мастер-класс).

98. Сорокина Е.М. Обучение построению сложного синтаксического целого на уроках русского языка в узбекской школе: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Т., 1991. – С. 20.

99. Сукиасян Э.Р. Организация знаний в структуре информационной культуры личности // Школьная библиотека. – 2006. № 1. – С. 7–11.

100. Таълим жараёнида иждий тафаккурни ривожлантириш масалалари // Ўзбек тили доимий анжуманининг VI ййгинининг материаллари. – Т., 2001. – 97-бет.

101. Таълим жараёнида матн устида ишлашнинг асосий омиллари. «Ўзбек тили доимий анжуманини тўртинчи ййгинининг тезислари. – Т., 1997. – 256-б.

102. Таълим жараёнида нутқ маданиятини шакллантириш масалалари: Ўзбек тилидан доимий V анжумани материаллари. – Т., «Шарқ», 1999. – 255-бет.

103. Таълим жараёнида сўз бойлигини оширишнинг асосий омиллари: «Ўзбек тили» доимий анжуманининг III ййгини тезислари. – Жиззах, 1995.

104. Текучев А.В. Методика преподавания русского языка в средней школе. – М., «Просвещение», 1980. – С. 528.

105. Тихомиров О.К. Психология: Учебник / Под ред. О.В.Гордеевой. – М., «Высшее образование», 2006. – С. 538.

106. Томина Т.С. Творческий потенциал интегрированного урока-практикума // Начальная школа. – 2007. № 1. – С. 77–80.

107. Тошев И. Умумтаълим мактабларида қўшма гапнинг янгича талқини. Пед.фан.номз. ... дисс. автореферати. – Т., 1999. – 20-бет.

108. Тростенцова Л. А. Обучение русскому языку в школе ТСО как целенаправленный процесс (морфологический аспект).— М., «Педагогика», 1990. – С.144.

109. Тростенцова Л.А. Повторение морфологии в V и VI классах // Повторение на уроках русского языка (сб.ст. из опыта работы): Пособие для учителя. – М., «Просвещение», 1978. – С. 129–130.

110. Тўхлиев Б., Шамсиева М., Зиядова Т. Ўзбек тили ўқитиш методикаси (ўқув қўлланма): Ўзбек тили ўқитиш методикаси (ўқув қўлланма). – Т., «Янги аср авлоди», 2006. – 174-бет.

111. Узлуксиз таълим тизими учун ўқув адабиётларининг янги авлодини яратиш концепцияси // Тузувчилар: А.А.Каримов, Э.З.Имамов ва б. Академик Т.Т.Рискиев умумий тахрири остида. Т., «Шарқ», 2002. – 15-б.

112. Uluqov N.M., G'oyibnazarova N.R. Ona tili. 6-sinf: O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma / N.M.Uluqov, N.R.G'oyibnazarova,— Т., «Tasvir» nashriyot uyi, 2005. –192-бет.

113. Uluqov N.M., Nurmonova D.A. Ona tili. 6-sinf: O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma / D.A. Nurmonova, N.M. Uluqov. – Т., «Tasvir», 2006. – 128-бет.

114. Умумий ўрта таълим дастури. Она тили. - Таълим тараққиёти. Ахборот нома, -1-махсус сон. – Т., «Шарқ», 1999. – 55–138-бетлар.

115. Umumiy o'rta ta'lim maktablari sinov dasturlari. Ona tili: 5–9-sinflar. /Y.Abdullayev, A.R.Sayfullayev. – Т., O'zPFITI, 1999. – 21-бет.

116. Урумбаева Г.Н. Лингводидактические основы обучения учащихся 7-9- классов сложному синтаксическому целому как базовой структуре русской монологической речи (на материале школ с каракалпакским языком обучения): Автореферат канд.дисс... педнаук. – Т., 2001. – С. 19.

117. Фоменко Ю.В. О типологии речевых ошибок / Русский язык в школе. – 1987. № 2. – С. 50–55.

118. Фоминых Л.С. Пропедевтическая работа над односоставными предложениями в курсе морфологии (IV-VI классы): Автореф. дис...канд. пед. наук. – М., 1984. – С. 18.

119. Хайруллаев М., Ҳақбердиев М. Мантик. – Т.. «Ўқитувчи», 1993. – 302-бет.

120. Черевань В.А. Обучение школьников 2-4-ых классов морфологическим категориям с использованием оппозиционного анализа. Автореф. дис...канд. пед. наук. – М., 1983. – С. 17.

121. Шульженко Г.И. Изучение темы «Члены предложения» в IV классе в парах сменного состава / Русский язык в школе ж. – 1989. № 5. – С. 13–20.

122. Эргашева А. Она тили дарсларида ўқувчилар тузадиган гапларнинг таъсирчанлигини ошириш // Uzluksiz ta'lim. – 2004. -№ 2. – 50–55-бетлар.

123. А.Р.Эргашева. Она тили дарсларида расмлар воситасида мазмундор гаплар тузиш // «Узлуксиз таълим» илмий-услубий журнал. – 2006. - № 2. – 56–63-бетлар.

124. Эргашева А. Она тили дарсларида ўқитувчиларнинг грамматик воситалар услубий хослигини ҳисобга олишлари // «Ёш истиқболли педагог ва илмий кадрларнинг касбий маҳоратини ошириш муаммолари: Республика илмий семинари. 27-28 май 2004 йил. Т., 2004. 192–194-бетлар.

125. Эргашева А. Оғзаки ва ёзма нутқни ўзаро боғланишда ўстириш // Ўзбек тили таълими жараёнида фанлараро боғланиш масалалари "Ўзбек тили" доимий анжумани саккизинчи йиғинининг материаллари. 2005 йил. 21-22 апрел. – Т., 2005. 103–104-бетлар.

126. Юсупова Т. Гапнинг бош бўлақларини ўрганиш жараёнида ўқувчилар нутқини ўстиришнинг лингвометодик асослари: Пед. фан.номзоди ... дисс. – Т., 2005. – 157-бет.

127. Юсупова Т. Гапнинг бош бўлақларини ўрганиш жараёнида ўқувчилар нутқини ўстириш. – Т., 2006. – 87-бет.

128. Юсупова Ш.Ж. Она тили таълими самарадорлигини оширишда илғор педагогик технологияларни жорий этиш (ноанъанавий усуллар ва компьютердан фойдаланиш): Пед. фан.номзоди ... дисс. – Т., 1998. 26-бет.

129. Юсупова Ш.Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили дарсларида ўқувчилар тафаккурини ўстиришнинг илмий-методик асослари: Пед. фан.доктори ... дисс. автореферати. – Т., 2005. – 44-бет.

130. Ўзбек мактабларида она тили таълими концепцияси // Тил ва адабиёт таълими. - 1994. - № 1. 8–13-бетлар.

131. Ўзбек мактабларида она тили ўқитиш концепцияси. – Т., ЎзПФТИ, 1993. – 21-бет.

132. Ўзбек тили грамматикаси. Морфология. – Т., «Фан», 1975. - I том. – 610 б.; II том. – 1976. – 560-бет.

133. Ўзбек тилининг долзарб масалаларига бағишланган Ўзбек тили доимий анжумани биринчи йиғини маърузаларининг тезислари. – Самарқанд: 1991. – 317-бет.

134. Ўзбек тили таълими жараёнида миллий истиқлол ғоясини сингдириш масалалари // «Ўзбек тили» доимий анжумани еттинчи йиғинининг материаллари (2003 йил 24-25 апрель). Т., РТМ, 2003. 123-бет.

135. Қиличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси: Педагогика олийгоҳларининг филология факультети талабалари учун ўқув-қўлланма. – Т., «Ўқитувчи», 1992. – 160-бет.

136. Qodirov M., Ne'matov H. va b. 8-sinf uchun darslik. – Т.: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. 144-b.

137. Қудратов Т. Нутқ маданияти асослари. –Т., «Ўқитувчи», 1993. – 159-бет.

138. Қурбонова Х. Она тили таълими мазмунини янгилашнинг лингвометодик асослари. Пед. фан.номзоди ... дисс. – Т., 2005. – 157-бет.

139. Гаффоров А.А. Ҳозирги ўзбек тилида парцеллятив ва иловали курилмаларнинг синтактик деривацияси: Филол.фан.номз. ... дисс.автореферати. – Самарқанд, 1997. – 26-бет.
140. Ғозиев Э. Психология. – Т., «Ўқитувчи», 1985. – 224-бет.
141. Ғуломов А.Қ. Она тили ўқитиш жараёнида активлик принципини амалга оширишининг назарий асослари. – Т., «Фан», 1989. – 131-бет.
142. Ғуломов А.Қ., Шукуров А. Она тилидан ўқувчиларнинг мустақил ишларини ташкил этиш. – Т., «Ўқитувчи», 1989. – 30-бет.
143. Ғуломов А.Қ., Неъматов Ҳ. Она тили таълими мазмуни. Ўқитувчилар учун методик қўлланма. – Т., «Ўқитувчи», 1995. – 125-бет.
144. Ғуломов А., Неъматов Ҳ. Она тилидан таълим мазмунини янгилашнинг асосий йўналишлари. (Ўзбек тили доимий анжуманини иккинчи йиғилиш муҳокамаси учун). Т., 1993.
145. Ғуломов А. Она тили ўқитиш принциплари ва методлари: Она тили ўқитувчилари учун методик қўлланма. – Т., «Ўқитувчи», 1992. – 92-бет.
146. Ғуломов А., Қобилова Б. Нутқ ўстириш машғуллари: Ўқитувчилар учун методик қўлланма. – Т., «Ўқитувчи», 1995. – 160-бет.
147. Ғуломов А., Қодиров М. Она тили ўқитиш методикаси: Университет ва педагогика институтларининг филология факультетлари талабалари учун ўқув қўлланма. – Т., «Университет», 2001. – 221-бет.
148. Ғуломов А., Қодиров М., Абдураимова М. 9-синфда она тили дарслари (Ўқитувчилар учун методик қўлланма). 2-нашри. – Т. Ўқитувчи, 2003. – 63-бет.
149. Ғуломов А.Ғ., Асқарова М.А. Ҳозирги замон ўзбек тили. Синтаксис: Университетларнинг филология факультетлари ва педагогика институтларининг тарих-филология факультетлари учун дарслик. – Т., «Ўрта ва олий мактаб», 1961. – 279-бет.
150. Ғуломов Ё., Расулов И., Рустамов Ҳ., Мирзааҳмедов Д. Ўзбек тили ўқитиш методикаси: Университетларнинг филология факультетлари ҳамда педагогика институтларининг тил ва адабиёт факультетлари студентлари учун қўлланма. – Т., «Ўқитувчи», 1975.-280-бет.
151. G'ulomova X. va boshq. 4-sinfda ona tili darslari: (Uslubiy qo'llanma). Mual. X.G'ulomova, Sh.Yo'ldosheva, U.Shermatova. – Т., «O'qituvchi», 2003. – 160-bet.
152. Ҳақимов М.Х. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол.фан.докт. ... дисс.автореферати. – Т., 2001. – 49-бет.
153. Ҳожиев А. ва бошқ. Она тили: 8-синф учун дарслик. – Т., «Ўқитувчи», 1994. – 80-бет.
154. Ҳожиев А., Маҳмудов Н. Семантика ва синтактик позиция // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1983. - № 2. – 29–33-бетлар.

Юсеунова Турсуной – педагогика фанлари номзоди. Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети ўзбек тили кафедраси доценти. Даврий нашрларда, илмий тўпламларда 40 дан ортиқ мақола ва тезислари нашр қилинган. 2006 йилда «Гапнинг бош булақларини урганиш жараёнида ўқувчилар нутқини ўстириш» номли методик қўлланмаси чоп этилган. Университетларнинг бакалавр ва магистратура босқичлари учун ёзилган «Ҳозирги ўзбек адабий тили» (2004, 2006), «Тил таълимида узвийлик ва узлуксизлик» (2008) ўқув қўлланмаларининг ҳаммуаллифларидан биридир.

ISBN 978-9943-10-169-2

9 789943 101692